Sveriges krig 1611—1632

Band I. Danska och ryska krigen (Generalstaben, Stockholm 1936)

Forside, indholdsfortegnelse, kapitel I—III og begyndelsen af kapitel IV · bogens s. 1—119

Dansk oversættelse

Oversættelsen følger bogen side for side. Bogens sidetal angives som »Side n«, og afsnitsinddelingen er bevaret. Ord, der er delt over et sideskift, står delt som i bogen. Bogens fodnoter står efter en streg nederst på hver side, og fodnoter, der fortsætter fra foregående side, er markeret [fortsat]. Citater fra 1600-tallets kilder er oversat til moderne dansk. Titler på arkivalier og litteratur i fodnoterne er bevaret i original form. Skarpe klammer markerer redaktionelle bemærkninger, som ikke er en del af kilden.

Værket er udgivet af Generalstabens krigshistoriska avdelning uden navngiven forfatter. Den tilgrundliggende PDF er digitaliseret af Umeå universitetsbibliotek.

Side IV

Frontispice

GUSTAV II ADOLF

Forstørret billede af medalje fra 1612. Ukendt kunstner. Kungl. Myntkabinettet [Det kongelige møntkabinet, Stockholm].

Side VII—X

Indholdsfortegnelse

INDHOLDSFORTEGNELSE

[Oversat fra bogens »Innehållsförteckning«. Tallene til højre er bogens sidetal; de svarer til »Side n« i oversættelserne. Bogens s. 1—310 er oversat.]

KAPITEL I. DEN POLITISKE SITUATION I EUROPA I BEGYNDELSEN AF 1600-TALLET (Kort I) 1

KAPITEL II. VASAKONGERNES SVERIGE (Kort I)

1. Gustav Vasas Sverige 20
2. Statsmagtens konsolidering 23
3. Udenrigspolitikken 30
4. Sveriges økonomiske tilstand på Gustav Adolfs tid 43

KAPITEL III. SVERIGES KRIGSMIDLER

1. Udviklingen under den ældre vasatid — Infanteriet og kavaleriet — Artilleriet — Flåden 60
2. Udviklingen 1613—1620 — Skabelsen af skvadronenheden og landsregimenterne 101
3. Den militære forvaltningsorganisation 111

KAPITEL IV. KRIGEN MED DANMARK 1611—1613 (Kort I og II.1. Skitse 1 og 2)

1. Det politiske forspil 119
2. Danmarks krigsrustninger og den danske opmarch 132
3. Sveriges forsvarsrustninger og den første svenske opmarch — Tofrontskrigsproblemet — Örebro rigsdags beslutning — Foranstaltninger til forsvarsberedskabets højnelse — Planlægning af og forberedelser til opmarchen — Mobiliseringen og den første opmarch 145
4. Christian IV's operation mod Kalmar og Karl IX's undsætningstog — Danskernes anmarch — Forsvarsanordninger i Kalmar — Belejringsarbejderne og stormen — Den svenske undsætningshær 176
5. Operationerne på den vestlige krigsskueplads under maj—juni — Den svenske passivitet — Den danske operation mod Älvsborg — Kraftkoncentrationen til Kalmar 221
6. Kampen om Kalmar — Kraftkoncentrationens afslutning — Angrebet mod Kalmar — Tilbagetoget til Ryssby — Undsætningsforsøg mod Kalmar slot — Slottets kapitulation 227
7. Begivenhederne indtil årets slutning — De danske angreb på Ryssby-stillingen — Ölands tab og generobring ved Gustav Adolf — De sekundære krigsskuepladser 247
8. Tronskiftet i Sverige 256
9. Vinterfelttoget 1612 — Planer og forberedelser — Gustav Adolfs hærgningstog i Skåne — Felttoget i Västergötland 260
10. Forårs- og sommerfelttogene 1612 — Situation og planer foråret 1612 — Älvsborg og Gullberg — Operationerne i Västergötland sommeren 1612 — Öland — Forårs- og sommerfelttoget i Småland samt dermed sammenhængende begivenheder på søfronten 275
11. De sidste krigsbegivenheder og fredsslutningen — Det danske søtogt mod Stockholm — Foretagendet mod Brätte — Svenske forberedelser til vinterfelttog — Fredsforhandlingerne — Demobiliseringen 309

KAPITEL V. KRIGEN MOD RUSLAND 1611—1617 (Kort I og IV. Skitse 3)

1. Den store uro — Revolutionens forudsætninger — Revolutionens forløb — Revolutionen og nabolandene 318
2. Forhistorien — Karl IX over for den store uro — De la Gardies instruks 28. december 1608, traktaten i Viborg 28. februar 1609 og indrykningen i Rusland — Afrundingsplanerne ved Den Finske Bugt og ishavskysten — Moskva og Klušino — Foretagenderne mod ishavskysten sommeren 1610 og Ivangorods belejring 323
3. Indledningen af det andet russiske felttog 1610—1611 — Vladislavs valg og det første landeværn — Reorganisationen af De la Gardies hær — Forsøgene mod ishavskysten — De la Gardies indledende operationer — Kexholms erobring 341
4. Novgorods erobring — Fremrykningen mod Novgorod — Stilstanden 9. juni 1611 — Gustav Adolfs valg til storfyrste 23. juni og det første landeværns opløsning 22. juli 1611 — Forhandlingerne brister — Stormen på Novgorod 16. juli 1611 357
5. Konsolideringen af det svenske herredømme i Novgorod — Traktaten med Novgorod og stadens storfyrstevalg — Gustav Adolf modtager storfyrstevalget — Novgorod-distriktets tilslutning — Bruddet med Pskov — Nöteborgs erobring april 1612 372
6. Krigsbevægelserne 1612—foråret 1613 — Kosakkrigen i vintervåren 1612 — Den tredje Dmitrijs død — Grænsefæstningernes erobring 1612 — Forsøg mod Pskov foråret 1613 388
7. Det nationale tsardømme — Det andet landeværn, Moskvas fald 26. oktober 1612 — Karl Filips valg til storfyrste modtages — Mikael Romanovs valg foråret 1613 402
8. Det svenske kandidatur mod det nationale tsardømme — De la Gardies forslag om Ruslands deling — Instrukserne for Viborg-forhandlingerne 18. juni 1613 — Forhandlingerne i Viborg 414
9. Den russiske offensiv og det svenske opgørsprogram 1613—1614 — Den russiske sommeroffensiv 1613 — Tichvins belejring — Kampene om Gdov — Opgørsprogrammet på Örebro rigsdag januar 1614 — De la Gardies forhandlinger med Moskva, Novgorod og Polen 1613—1614 431

10. Kampen om Novgorod 1613—1614 — Russernes opmarch og svenskernes gruppering — Indledende kampe på fløjene — Det russiske fremstød mod Novgorod — Stillingskrigen ved Bronnicy 452
11. Felttoget 1614 — Opgørsforsøget strander — Gdovs generobring 467
12. Fredsforhandlingerne indledes 1614—1615 — Evert Horns forhandlinger med Moskva og Novgorod — Englands og Nederlandenes mægling indledes 481
13. Forberedelserne til Pskovs belejring — Rustningerne 1614—1615 — Forholdene på krigsskuepladsen i Rusland 1614—1615 — Belejringshærens koncentration 495
14. Pskovs belejring 1615 — Merickes aktion mod belejringen — Pskovs indeslutning — Merickes fornyede aktion mod belejringen — Det mislykkede angreb september—oktober 1615 — Det diplomatiske tilbagetog 518
15. Diderina-kompromiset 1615—1616 — Kongressen konstitueres — De svenske kommissærers instruks — Mæglernes forslag 31. januar 1616 535
16. Freden i Stolbova 1616—1617 — Militære planer — Ekspeditionen mod Pskov — Instrukserne og indledende forhandlinger — Præliminærerne i Ladoga — Traktaten i Stolbova 22. februar 1617 548
17. Krigens slutakt — Rømningen — Tilbageblik 565

BILAG

1. Oversigt over infanteriet i Livland og Sverige 1601 574
2. Oversigt over faner i Livland og Sverige 1601 578
3. Sammenligning mellem den af den svenske ledelse beregnede mobiliseringsstyrke og feltstyrken 1611 ved visse infanterienheder i det egentlige Sverige 580
4. Oversigt over landsregimenterne 1617—1620 582
5. Lønningsstat for fodfolket og rytteriet 1622 583
6. Oversigt over det danske infanteri før hærens koncentration til Kalmar 1611 584
7. Oversigt over det danske kavaleri under 1611 585
8. Oversigt over Jakob De la Gardies hær ved stormen på Novgorod 1611 586
9. Oversigt over de svenske stridskræfter i Rusland og ved den finske grænse vinteren 1612 588
10. Oversigt over de svenske stridskræfter i Rusland og Finland foråret 1613 590
11. Oversigt over af Gustav Adolf til Jakob De la Gardie sommeren og efteråret 1613 sendte forstærkninger samt over stridskræfternes styrke i Rusland 20. december 1613 592
12. Oversigt over de svenske stridskræfter i Rusland i slutningen af juli 1614 594
13. Oversigt over Gustav Adolfs hær ved Pskovs belejring 1615 596

ILLUSTRATIONER

Gustav II Adolf. Forstørret billede af medalje fra 1612. Ukendt kunstner. Kungl. Myntkabinettet IV
Nederlandske pikenerer fra begyndelsen af 1600-tallet. Kobberstik fra Jacob de Gheyn, Waffenhandlung ... Amsterdam 1640. KB 87
Nederlandske musketerer fra begyndelsen af 1600-tallet. Kobberstik fra Jacob de Gheyn, Waffenhandlung ... Amsterdam 1640. KB 90
Nederlandske arkebusserer fra begyndelsen af 1600-tallet. Kobberstik fra Jacob de Gheyn, Waffenhandlung ... Amsterdam 1640. KB 92
Kalmars belejring. Tuschtegning. Kra, Kartsaml., Sveriges krig, Kalmar 1611. Maj—aug., nr 1 188
Belejringen af Kalmar stad og slot. Laveret tegning. Wolfenbüttel, Herzog August-Bibliothek, Codex Augusteus 36, 13, 2 195
Ivangorod. Kobberstik fra Goeteeris, Journael Der Legatie ghedaen inde Iaren 1615 ende 1616. KB 339
Novgorods belejring. Akvarelleret tegning. Kra, Kartsaml., Sveriges krig, Novgorod 1611, 15—16/7, nr 1 369
Nöteborg 1634. Kobberstik fra Olearius, Voyages très curieux ... Leiden 1710. KB 387
Slottet i Moskva 1636. Kobberstik fra Olearius, Voyages très curieux ... Leiden 1710. KB 407
Narva. Kobberstik fra Goeteeris, Journael Der Legatie ghedaen inde Iaren 1615 ende 1616. KB 505
Pskov. Akvarelleret tegning. Kra, Kartsaml., Sveriges krig, Pskov 1615, 30/7—17/10, nr 1 521
Diderina, forhandlingsstedet. Kobberstik fra Goeteeris, Journael Der Legatie ghedaen inde Iaren 1615 ende 1616. KB 537

SKITSER I TEKSTEN

Hertugdømmer og livgeding under Karl IX 26
Hertugdømmer og livgeding under Gustav II Adolf 27
Sommervejnettet i det sydlige Sverige omkring 1611 137
Operationerne maj—juli 1611 177
Skematisk skitse over befæstning 179
Operationerne januar—februar 1612 265
Operationerne maj—august 1612 278
Operationerne 1611 353
Evert Horns operationer 1612 391
Operationerne slutningen af 1613—sommeren 1614 457

KILDEFORTEGNELSE **602**
PERSONREGISTER **614**

KORT OG SKITSER UDEN FOR TEKSTEN

Kort: Oversigt over kort og farveskitser. — Kort I. Oversigtskort 1611—1632. Skala 1:4.000.000. — Kort II. Operationskort. Skala 1:1.000.000. 1. Danmark og det sydlige Sverige. — Kort IV. Det vestlige Rusland, midterste del.

Farveskitser: Kalmar — Älvsborg — Pskov.

Side 1

I. Den politiske situation i Europa i begyndelsen af 1600-tallet

I

DEN POLITISKE SITUATION I EUROPA I BEGYNDELSEN AF 1600-TALLET

(Kort I)

Baggrunden for de voldsomme brydninger, som Sverige blev draget ind i under Gustav II Adolfs regering, var omvæltningerne i Europa i det foregående århundrede. En ny verden var ved middelalderens slutning ved at vokse frem. Handel, industri og pengehusholdning havde omdannet det ensidigt agrare samfund. Den sociale differentiering var blevet mere mangesidig, de sociale modsætninger skarpere. Renæssance og humanisme gennemtrængte og forandrede livsanskuelsen. Statsmagten blev konsolideret inden for de enkelte riger. Midt i denne åndelige og materielle nyorientering skænkede de store geografiske opdagelser og den religiøse revolution udviklingen nyt indhold og nye retningslinjer. Også på det politiske område blev følgerne gennemgribende. De atlantiske stater, nys i kulturkredsens udkant, nød først og fremmest frugterne af det kraftige opsving, som fulgte med de transoceaniske forbindelser. I stedet trådte de centrale lande mere i skyggen. Samtidig gik den religiøse renæssance med naturnødvendighed over i en strid mod og for den bestående kirkelige organisation.

Krisens opståen og forløb kom væsentlig til at bestemmes af den katolske kirkes stræben efter at overvinde sit indre forfald, standse reformationen og generobre, hvad den havde mistet. Sin handlekraft fik denne mægtige reaktion eller modreformation først og fremmest gennem jesuiterordenen, sit program gennem tridentinermødets beslutninger. Samme erobringstrang besjælede calvinismen. Også denne udgik fra et religiøst-etisk ideal, som krævede at gennemføres også med ydre tvangsmidler. For den tredje store bekendelsesform, lutherdommen, var religionen derimod ikke i samme grad blevet et aktivt politisk princip. Mere end ydre handling krævede den pligtopfyldelse, troskab og tålmodighed i kaldet. Men når troen mistede sin spændkraft, var vejen farlig kort fra den fromme underkastelse under Guds rådslutning til dådløshedens bekvemme resignation. Således svækkede lutherdommens passivitet den protestantiske front. Den blev også splittet af de stadig bitrere lærestridigheder mellem lutheranere og calvinister, mens de tridentinske beslutninger skænkede den katolske kamplinje voksende indre enhed. Uden tvivl overdrev protestanterne enhedspræget i modreformationens

angreb. Delvis var denne enhed blot en følge af ensartede konfessionelle og politiske motiver i kampen mod frihedsbevægelserne i kirke og stat. Men udefra tog den sig gerne ud som vidnesbyrd om en fast sammensluttet liga, som ubønhørligt fulgte de formål, som med aldrig svigtende konsekvens stedse foresvævede de fornyede angreb på hvert udsat og svagt punkt.

Da de religiøse brydninger skred frem fra det åndelige til det organisatoriske, blev bekendelsernes kappestrid politiseret. Dens ydre midler og dens ydre mål blev magtkampens. Dermed er intet sagt om den religiøse omvæltnings inderste betydning, heller ikke om de handlendes grundmotiver. Men det er fastslået, at den store krise ud fra det synspunkt, som er optaget i dette arbejde, må behandles som en politisk strid, ført med krigens og statskunstens sædvanlige midler og sigtende mod politiske resultater.

Bekendelsernes politiserede kamp blev det ledende motiv i den europæiske politik. Enhver religiøs modsætning blev tillige en politisk, enhver politisk modsætning blev indordnet under den religiøse. Således blev ældre politiske skillelinjer konserveret, grundet i den europæiske kulturkreds' geografiske, økonomiske og sociale vilkår, i dens tidligere skæbne, dens kulturelle, mellemfolkelige og dynastiske bestræbelser. Netop fordi bekendelsernes kamp blev en politisk kamp, kunne alle disse realpolitiske faktorer smelte ind deri og bevare deres motiverende kraft, forstærkende eller gennembrydende hovedmodsætningen.

Til Europas politiske arv hørte middelalderens store universelle tradition, sådan som den blev båret af pavedømme og kejserdømme. Karl V's herredømme syntes forudbestemt til i uanet grad at virkeliggøre hans forgængeres forhåbninger. Og også efter at hans livsværk var brudt sammen, syntes det habsburgske universalmonarki i spansk og til sidst i kejserlig skikkelse længe mægtigt nok til at bøje Europa under sit hegemoni. Trods den habsburgske politiks udpræget katolske retning kunne pavedømmet derfor kun med stærke forbehold give den sin støtte. Pladsen blev for trang for den selvstændige, over den verdslige magt hævede stilling, som middelaldertraditionen tilkendte kirkens overhoved. Kirkestatens interesser blev krænket af habsburgernes italienske politik. Og endelig måtte paven selvfølgelig tage et vidtgående hensyn også til de katolske stater, som vægrede sig ved at underordne sig det habsburgske hus' universelle krav.

I første række var det Frankrig, som repræsenterede de enkelte staters længe forberedte konsolidering i stadig mere bevidst opposition mod den universelle tradition. Formen for denne konsolidering var overalt den samme, den stærke fyrstemagt i udpræget dynastisk skikkelse. Udadtil var for de opadstræbende fyrstestater skridtet kort fra konsolidering og emancipation til skinsyge naboers kappestrid om overherredømmet i en rivalisering som Spaniens, Frankrigs og Englands. Af selve bevidstheden om egen og andres aggressivitet fremgik også med nødvendig konsekvens omsorgen for balancen,

Side 3

Den politiske situation i Europa

ligevægtskravet. Indadtil medførte stræben efter at styrke statsmagten brydninger, som på forskellig vis blev forbundet med religionskampen. Således blev i denne sammenhæng den afgørende kraftprøve den mellem fyrstemagten som bærer af det statslige enhedsarbejde og den høje adel. I England og Spanien var regeringsmyndigheden allerede hævdet, i Frankrig sejrede den til sidst over den feudale opløsning. I Polen hørte oligarkiets overmagt til et længe forgangent stadium. Men skønt lavadelen, szlachtaen, prægede statslivet, kunne den ikke skabe en statsmagt, stærk nok til at bøje magnaternes særbestræbelser under sine formål og til efter sine mål at forme kongernes politik. Den russiske historie beretter om storfyrstens stridigheder med sine bojarer og disses forsøg på at hævde sig under »den store uro«. Danmarks politiske handlekraft blev lammet af aristokratiets voksende magt, mens i Sverige de blodige opgør mellem konge og højadel til sidst banede vej for folkekræfternes samling om de nationale og internationale opgaver.

Af grundlæggende betydning for den europæiske krises forløb og endelige udløsning i Trediveårskrigen var det, at i Det tyske Rige den høje adel, fyrsterne, sejrede over kejsermagten. Territorialstaternes partikularisme var grundlagt længe før den religiøse revolution, men blev forstærket på afgørende måde gennem denne. Rigsreformen 1555 havde gennem rigskammerretten og rigseksekutionsordningen organiseret statsmagten afhængig af delstaternes gode vilje. Religionsfreden samme år berøvede Riget enhver udsigt til religiøs enhed. Det tilfaldt delstaterne at udnytte al den konsoliderende kraft, som fulgte med de kirkelige spørgsmåls løsning inden for det egne territorium. Tidens almindelige tendens til styrkelse af statsmagten kom på dette og øvrige områder først og fremmest dem til gode. Det sønderfaldende Rige kunne ikke værne sine grænselande. Det stod magtesløst over for Østersøprovinsernes tragedie ved Ordensstatens sammenbrud 1558. Nederlandene blev faktisk løst ud af rigsenheden 1548. Metz, Toul og Verdun kom ligeledes faktisk under Frankrig 1552. I syd var Schweiz' selvstændighed ubestridelig og lenshøjheden i Italien lidet mere end en form. Overalt blev Riget trængt tilbage. Men med statsmagtens forfald fulgte i stedet faren for, at delstaterne skulle blive draget ind i de internationale forviklinger og disse på den måde vinde fodfæste inden for Tysklands grænser.

Hvad der manglede Riget i styrke, blev ikke erstattet af kejserens egen magt. Særlig efter foreningen 1526 med Böhmen og den del af Ungarn, som blev reddet fra tyrkerne, udgjorde ganske vist Habsburgs østrigske besiddelser et virkelig stort herredømme. Men fyrstehusets retstitler var forskelligartede, stændernes magt stor og de religiøse modsætninger dybt indgribende. Omfattende arvedelinger svækkede snart også habsburgernes magt. Og endelig blev de østrigske lande gennem Ungarns erhvervelse umiddelbart delagtige i det osmanniske problem. Behovet for Rigets støtte mod tyrkerne formindskede yder-

ligere kejserens modstandskraft over for stænderne. Den hensynsløshed, hvormed hans trængsler blev udnyttet i partikampen, viser, at den sønderfaldende tyske stat ikke var i stand til en orientalsk politik. Gennem sine opgaver i øst voksede de østrigske habsburgere delvis ud af Riget.

Deri ligger den osmanniske fares største betydning for Trediveårskrigen. Tyrkiets ekspansion til lands og til søs blev nemlig dæmmet op gennem Suleiman II's død 1566 og slaget ved Lepanto 1571. Efter en ny, lidet afgørende, men gensidigt udmattende krig 1593—1606 indledte stilstanden i Zsitva-Torok en femtenårig fredsperiode. Porten var først og fremmest optaget af perserkrige og indre brydninger. Dens holdning gav vel mere end én gang anledning til en uro, som virkede forstyrrende tilbage på den østrigske politik, og Gustav Adolf undlod ikke efter Frankrigs forbillede også at drage Tyrkiet ind i sin diplomatiske synskreds. Men i det store og hele havde kejseren dog ryggen fri på denne side.

Direkte aktuelt forblev derimod det siebenbürgiske problem. Under Suleiman II's tid var Siebenbürgen en tyrkisk vasalstat. Siden havde dets fyrster balanceret mellem kejseren og sultanen. Bethlen Gabor vandt magten som sultanens beskyttede, da han 1613 styrtede den sidste fyrste af slægten Báthory. Men allerede 1615 skaffede han sig også kejserens anerkendelse. Siden stod han rede til at udnytte alle muligheder, som bød sig for hans lige så ærgerrige som uberegnelige statskunst.

Det nordligere Østeuropa udgjorde ved den nyere tids frembrud næsten et statssystem for sig. Polen havde slået sig til ro med middelalderens afgørelser i vest. Efter at det 1466 havde frarevet Sværdordenen [Anm.: således i originalen; rettelig Den tyske Orden, jf. s. 20] Vestpreussen og 1525 opretholdt sin lenshøjhed ved Østpreussens sekularisering, var dets opmærksomhed først og fremmest rettet mod Rusland. Dets store nationale mål lå i øst, i Hviderusland med Smolensk og i Ukraine. Hvorledes Ivan IV's angreb på Ordensstaten 1558 førte til den store krise, i hvilken Polen, Sverige og Danmark blev draget ind, skildres i anden sammenhæng. Her må blot erindres om, at Johan III's politik og Sigismunds valg til polsk konge 1587 i årtier aktualiserede i det mindste muligheden af en polsk-svensk front mod Rusland.

Hverken Polen eller Rusland ville lade sig drage ind i kejserens krig med Tyrkiet. Deri lå en hovedanledning til, at de habsburgske kandidaturer blev afvist ved de polske kongevalg 1573, 1575 og 1587. Henrik af Anjous episodiske kongedømme 1573—1574 varslede i stedet om en fransk-polsk omringningspolitik lig den fransk-tyrkiske. Men det realpolitiske grundlag manglede endnu både i det sønderrevne Frankrig og i det mod øst engagerede Polen. Det blev derfor den habsburgske indflydelse, som til sidst trods valgmodgangene vandt overhånd. Dog var det ikke tyrker-, men kætterfaren, som blev foreningsleddet. Som modreformationens forkæmper søgte Sigismund trods sit polske folks nationale instinkter dynastisk og politisk sin støtte

hos habsburgerne. Forbindelsen blev endnu livligere, efter at omstyrtelsen i Sverige havde knust hans forhåbninger om at skabe en østlig og nordlig barriere mod det græsk-katolske og protestantiske kætteri. Mens de uopløseligt sammenflettede religiøse, dynastiske og territoriale modsætninger skabte en uforsonlig svensk-polsk strid, som bredte sig også over Rusland, blev venskabet med habsburgerne bekræftet gennem forbundet af 1613. Således trådte det polsk-østrigsk-habsburgske samvirke stadig klarere frem. For Gustav Adolf godtgjorde det med håndgribelig tydelighed, at religionskrigene måtte smelte sammen til én. Mod den katolske fronts sikkert overdrevne enhed sluttede han op på deres side, som krævede tilsvarende protestantisk endrægtighed. Den østeuropæiske krises isolering gjorde den dog ikke egnet som grundlag for en sådan koalition. I stedet skulle Sverige komme til at blive viklet ind i det vestligere Europas stridigheder.

Hvorledes Østersøbækkenets hovedmodsætning, den svensk-danske rivalisering, som delvis voksede ind i den østbaltiske krise, bestemte Sveriges politiske orientering, skildres i kapitlet Vasakongernes Sverige. Dér bliver også stedet til at erindre om de med den svensk-danske modsætning på mange måder forbundne nordtyske problemer, slutkampen om Hansaens nordiske handelsherredømme og de to nordiske magters forbindelser med deres naboer syd for Østersøen. I denne sammenhæng skal det kun fastslås, at Sverige næppe ad denne vej kunne blive viklet ind i de almindelige europæiske forviklinger, før Nordtyskland blev draget ind i deres hvirvel. Snarere rykkede de store modsætninger nærmere gennem Nederlandenes og Englands voksende handel i Østersøen og det nordlige Rusland. Udsigten til at ramme Nederlandenes velstand på et vitalt punkt ved at lamme deres østersøhandel rettede også Spaniens interesse i denne retning. Her åbnede der sig muligheder for en svensk og dansk kappestrid om tilslutningen til de store magtgrupper.

Trods den revolutionerende forandring i atlanterhavsstaternes stilling gennem åbningen af de transoceaniske forbindelser lå udspringet til deres politiske gruppering langt tidligere. Udgangspunktet dannede Frankrigs hundredårige kamp med England og dets senere kappestrid med Spanien i Italien. Disse stridigheder havde grundlagt en traditionel modsætning mellem Frankrig og dets to mægtigste naboer. Om allerede herved et samvirke mellem disse blev naturligt, blev der skabt endnu et foreningsbånd gennem det burgundiske spørgsmål. Et af de faste punkter i Englands politik havde altid været venskab med den magt, som beherskede Nederlandene. Mellem England og de burgundiske hertuger var der også vokset en forbindelse frem med brod mod Frankrig under hundredårskrigen. Efter Karl den Dristiges død 1477 kunne Frankrig ganske vist inddrage hertugernes stamland som hjemfaldent mandlen, men resten af den rige arv gik til habsburgerne. For England faldt det sig så meget naturligere at fortsætte de venskabelige forbindelser med Burgund også under

det nye dynasti, da Flandern var den bedste aftager af dets vigtigste eksportvare, ulden. Da Karl V i begyndelsen af 1500-tallet forenede de burgundiske lande, det spanske monarki og det tyske kejserdømme i sin hånd, kunne Frankrig ikke undgå at optage kampen mod det habsburgske hegemoni. I Italien måtte Frans I til sidst vige. Men det lykkedes ham dog at hævde sig som en jævnbyrdig modstander af Karl V, skønt Henrik VIII gjorde fælles sag med denne. Mod England udspillede Frankrig ligesom under de middelalderlige krige Skotland, mod kejseren drog det fordel af de kirkelige stridigheder i Tyskland.

Efter delingen af Karl V's herredømme blev Filip II den egentlige arvtager af hans universelle politik. Som modreformationens forkæmper blev Spanien Europas dominerende stat. Dets kamp for den gamle kirke antog med logisk nødvendighed form af en kamp for dets egen magt og dets eget herredømme. Motiverne kan her som ellers i denne tid ikke holdes ude fra hinanden. Men Filip arvede også den mangfoldighed af forskellige opgaver, som splittede hans store faders opmærksomhed og kræfter. Med Spanien og de italienske bilande overtog han kampen mod tyrkerne i Middelhavet, med hegemoniet i Italien og de burgundiske lande modsætningen til Frankrig. Af kolonivældet voksede en stadig mere uforsonlig kappestrid frem med de nordligere søfarende folk om den transoceaniske handels og magts rigdomskilder.

For Frankrig betød den feudale opløsnings sejr i Tyskland en varig gevinst. Dets og protestanternes parallelle kamp mod den habsburgske overmagt måtte føre til gensidig lettelse, mens der samtidig åbnede sig en mulighed for at drage fordel af de katolske territorialstaters opposition. Endnu var det dog Spaniens overmagt, som dominerede. Og dertil kom, at Frankrig gennem reformationen fik egne vanskeligheder, som yderligere komplicerede også dets udenrigspolitik. Da regeringen tog parti mod calvinismen, kunne konsekvensen synes at kræve, at Frankrig sluttede op ved siden af de katolske hovedmagter og paven i kampen mod kætteriet. Efter at Henrik II med de tyske protestanters hjælp havde krydset Karl V's planer, søgte han også gennem freden i Cateau-Cambrésis 1559 at indlede en sådan politik. Konsolideret gennem erhvervelsen af Metz, Toul, Verdun og Calais, Englands sidste forpost på fransk jord, opgav Frankrig striden om Italien. Ægteskabsforbindelser blev aftalt for at sikre det tilsigtede tillidsfulde samvirke til kirkens gavn. Ikke uden grund talte man om »la paix catholique« [den katolske fred].

Måske havde der været en mulighed for også gennem forståelse at neutralisere den habsburgske omringning. Men dertil havde der i første række krævedes en stærk og selvstændig fransk kongemagt. Og denne grundforudsætning gik umiddelbart tabt gennem Henrik II's pludselige død. Ligesom i Tyskland blev den kirkelige strid straks flettet sammen med den feudale kamp mod den svækkede regeringsmyndighed. Både på den katolske og den pro-

testantiske side greb oppositionelle stormænd ledelsen. Med hugenotkrigenes udbrud 1562 begyndte i Frankrig en revolutionær forvirring, som i årtier lammede landet udadtil og indadtil. Katarina af Medici, Henriks enke, kunne kun hævde sin og sine sønners stilling ved at spille partierne ud mod hinanden. Straks appellerede de til udenlandsk hjælp. Hugenotterne søgte tilslutning hos de tyske protestanter, de oprørske Nederlande og England, katolikkerne blev et spansk parti. Ligesom i den indre politik var enkedronningen i den ydre dømt til at balancere mellem de modsatte lejre. Det gjaldt om ikke at lade sig tvinge i Spaniens ledebånd og alligevel undgå et brud med Europas mægtigste stat. Katarina behøvede protestanterne inden for og uden for landet, men kunne ikke helt gå med dem. Til sidst måtte dog overbevisningen sejre om, at Frankrig svigtede sin nationale opgave, hvis det ikke under sin ledelse samlede al modstand mod den habsburgske overmagt. Hindringen var blot, at et Frankrig, som ønskede at forblive katolsk, måtte kunne samvirke med protestanterne uden at lade dem vinde overhånd. Der skulle gå årtier, inden Frankrig igen fik en kongemyndighed med den målbevidste styrke og fasthed, som krævedes til en sådan statskunst.

Et nyt moment i den vesteuropæiske politik medførte opstanden i de spanske Nederlande. Også dér knyttede den religiøse modsætning an til og gav øget styrke til en gammel stænderopposition mod regeringens centraliseringsbestræbelser. Da konflikten blev akut, svækkede den til Frankrigs fordel delvis den trykkende omringning, som var blevet følgen af de burgundiske landes forening med Spanien. Selv om det særlige interessefællesskab mellem de oprørske og hugenotterne indebar et vanskeligt løseligt problem, måtte enhver fransk regering komme til at benytte sig af Spaniens vanskeligheder, så snart den søgte at hævde sin selvstændighed over for dets overmagt. Samtidig havde Frankrig at tage hensyn til de hugenottiske og nederlandske urolighedernes tilbagevirkning på Englands politik.

Efter at England under Henrik VIII havde fulgt de antifranske traditioner, sluttede det sig helt til Spanien og den katolske reaktion gennem Marias formæling med Filip II 1554. Men det viste sig snart, at samvirket her betød udnyttelse. Det spanske giftermål var fra begyndelsen upopulært, den spanske indflydelse blev hurtigt forhadt. Stadig heftigere krævede folkemeningen, at England ikke skulle ofre sine egne interesser for Spaniens. Allerede under Marias tid optog dristige søfarere striden, og efter Elisabeths tronbestigelse kan man næsten tale om en uofficiel folkekrig mod Spanien og reaktionen i form af sørøveri og frivillig understøttelse af hugenotter og nederlændere. Til den nationale modsætning kom den religiøse. Allerede Henrik VIII's kirkepolitik havde været vanskeligt forenelig med den spanske orientering. Og da episkopalkirken under Elisabeth blev genindført og stadig mere be-

stemt udviklede sig i protestantisk retning, syntes Englands plads i tidens store strid ud fra et protestantisk synspunkt selvfølgelig.

Elisabeth kunne dog ikke uden videre bryde med sit lands hidtidige politik. Ligesom Katarina af Medici var hun længe for svag til at vove en krig med Europas stærkeste stat. I sin ryg havde hun også Skotland, Frankrigs forbundsfælle. Dets dronning Maria Stuart havde ud fra et katolsk synspunkt mere legitim ret til den engelske krone end hun selv. Kun ved ikke at udfordre Filip med en radikal protestantisk politik kunne Elisabeth håbe at undgå, at han tog rivalens parti. Englands voksende handel, ikke mindst på Portugal, Spanien og middelhavslandene, drog også fordel af fred i de europæiske farvande. Men Elisabeth behøvede også modvægte for ikke at blive afhængig af Spanien. Hun fandt dem i sit folks entusiasme og i den omhyggeligt bevarede mulighed for en fransk-protestantisk sammenslutning mod Spaniens overmagt. Gerne tilsikrede Elisabeth Katarina af Medici sit venskab. Hun undgik brud, også da hun modarbejdede Frankrig i Skotland og opmuntrede Katarinas rebelske undersåtter. Det var et nyt træk af største betydning i Europas politik, at tanken om en engelsk-fransk alliance begyndte at konkurrere med det traditionelle engelsk-burgundisk-spanske venskab.

Til Elisabeths held fandt Filip sig indtil videre i hendes formidlende balancepolitik. Ligesom England behøvede Spanien, behøvede Spanien England i reserve mod Frankrig. Gennem dets venskab blev også søforbindelserne med Nederlandene bedst sikret. Det engelske forbund var en af den burgundiske politiks ressourcer, som Filip ikke ville ofre. Men det venskab, han længe tilbød Elisabeth, var dog kun et af de mulige midler til Englands tilslutning. Målet kunne også nås med vold. I denne modsigelsesfulde situation var de splittende momenter forudbestemt til at vinde overhånd. Udslaget blev givet af det engelske folks ukuelige kampvilje, som Elisabeth vel måtte vægre sig ved forhastet at gøre til sin, men som hun hverken kunne eller ville undertrykke. Maria Stuarts ulykkesskæbne afstumpede den skotske fare. Som følge af Englands merkantile og industrielle udvikling begyndte Nederlandene at fremstå ikke blot som en uundværlig kunde, men også som en konkurrent. I de fremmede verdensdele voksede en stadig mere hensynsløs konkurrencekamp frem, som dristige søfarere fortsatte i de europæiske farvande. Og til sidst greb England stadig mere åbent ind til fordel for de oprørske nederlændere.

De protestantiske uroligheder i Frankrig og Nederlandene indebar ud fra et engelsk synspunkt løfter om en gunstig udvikling på den sydlige kanalkyst. Det lå i Englands interesse at kontrollere denne. Endnu under den første hugenotkrig søgte Elisabeth, omend forgæves, i Calais' sted at vinde Le Havre (1562). Siden udnyttede hun alle tendenser til at opløse kanalkysten i mindre, ufarligere enheder. Skønt hun af hensyn til Spanien og Skotland bevarede sin neutralitet, gjorde hun intet for at hindre, at engelske fribyttere undsatte

Side 9

Den politiske situation i Europa

hugenotterne i La Rochelle. De nederlandske havgeuser fik også et fristed i de engelske kanalhavne, indtil de kunne sætte sig fast i deres eget land. De tyske protestanter og særlig Pfalz blev opmuntret til ikke at svigte trosfællerne i vest.

Efter at den tredje hugenotkrig 1570 var afsluttet med en forståelsesfred, så det et øjeblik ud, som om en klarere antispansk politik skulle sejre. Katarina af Medici behøvede efter den seneste vending i sin politik støtte mod Spanien og blev derigennem drevet til at nærme sig England, de oprørske nederlændere og de tyske protestanter. Elisabeth måtte efter Maria Stuarts fald 1568 og hendes fangenskab ikke mindre søge at styrke sin stilling over for Filip. Hun gjorde det med sit sædvanlige diplomatiske middel, gennem ægteskabsforhandlingerne med Henrik af Anjou. Det var uundgåeligt, at hugenotternes indflydelse i denne situation skulle stige. Deres fremmeste leder admiral Coligny syntes på vej til at blive Frankrigs ledende statsmand. Men de tilbageholdende motiver viste sig endnu at have overhånd. Elisabeth var til sidst ikke rede til at bryde med Spanien. Heller ikke kunne hun give Frankrig frie hænder i Nederlandene eller lade det rive ledelsen af den europæiske politik til sig. De tyske protestanter havde som altid svært ved at enes om samlet handling. Og Spanien beholdt den militære overvægt i Nederlandene.

Det var derfor blot en for tidlig tilløb, et varsel om Henrik IV's og Richelieus politik, som blev kvalt gennem Bartholomæusnatten 1572. Kun i Nederlandene fulgte radikalere afgørelser, som endte med, at de nordligere, af calvinisterne beherskede provinser under Vilhelm af Oraniens ledelse 1579 brød ud gennem unionen i Utrecht og 1581 erklærede sig uafhængige. Frankrig og England vendte derimod for en tid tilbage til deres mæglende politik. Elisabeth nærmede sig efter massakren på hugenotterne for et øjeblik igen Filip, men førte også ægteskabsforhandlinger med en ny fransk prins, Frans af Alençon-Anjou. Det endelige brud med Spanien kunne dog ikke i længden undgås. 1580 blev rivaliseringen i de fremmede verdensdele drevet til det yderste, da Filip erobrede Portugal og i én hånd forenede kravene på de transoceaniske lande. 1584 blev prinsen af Oranien myrdet, og samtidig gik tronfølgen i Frankrig over til hugenotternes leder, Henrik af Navarra. Elisabeth måtte nu direkte støtte Nederlandene, trosiveren og kamplysten voksede hos hendes folk med reaktionens skærpede trusler, de aldrig ophørende katolske rænker blev til sidst besvaret med Maria Stuarts henrettelse 1587, og kampen på havet blev stadig mere forbitret. I Frankrig optog Henrik af Navarra den ulige strid mod ligaen, som over for udsigten til en kættersk konge helt kastede sig i Spaniens arme. Slag i slag fulgte afgørelserne: armadaens nederlag 1588, Henrik IV's tronbestigelse 1589, Nantes-ediktet og freden mellem Frankrig og Spanien i Vervins 1598, stilstanden mellem Nederlandene og Spanien 1609.

Side 10

Sveriges krig 1611—1632

Således var den katolske reaktion på hvert punkt standset i Vesteuropa. Men nogen enhedlig, antihabsburgsk blok var ingenlunde dannet. Henrik IV måtte vie mange år til at forberede en kraftfuld national politik ved at reorganisere sit hærgede rige. Også Nederlandene behøvede først og fremmest at genvinde deres kræfter, selv om deres nyvundne magtstilling stadig mere gjorde sig gældende. I England derimod havde Jakob I umiddelbart efter sin tronbestigelse sluttet fred med Spanien 1604. Da reaktionens anløb var brudt, og kappestriden i kolonierne blev ladt fri, manglede England enhver anledning til at fortsætte kampen i Europa. Dets handel, særlig på Middelhavet, kunne kun vinde ved freden. Og både Frankrigs voksende magt og en tiltagende handelsrivalisering med de frie Nederlande varslede om, at England igen kunne komme til at behøve Spanien som modvægt mod besværlige naboer. Spørgsmålet var kun, om de stuartske konger ligesom deres store forgængerske ville magte med bevaret selvstændighed at gennemføre en mæglende politik. I en sådan var det let at forspilde den styrke, som kun den levende samstemmighed med tidens store strømninger hos det egne og nærstående folk kan skænke. Tanken om en engelsk-spansk ægteskabsforbindelse blev vakt netop under fredsforhandlingerne 1604.

*

De vesteuropæiske forviklinger havde aktualiseret særlige problemer, som skulle få betydning også for Trediveårskrigen. Dertil hørte blandt andet de italienske spørgsmål. Gennem freden i Cateau-Cambrésis havde Frankrig afstået fra kappestriden om de italienske besiddelser. Milano, Neapel, Sicilien og Sardinien var forblevet i Spaniens vold. Ligeledes var det blevet afgjort, at Kirkestaten ikke skulle kunne udvikle sig til den ledende verdslige stat på halvøen. Men i det nordlige Italien var der endnu plads for en fornyet selvstændig fransk politik. Skønt Venedig i sin klemte stilling mellem spanske og østrigske besiddelser var dømt til tilbageholdende forsigtighed, var dets plads blandt de antihabsburgske magter givet. Som modvægt mod den spanske overmagt skulle de forenede fyrstendømmer Mantova og Montferrat på begge sider af Milano få en storpolitisk betydning, som ikke svarede til deres egne ressourcer. En egen rolle i den norditalienske og dermed den europæiske politik spillede til sidst Savoyen, ganske vist mindre gennem sine magtmidler end gennem sin beliggenhed, som gav det mulighed for at balancere mellem Spanien og Frankrig. Hertugdømmets betydning var trådt tydeligt frem under krigen før 1559 og skulle igen vise sig, så snart Frankrig samlede sine kræfter. Henrik IV tøvede ikke med at drage det vigtige grænseland ind under sin indflydelse og mobilisere det for sine antihabsburgske planer.

Også efter at dets betydning som hvervningsmarked var aftaget, beholdt Schweiz som gennemgangsland en særegen betydning i den europæiske politik. Fra Milano førte pasvejene gennem Edsforbundet til det spanske Franche-

Side 11

Den politiske situation i Europa

Comté og det af habsburgske besiddelser opfyldte Elsass. Også her kappedes Frankrig og Spanien. 1582 lykkedes det Frankrig at slutte en alliance med Edsforbundet, men 1587 opnåede Spanien en overenskomst, som åbnede St. Gotthard for dets tropper. Under Henrik IV gentog begivenhederne sig. Efter at han 1602 havde fornyet alliancen med Edsforbundet, kunne Spanien allerede 1604 sikre sig passet over St. Gotthard gennem en separatoverenskomst med de katolske kantoner. En stilling lignende Edsforbundets indtog Graubünden. Gennem dets med hård hånd styrede katolske lydlande Veltlin, Bormio og Chiavenna førte pasvejene fra Milano op mod Tyrol. Da Graubünden 1603 søgte støtte i en alliance med Venedig, spærrede Spanien adgangsvejene til Veltlin, mens Henrik IV opmuntrede forbundet til ikke at ofre sin selvstændige politik.

For Spanien udgjorde Edsforbundets alpepas det første led i landforbindelsen med Nederlandene. På den anden side fulgte efter Franche-Comté og de habsburgske besiddelser i Elsass langs Rhinen hele rækken af bispestifter, Strasbourg, Speyer, Mainz, Trier og Köln. Katolsk var også Lothringen, hvor spaniolerne søgte at stå på god fod med hertugen. Længst mod nord lå de jülich-clevske besiddelser og inden for dem de westfalske stifter. Men i de overvejende katolske lande skød Kurpfalz sig ind på begge sider af Rhinen med sin urolige calvinistiske politik. Og Frankrig trængte ikke blot truende frem i Lothringen gennem erhvervelsen af Metz, Toul og Verdun, det rivaliserede også med Spanien ved det lothringske hertughof.

De største politiske og militære problemer var selvfølgelig knyttet til dette særegne forbindelsesled tværs igennem Europa. For Frankrig betød den spanske rhinstilling den sluttende, men også det skrøbeligste led i den habsburgske omringning. Dens bestemmende indflydelse på Gustav Adolfs krigsførelse efter Breitenfeld er velkendt. Under hele det foregående tidsrum havde spørgsmålet om rhinstillingens bevarelse for katolicismen været aktuelt og mere end noget andet problem sammenknyttet udviklingen i Vesteuropa og Tyskland.

*

Skønt den augsburgske religionsfred 1555 i princippet lod enhver øvrighed bestemme om religionen inden for sit område, indskrænkede den efter katolikkernes fortolkning på forskellig vis protestantismens muligheder også inden for denne ramme. Bortset fra, at calvinisterne ikke var delagtige i freden, frakendte det gejstlige forbehold protestanterne retten til at besidde de umiddelbare bispedømmer og prælaturerne i deres domkapitler samt rigsumiddelbare abbedier. Desuden mente katolikkerne, at religionsfreden sikrede den gamle kirke alle til delstaterne hørende klostre, stifter og prælaturer, som ved stilstanden i Passau 1552 havde været katolske. Disse grænser for den nye læres udbredelse blev imidlertid ingenlunde iagttaget i den følgende tid. Protestantismen

fortsatte med at gennemtrænge de habsburgske arvelande, Bayern og andre områder med katolsk øvrighed. Landsfyrsterne inddrog uden betænkning det ene kloster efter det andet. I Nordtyskland blev de rigsumiddelbare bispedømmer i regelen besat med protestantiske »administratorer« og prælaturerne i deres domkapitler med protestanter. Dertil kom, at protestantismen voksede stadig stærkere i rigsstæderne, hvor der ifølge religionsfreden skulle herske bekendelsesfrihed. Særlig de større og vigtigere, også i Sydtyskland, vendte sig fra den gamle kirke.

Sådan var udgangssituationen, da modreformationen efter tridentinermødets slutning efterhånden begyndte at gøre sig gældende i Tyskland. Det kætterske ukrudt blev renset bort i de stater, hvor øvrigheden var forblevet katolsk. Tidligt og fremgangsrigt blev modreformationen gennemført i Bayern, efter at dets hertug i 1560'erne havde nedslået stændernes opposition og samlet landets kræfter under en stram ledelse. Ligeledes indledte de østrigske habsburgere deres mere vekslende strid mod kætteri og stænderopposition. Ved nyvalg blev de gamle forverdsligede biskopper og prælater erstattet med modreformationens mænd, som ikke tøvede med at genoprette katolicismens enevælde. Efterhånden kunne kirken også indlede generobringen af, hvad den havde mistet.

De protestantiske stater i Tyskland havde helt siden religionsfreden vist sig ude af stand til samlet optræden. Den vigtigste, Sachsen, måtte konsolidere og sikre den stilling, som var vundet gennem Moritz' svig i den schmalkaldiske krig. Dets politik blev derfor konservativ, med en markeret stræben efter at søge støtte hos kejseren og i rigsforfatningen. For en sådan sindsretning var den lutherske kvietisme lige så egnet, som den calvinske aktivisme var ubekvem. Modsætningen mellem lutheranere og calvinister blev tilspidset med dogmatisk skarphed og uforsonlighed. Mens lutheranerne gerne fulgte Sachsen, dannedes et calvinistisk parti omkring Kurpfalz. På den protestantiske side kom dette calvinistiske parti til at bære stridens tynge. Alene ledede det den radikale opposition mod kejserdømmets katolske politik, alene repræsenterede det den levende indsigt i den tyske protestantismes afhængighed af de store europæiske afgørelser og det deraf fremspringende krav om et almindeligt protestantisk samvirke inden for og uden for Riget.

Det var frem for alt nødvendigheden af at søge hjælp mod tyrkerne, som tvang kejseren til at appellere til rigsdagen. Sachsens mæglende holdning skuffede længe Pfalz' stræben efter gennem bevillingsnægtelse at vinde gehør for protestanternes klager. Men til sidst blev krisen uundgåelig. Da katolikkerne bestred protestantiske administratorer retten til at udøve deres stifters forfatningsmæssige beføjelser, blev domstolsorganisationen lammet fra 1588. Uagtet dette blev spørgsmålet om protestantiske fyrsters ret til at inddrage klostre ført frem til afgørelse, men da umuliggjorde pfalzerne og deres tilhængere 1601 definitivt retspleje i højeste instans. Kort derefter blev spørgsmålet om religionsfreden stadig mere

Side 13

Den politiske situation i Europa

brændende. Maximilian af Bayern satte sig ud over dens bestemmelser om bekendelsesfriheden i rigsstæderne ved den kendte eksekution mod Donauwörth 1607. Det følgende år forlod de radikale protestanter i forbitrelse rigsdagen. Stænderne måtte skilles uden beslutning. Efter rigsdagens sprængning samlede Pfalz 1608 trods Sachsens afvisende holdning sine meningsfæller i Unionen. Maximilian af Bayern svarede 1609 med at sætte Ligaen op mod protestanternes forbund. Den protestantiske opposition havde lammet rigsforfatningen, da den ikke kunne forme rigspolitikken efter sin vilje. Stænderforbundene organiserede den altid latente trussel mod rigsfreden.

Heller ikke i den vesteuropæiske protestantismes stridigheder og de dermed sammenflettede konflikter i Vesttyskland kunne de tyske protestanter gøre en samlet indsats. Allerede 1533—1534 gik byen Münster tabt for protestantismen ved gendøbernes betvingelse. Endnu mere betydningsfuldt var Karl V's tog til Nederrhinen 1543 under hans tredje krig med Frans I. Det sikrede katolicismen i stiftet Köln, hvis ærkebiskop var begyndt at hælde mod protestantismen, og fratog hertugen af Jülich-Cleve, som havde sluttet sig til Frankrig, Geldern. Under den schmalkaldiske krig blev Köln derpå rekatoliseret endnu fuldstændigere 1547. Efter protestanternes fremgangsrige modstød i forbund med Frankrig 1552 blev det kun pfalziske indgreb til fordel for hugenotterne og nederlænderne, som spillede nogen rolle. Tanken om et mere almindeligt protestantisk samvirke lå i luften, men kunne frem for alt på grund af Sachsens afvisende holdning aldrig virkeliggøres. Til sidst blev alle sådanne planer for lang tid kvalt gennem Bartholomæusnatten 1572.

Under sådanne forhold kunne modreformationen mere og mere gøre sig gældende. Takket være sin indre samling trådte Bayern stadig tydeligere frem som leder. I den katolske kirkes og sin egen interesse fulgte dets hertughus en fremgangsrig dynastisk politik. Det skaffede målbevidst sine yngre medlemmer standsmæssigt underhold i de rige bispestifter og reddede ikke mindst derigennem den katolske blok i Vesttyskland. Ved siden af Jülich-Cleve fandtes her de to eneste større rigsstæder, hvor protestantismen ikke havde vundet overhånd, Aachen og Köln. Til de tre gejstlige kurfyrstendømmer, Köln, Trier og Mainz, sluttede sig en række andre stifter, Worms, Speyer og Strasbourg i syd, Würzburg og Bamberg mod øst, Münster, Osnabrück og Paderborn mod nordøst. Endnu længere inde i Riget vandt katolicismen en forpost, da hertug Ernst af Bayern i året 1573 blev valgt til biskop i Hildesheim.

Snart måtte dog katolikkerne gå til strid for at bevare deres stilling i Rhinegnene. 1574 trængte protestanterne ind i byen Aachens råd. Endnu mere truende var det, at Köln igen begyndte at vakle. Dets domkapitel havde ligesom stiftet Strasbourgs fra gammel tid beredt plads for de wetterauiske grevers yngre sønner. Denne skik var fortsat, også efter at greverne var gået over til protestantismen og på Pfalz' side var begyndt at spille en fremtrædende

rolle i den vesttyske protestantiske politik. Ved ærkebispevalget i Köln 1577 blev biskoppen af Hildesheim, den nys omtalte bayerske hertug, besejret af Gebhard Truchsess, en alt andet end åndeligt sindet prælat, som allerede 1582 gik over til protestantismen for at kunne indgå ægteskab. De katolske medlemmer af domkapitlet satte sig straks til modværge. De udstødte deres protestantiske kolleger, valgte 1583 biskop Ernst, som nu også havde erhvervet stiftet Lüttich, til ærkebiskop og rustede sig til forsvar. Da hertugen af Parma kom til undsætning fra de spanske Nederlande, og Bayern gav sin støtte, sejrede det katolske parti, uagtet Gebhard Truchsess fik hjælp fra Pfalz. Men nederlænderne fulgte Parma i sporene. År efter år fortsatte de og spaniolerne siden deres stridigheder også på Rigets grund. Omkring århundredskiftet udstrakte Nederlandene deres magt også til byen Emden i Ostfriesland.

På den måde skabtes en nederlandsk position ved Rigets nordvestgrænse. Syd for denne havde katolikkerne overmagten, ikke mindst takket være spaniolernes våben. Ærkebiskop Ernst erhvervede snart nok til sine andre stifter også Münster. Der og i Paderborn blev rekatoliseringen gennemført hensynsløst. Med stor fremgang blev modreformationen også drevet i Würzburg og Bamberg. Efter en lang og vekslende strid blev katolicismens herredømme endelig genoprettet i Aachen 1598. En ny sejr vandt katolikkerne i stiftet Strasbourg. I året 1592 havde der fundet et dobbeltvalg sted. De katolske medlemmer af domkapitlet gav deres stemmer til kardinalen af Lothringen, de protestantiske til en yngre brandenburgsk markgreve. Et øjeblik truede også denne strid med at føre til internationale forviklinger. Men det blev ved en stilstand, under hvilken stiftet forblev delt mellem de to prætendenter, indtil brandenburgeren 1604 gav sin sag tabt og resignerede mod en pengeerstatning.

Mod nord stod endnu den farligste krise tilbage, den jülich-clevske strid. Da den gamle hertugslægt uddøde 1609, var de nærmest arveberettigede protestanter, men retsforholdene var synderlig uklare. To af prætendenterne, kurfyrsten af Brandenburg og Wolfgang Vilhelm af Pfalz-Neuburg, skyndte sig at søge at komme alle medbejlere i forkøbet, men da de ikke kunne blive hinanden kvit, måtte de nøjes med i fællesskab at tage hertugdømmet i besiddelse. I mellemtiden havde kejseren truffet foranstaltninger til at belægge lenet med sekvester, indtil arvespørgsmålet var afgjort. Da han i et sådant øjemed lod byen Jülich besætte, blev det straks klart, at konflikten ikke skulle kunne lokaliseres.

De kejserlige troppers indmarch i Jülich opbød straks Europas antihabsburgske magter til Nederrhinens forsvar. Lederen af aktionen, Henrik IV, syntes at sigte endnu længere. Frankrig havde nu samlet kræfter, som kunne bruges til kamp ikke blot mod omringningen, men også for hegemoniet i Europa. Da hertugen af Savoyen sluttede sig til Henrik IV, kunne også det italienske spørgsmål let rulles op. England og Nederlandene syntes rede til at gå

Side 15

Den politiske situation i Europa

med, i hvert fald så længe det gjaldt Nederrhinen. Unionen sluttede formelig traktat med Frankrig i februar 1610. Men efter Henrik IV's mord sank hele den mægtige koalition sammen. Efter at Jülich var befriet, behøvede den franske enkedronning Maria af Medici, som nu havde overtaget regeringen, først og fremmest ydre ro. Jakob I vendte tilbage til sin mæglingspolitik. Unionen opnåede vel 1612 en alliance med England, som det følgende år blev styrket gennem ægteskabet mellem Frederik V af Pfalz og Jakobs datter Elisabeth og 1613 blev fulgt af en alliance med Nederlandene. Men det viste sig, at fredsviljen var den herskende, da den jülichske strid atter blussede op 1614. Wolfgang Vilhelm var 1613 gået over til katolicismen og havde ægtet en bayersk prinsesse. Han kunne derfor regne med Ligaens og Spaniens støtte. Kurfyrsten af Brandenburg derimod, som 1613 havde bekendt sig til calvinismen, stolede på Nederlandene. I virkeligheden blev det de nederlandske og spanske tropper, som mødtes. De tre vestmagter skyndte sig imidlertid at fremtvinge et forlig i Xanten 1614. Forvaltningen blev delt mellem prætendenterne, men spanske og nederlandske tropper blev tilbage i fremskudte stillinger på Rigets grund. Den udvikling, som var begyndt gennem Köln-krigen, fortsatte således uden ethvert hensyn til Rigets territoriale ukrænkelighed.

Efter opgørene i vest blev krisen skudt over til de kejserlige arvelande. Dermed begynder Trediveårskrigens umiddelbare forhistorie, som i dette arbejde skildres i anden sammenhæng. Her må imidlertid vestmagternes politik følges endnu nogle år fremad for at belyse forudsætningerne også for den nordiske politik.

Det mest typiske træk i udviklingen efter den jülich-clevske strid og Henrik IV's mord er Frankrigs tilbagegang i international indflydelse. Anledningen var regeringsmagtens forfald og de straks fornyede partistridigheder. Ligesom under tidligere indre svaghedsperioder blev et godt forhold til Spanien nødvendigt også for bevarelsen af den indre ro. Maria af Medici slog straks ind på denne vej. Allerede 1611 blev den nye politik markeret gennem et defensivforbund, som blev styrket gennem aftale om en dobbelt ægteskabsforbindelse. Nogen nyorientering medførte hverken Richelieus korte første ministertid (1616—1617) eller den omvæltning, hvorigennem Ludvig XIII 1617 rev magten til sig for at overlade den til sin svage yndling Luynes. Ligesom efter freden i Cateau-Cambrésis søgte Frankrig at føre katolsk politik i tilslutning til de øvrige katolske hovedmagter. Kirkens hellige sag og stridighederne med hugenotterne trængte kampen mod det habsburgske hegemoni i baggrunden. Men Frankrig måtte igen erfare, at det ikke derigennem kunne købe respekt for sin selvstændighed og sine interesser. I stedet blev det alliancesystem undergravet, hvori Frans I og Henrik IV havde fundet deres styrke, og som Katarina af Medici i det mindste havde udnyttet i sin balancepolitik. Uden at vinde nogens taknemmelighed svigtede Frankrig sine

gamle venners forventninger i Italien, i Graubünden og i Tyskland. Den politik, dets naturlige rivaler fulgte, var vel katolsk, men den byggede katolicismens stilling på deres egen magttilvækst.

Jakob I's politik stod i bedre samklang med hans lands interesser og traditioner, sådan som de var trådt frem i 1500-tallet. Men han havde ikke Elisabeths evne til at finde en selvstændig vej mellem uigenkaldeligt fjendskab og udnytteligt venskab. Den dybeste årsag lå i hans viljesvage og teoretiserende personlighed. Tiden krævede samlet regeringsmagt, finansiel effektivitet og stærk hær. De stuartske konger sigtede ligesom kontinentets monarker mod disse mål. Men allerede Jakob kunne hverken gøre sig til herre over sit parlament eller rive folket med sig som Elisabeth. En første følge af tvistighederne med parlamentet var, at hans politik blev lammet af pengemangel. Både disse omstændigheder og personlig overbevisning gjorde Jakob til en principiel fredsven. Det var hans ærgerrighed at fremstå som Europas fredsstifter. Hans optræden i denne egenskab i Nordens politik skal behandles i det følgende. Det må her blot bemærkes, at både den svensk-danske og den svensk-russiske fredsmægling tjente også engelske handelsinteresser. Den centrale plads i Jakobs fredspolitik indtog imidlertid hans stædigt fulgte stræben efter at vinde Spaniens venskab for sammen med denne magt at garantere Europas ro.

Om motiverne til Englands fred med Spanien 1604 er der allerede talt. Et af de væsentligste var behovet for at balancere Frankrig. Det var derfor ingen tilfældighed, at tanken om prins Karls ægteskab med en spansk infantinde blev særlig aktuel 1611, samme år som Maria af Medici indledte sin fremgangsrige ægteskabspolitik. Jakobs datters ægteskab med Frederik af Pfalz 1612, traktaten med Unionen 1613 og hans fornyede samvirke med Frankrig og Nederlandene i det jülichske spørgsmål 1614 røber imidlertid, at Jakob ikke ville opgive de modvægte mod Spaniens overmagt, som Elisabeth omhyggeligt havde bevaret i den anden lejr.

Også generalstaterne søgte efter stilstanden 1609 ro. Landet behøvede at komme til kræfter, handelen behøvede fred på havene. Udadtil var Nederlandenes politiske system givet. De måtte støtte sig til Frankrig og England. Med deres hjælp blev faren for en spansk magtudvikling ved Nederrhinen afværget i den jülich-clevske strid. Men det gjaldt også at opretholde balancen mellem de to mægtige naboer. Forholdet til Frankrig bød trods dets tilnærmelse til Spanien næppe på nogen problemer. Venskabet med England blev derimod forstyrret af den handelspolitiske rivalisering. Forståelsen blev også vanskeliggjort af den ekstremt monarkiske anskuelse, Jakob delte med sin svoger Christian IV i Danmark. I den nordiske politik nærmede generalstaterne sig i 1610'erne Hansaen og Sverige. Under stilstandstiden blev Nederlandene imidlertid rystet i deres grundvold af striden mellem arminianerne

Side 17

Den politiske situation i Europa

eller remonstranterne og de radikalere calvinister, gomaristerne eller kontraremonstranterne. Det sidstnævnte partis sejr styrtede frihedskrigens ledende statsmand, Oldenbarnevelt, og styrkede prins Moritz af Oraniens magt. Omvæltningen var næppe til fordel for Sverige, som altid havde haft en kraftig støtte i Oldenbarnevelt. Mere betød dog, at Nederlandene over for den spanske stilstands forestående udløb og omvæltningen i Tyskland følte et voksende behov for Danmarks venskab.

*

På en afgørende prøve blev den vesteuropæiske fredspolitik stillet gennem krigsudbruddet i Tyskland 1618. Det viste sig, at den blot fremmede det habsburgske hus' magtudvikling. Spanien valgte uden tøven kejserens parti. I Frankrig havde de katolske sympatier snarest overvægten. I stedet for at komme sine gamle venner til hjælp formidlede Luynes 1620 overenskomsten med Unionen, som gav Maximilian af Bayern frie hænder i arvelandene. Nederlandene skænkede vel den fordrevne Frederik V 1621 et fristed og hans revanchepolitik deres sympatier, men de var optaget af deres egen krig. Kong Jakob blev for alvor berørt, da faren nærmede sig hans svigersøns egne arvelande. Fra denne tid blev først Pfalz' redning, siden dets restitution et ledemotiv i Englands politik. Men Jakob stræbte i det længste efter at løse spørgsmålet ad fredelig vej. Da Spanien ikke ville se Bayern sætte sig fast ved Rhinen og modvirkede dets planer på Pfalz, syntes forudsætningerne for det ivrigt eftertragtede spansk-engelske venskab ham ingenlunde dårlige. Ægteskabsforhandlingerne blev stadig ivrigere. Tilbageslaget kom 1623 gennem det flove udfald af prins Karls frierfærd til Madrid. Det spanske hofs konfessionelle nidkærhed havde gjort bruddet uundgåeligt. England blev sjælen i en antihabsburgsk koalitionspolitik. Som et led i nyorienteringen blev i februar 1624 forhandlingerne om prins Karls ægteskab med en fransk prinsesse optaget.

Frankrig havde al grund til at gå den engelske tilnærmelse i møde. Det var for dette land en stor gevinst, at den siden årevis igen truende engelsk-spanske omringning var gået i stå. Trods regeringens svaghed var også Frankrig allerede begyndt at blive presset tilbage mod Frans I's og Henrik IV's politik. Udgangspunktet for denne udvikling lå i Italien og alpelandene. Det er allerede bemærket, at Habsburgs italienske modstandere under 1610'erne måtte savne en kraftig støtte. Venedig og Savoyen kom i stadig større afhængighed af Spanien. Snart kom turen også til Graubünden. Opstanden i forbundets lydland Veltlin og massakren på protestanterne 1620 blev fulgt af et væbnet spansk-østrigsk indgreb og Graubündens endelige kapitulation 1622. Frankrig måtte ruste sig til modværge. Det sluttede 1623 forbund med Savoyen og Venedig og sikrede sig den eventyrlige kondottiere Peter Ernst von Mansfeld, som på dette tidspunkt med en lille hær lå i Ostfriesland

på udkig efter en ny krigsherre. Til sidst nøjedes Frankrig dog med et kompromis. Veltlin blev besat af pavelige tropper, men Spanien beholdt retten til at benytte Graubündens pas. Sådan var situationen, da Richelieu i april 1624 trådte ind i ministeriet og straks gav Frankrigs politik større kraft. Dets tropper rykkede allerede samme år ind i Veltlin. Venedig og Savoyen havde igen sluttet sig til, og hele det italienske spørgsmål syntes at skulle rulles op. Men Frankrig var ikke rede til en stor krig, og en ny hugenotopstand i januar 1625 lammede igen dets handlekraft. Richelieu nøjedes derfor med freden i Monzon i februar 1626. Graubündens frihed blev genoprettet, men også den pavelige sekvester i Veltlin.

Samtidig med bruddet med Spanien havde Richelieu fuldført den allerede indledte tilnærmelse til England. I juni 1624 sluttede Frankrig, England og Nederlandene defensivalliance mod Spanien. Franske diplomater støttede forhandlinger om en antihabsburgsk koalition, som skildres andetsteds i dette værk. Efter at Karl I i marts 1625 havde efterfulgt sin fader, blev hans bryllup med den franske brud fejret. Den nye konge og hans yndling Buckingham kastede sig med hidsig iver ind i kampen mod de habsburgske magter. Nærmest blev den for England en søkrig mod Spanien i forbund med Nederlandene. Følgen var imidlertid, at Englands indsats i den tyske krise blev svækket til skade for Christian IV, som i tillid til vestmagterne havde kastet sig ind i krigen. I samme retning virkede den strid med parlamentet, som Karl I arvede efter sin fader, og som allerede fra begyndelsen også ødelagde hans finanser. Det blev skæbnesvangert for den fremvoksende koalition, at disse tilbageholdende tendenser i England faldt sammen med en vending i Frankrigs politik.

Hugenotkrigen kunne ikke undgå at skærpe de religiøse modsætninger. Det katolske parti blev styrket i Frankrig, mens det engelske folks traditionelle sympatier for trosfællerne i syd fik nyt liv. I denne situation søgte Buckingham at vinde parlamentets velvilje ved at tilbagekalde begunstigelser for katolikkerne, som var bevilget ved Karl I's giftermål. Følgen blev, at Frankrig ikke deltog i den kongres, som i november 1625 blev samlet i Haag for at give Christian IV den nødvendige støtte i hans tyske krig. Kort derpå fulgte freden i Monzon, som for England var et hårdt slag. Dertil kom, at Richelieus kraftige indgreb mod La Rochelle fornyede englændernes traditionelle bekymring for den sydlige kanalkyst. 1627 forvandledes det nye venskab til åben krig. Richelieu sluttede i april forbund med Spanien mod England, Buckingham indledte i juli sit mislykkede forsøg på at undsætte La Rochelle. Hans mord og hugenotborgens fald det følgende år gjorde dog ende på krigen. I april 1629 sluttede England fred og lod hugenotterne i stikken, i juni underkastede disse sig den »nådefred«, som berøvede dem deres politiske og militære særstilling. Følgerne af den engelsk-franske krigs forvirrende episode blev gennemgribende. England trak sig tilbage fra den kontinentale politik.

Side 19

Den politiske situation i Europa

Richelieu derimod havde gennem sin sejr fået frie hænder til igen at tage sin forstyrrede antihabsburgske politik op — i Italien, hvor Spanien 1628 havde indledt kampen om Mantova, i Tyskland, hvor efter Christian IV's nederlag og kapitulation en ny magt måtte rejses mod den sejrende kejser.

Den nordiske og den tyske krise, i hvilke den vesteuropæiske politik på mangfoldig vis havde grebet ind, var rede til at smelte sammen. Under de forløbne forberedelsesår var elementerne til en antihabsburgsk koalition ofte trådt frem. For den franske statskunst måtte et sådant forbund blive målet, så snart den samlede sig til en kraftfuld national politik. For den protestantiske ideologi fremstod en sammenslutning mod det spansk-østrigske hegemoni i dets reaktionært katolske prægning næsten som et uafviseligt moralsk krav. Men de tilbageholdende og splittende kræfter var ikke mindre stærke. Det er mod baggrunden af disse vekslende og modsigelsesfulde forhold, at Gustav Adolfs indsats tegner sig, først i Nordens særlige, siden i Europas almindelige brydninger.

Side 20

II. Vasakongernes Sverige

II

VASAKONGERNES SVERIGE

(Kort I)

1. GUSTAV VASAS SVERIGE

Det Sverige, som Gustav Vasa havde befriet fra dansk herredømme, var omsluttet mod vest og syd af dansk land. Mod øst lå det moskovitiske storfyrstendømme ved Finlands grænse. Gennem Grevefejdens udfald gik Hansaens fordums magtstilling tabt. De stæder og fyrster, som delte den tyske østersøkyst, udgjorde ikke længere nogen fare for deres naboer. Sverige kunne føle sig trygt i det mindste på denne front. Men risikoen var der altid for, at andre magter skulle benytte sig af det nordtyske småstatsvældes svaghed, og da kunne trygheden i denne retning blive forvandlet til usikkerhed, ja, til en direkte trussel. Det skulle siden blive Gustav Adolfs lod i forskellige former at blive stillet over for dette problem.

Danmark havde ikke opgivet forhåbningerne om unionens genoprettelse, og den danske politik indebar derfor stadig en direkte trussel mod Sveriges eksistens. Også den russiske østersøpolitik sigtede mod en udvikling, som krydsede Sveriges interesser. Lige siden middelalderens senere del havde Rusland søgt at vinde et sikrere fodfæste ved Østersøen og skiftevis rettet sine anløb nord og syd for Den Finske Bugt. Betydningen heraf for Sveriges vedkommende er åbenbar. Allerede Estlands indlemmelse i det russiske herredømme ville have indebåret en anselig forringelse af Sveriges muligheder for at forsvare Finland. Hvis det var lykkedes Rusland at sætte sig fast på hele Den Finske Bugts sydkyst, ville den østlige rigshalvdel være blevet udsat for et omfattende greb lignende det, hvormed Danmark omsluttede den vestlige. En yderligere skærpelse af faren ville være indtrådt ved et samvirke mellem de to naboer efter middelalderlige traditioner.

Mod Ruslands ekspansionstrang havde Den tyske Orden længe udgjort et værn, men denne statsdannelse havde i midten af 1500-tallet mistet sin styrke. Svigtede dens modstandskraft derfor helt, krævede omsorgen for Sveriges sikkerhed, at vort land for egen regning satte sig i besiddelse af Den Finske Bugts sydkyst. Et sådant skridt ville imidlertid ikke blot ramme Rusland på et følsomt punkt, men også Polen, hvis tidligt gjorte erhvervelser fra Den tyske Orden — Vestpreussen og lenshøjheden over Østpreussen — skænkede dette de stærkeste formelle krav på det resterende østbaltiske ordensland. Det var derfor naturligt, at Polen skulle benytte sig af indtrædende konjunkturer for at af-

runde sit herredømme mod nordvest og dermed få en kyststrækning ved Østersøen og Den Finske Bugt. Dets arvefjendes, Ruslands, planer skulle på denne måde krydses, samtidig med at de svenske aspirationer blev kvalt. Derigennem skulle også Polen komme i et modsætningsforhold til Sverige. Begge lande havde således en fælles interesse i at standse en russisk fremtrængen på Ordensstatens bekostning, men i den udstrækning dette skete gennem okkupationer, den eneste naturlige udvej ved randstatens sammenbrud, måtte der opstå en kappestrid, som ikke vel kunne undgå at skærpe modsætningerne. Det var derfor at frygte, at Sverige inden kort tid skulle få en ny fjende — Polen — og dermed en tredje front.

Mod baggrunden af disse udenrigspolitiske forhold tog det sig særlig ugunstigt ud, at grænserne også fra et strategisk synspunkt var ufordelagtige. For Danmark i særdeleshed bød de gunstige betingelser for anvendelse af såvel økonomiske som militære magtmidler i dets stræben efter på ny at underkue Sverige. Kyststrækningen fra Blekinge i øst til Norge i vest bortset fra egnen ved Göta älvs sydlige udløb var på danske hænder. Dette i forening med den almindelige udformning af den norske grænse, som i sin for Sverige mest ufordelagtige form skød dybt ind i svensk område gennem Jämtland og Härjedalen, skabte forudsætninger for, at Danmark fra en omfattende stilling direkte kunne angribe flere af Sveriges vigtigste grænselandskaber. Ved at danskerne havde mulighed for at gennemføre hurtige troppeforflytninger over havet, kunne de stadig holde svenskerne i uvished om hovedangrebspunkterne. Dels af denne grund, dels på grund af det svenske områdes store længdeudstrækning og tynde vejnet blev mulighederne for den svenske ledelse for i tide at møde foretagenderne med tilstrækkelig kraftindsats vanskeliggjort. Danmark beherskede desuden indløbene til Østersøen og ejede i Gotland en basis, egnet som udgangspunkt for foretagender mod Sveriges handelsveje inden for dette hav. Den direkte forbindelse med verdenshavet endelig kunne let afbrydes, da den smalle og vanskeligt forsvarlige kyststrimmel ved Göta älvs sydlige udløb var omgivet af dansk land. Også længst mod nord var Sveriges vej til verdenshavet nærmest spærret af det norske Vardøhus len, inden for hvilket svenskerne dog ejede et vist fodfæste.

Den finske øst- og nordgrænses forløb var heller ikke gunstigt. Uden direkte tilslutning til strategiske barrierer, som kunne have lettet forsvaret mod den moskovitiske nabo, gik grænsen fra Systerbäck (2,5 mil nordvest for Nevas udløb) over Vuoksens nedre løb og derfra i nordvestlig retning gennem den østlige del af Saimaas søsystem mod Österbottens lapmarksdel. Nogen enighed om grænsens forløb i fortsættelsen var ikke opnået mellem Sverige og Rusland. Det sidstnævnte holdt stadig fast ved den middelalderlige Nöteborg-freds bestemmelse om grænsens udmunding ved Kajanehav — utvivlsomt Bottenhavet — men i denne retning var vejen spærret for russerne gennem svensk kolonisation i århundrederne efter den nysnævnte

fred. Længst mod nordøst eksisterede der således ingen virkelig grænse mellem de to riger, hvorfor disse forbeholdt sig ejendomsretten til de områder, over hvilke de havde udstrakt deres beskatning.

Da Finland ikke med egne kræfter kunne modstå et alvorligt angreb fra russisk side, måtte der ved et sådant sendes forstærkninger fra Sverige. På grund af de store afstande kunne disse dog ikke indtræffe i tide til at hindre hærgninger i de finske grænselandskaber. Vanskeliggørende momenter lå også i den stadige trussel fra Danmark, som formindskede mulighederne for at anvende svenske tropper i Finland, samt i de lange troppetransporter rundt om Den Botniske Bugt om vinteren. Særlig det sidstnævnte viste sig at være en omstændighed, som russerne vidste at udnytte vel ved valget af tidspunkt for angrebenes iværksættelse.

Også andre ulemper var forbundet med det svenske herredømmes geografiske struktur. I mange tilfælde var således de svenske grænselandskaber af naturen bestemt til opland for de på danske hænder værende kyststrækninger. Således gik handelsforbindelserne fra det sydøstlige Småland mod havnene i Blekinge, fra store dele af Västergötland og det vestlige Småland mod sådanne inden for Halland, mens det vestlige Värmland og Dalsland havde en stærk dragning mod den nordligste del af Bohuslen og det sydligste Norge. I Finland derimod lå jo også områder øst for rigsgrænsen, hvor befolkningen ud fra såvel nationalt som erhvervspolitisk synspunkt var helt knyttet til det svenske og ikke til det russiske herredømme.

For datidens svenskere var de her fremhævede ulemper åbenbare. De betegnede politiske spørgsmål, som længe havde krævet deres løsning. Allerede under middelalderen havde også Sveriges konger efter evne af deres magtmidler søgt at give herredømmet den afrunding, som også skulle skabe mere gunstige betingelser for landets forsvar. Men under de århundreder, som var fulgt nærmest, efter at den første folkunge blev løftet på skjoldene ved Mora sten, havde der stået en stadig kamp om magten over rigets styrelse — en kamp, hvis skiftende udfald ofte også havde afgjort rigets ydre stilling, dets frihed eller afhængighed af unionens bånd. Da den svenske stat igen blev konsolideret, måtte de udenrigspolitiske problemer, som her er antydet, igen trænge sig frem. Og da magtens tøjler blev grebet af fyrster, gennemtrængt af politisk ærgerrighed og skabertrang, måtte der af de nødtvungne defensive opgaver vokse en positiv stræben frem efter på grundvolden af deres løsning at bygge en større og stærkere stat op. Men det middelalderlige anarki havde hæmmet ikke alene den ydre, men også den indre udvikling. Da Gustav Vasa kom til magten, fremstod Sverige som et tilbagestående land af middelalderlig struktur, med primitivt erhvervsliv og uden faste former og organer for rigsstyrelse og centralforvaltning. Inden en forbedring af herredømmets grænser kunne tænkes at blive genstand for statens særlige omsorg, krævedes derfor et indre opbygningsarbejde med det formål at omdanne Sverige til en national enhedsstat på bæredygtigt økonomisk grundlag.

2. STATSMAGTENS KONSOLIDERING

Da Gustav Vasa gik i gang med at løse opgaven at befæste rigets selvstændige magtstilling, kunne han støtte sig på svenske erfaringer fra et helt århundredes kamp mod udenlandsk herredømme, en kamp, som oftest var blevet vanskeliggjort af indre splid. Det var ikke svært at se, at den svaghed, som i længden altid havde ædt de nationale lederes myndighed op, i sidste instans skrev sig fra regenternes begrænsede muligheder for at kunne støtte sig på egne magtmidler. Skulle den nye konges bane derfor ikke komme til at ligne Karl Knutssons — en mand, som på grund af omstændighedernes magt og det politiske spils uberegnelige gang af aristokratiet blev løftet op på Sveriges trone blot for at blive styrtet gang efter gang — måtte han kunne støtte sig på en krigsmagt, som adlød ham, kongen, og ingen anden.

Gennem de sidste krige, gennem Stockholms blodbad og den store forvirring, som herskede inden for kirken som følge af dens indgriben i unionsstridighederne, var en samlet stormandsopposition i flere år fremover næppe mulig. Gustav Vasa kom derfor allerede tidligt til at indtage en stærk stilling. Ved aflæggelsen af kongeeden i forbindelse med kroningen 1528 tillod han sig at bruge en formular, der noget afveg fra de hævdvundne former. Han blev derigennem udsat for beskyldningen for uden videre at have unddraget sig sine forgængeres forpligtelser over for ridderskabet og kirken. Dette var en af årsagerne til västgötaherrernes oprør, men efter at dette var kuet 1529, udgik den største trussel mod kongemagten fra almuen og særlig fra dalkarlene. Forbundet fra frihedskampens dage mellem den fordums rigsforstander og Sveriges almue var tidligt begyndt at løsne sig i fugerne på grund af kongens indre politik. Allerede 1527 udtrykte Gustav Vasa sig på følgende måde: »Doch fornimmer H. N. ath samma dalakarla mena alth åff theris konst skeedt vara, och ath the för then skuld vela och skola insettja och åffsettia i rikisens regimente hvem them synes.« [Dog fornemmer Hans Nåde, at samme dalkarle mener, at alt er sket ved deres kunst, og at de af den grund vil og skal indsætte og afsætte i rigets regimente, hvem dem synes.][1] Kongen kunne følgelig i begyndelsen af sin regering ikke regne med landeværnets loyalitet. Han måtte agte på Hemming Gadhs advarsel til sturerne om ikke at sætte altfor stor lid til »bondegunst och menige man« [bondegunst og menig mand]. Under sådanne forhold var det påtrængende, at det militære grundlag for den kongelige magtudøvelse i første hånd måtte skabes gennem hvervning af udenlandske tropper.

Statskassen, som gennem lånene fra Lübeck var blevet hindret i at blive ganske sin egen, var dog i og for sig utilstrækkelig til underholdet af en hvervet hær. Staten måtte tilføres øgede indtægter. Løsningen af det økonomiske problem skete efter retningslinjer, som faldt sammen med de øvrige bestræbelser for at styrke statsmagten. Gennem Västerås recess blev kirkens økonomisk stærke stilling, grundlaget for dens verdslige magt, brudt ned. Bispernes slotte og fæster samt kirkens overflø-

[1] GVR IV, s. 205.

dige indtægter og jord blev reduceret, hvorved også frælset fik jord tilbage, som tidligere havde tilhørt det. Ud fra et religiøst synspunkt var døren blevet åbnet for reformationen. Dette i forening med, at kongen tiltog sig retten til at besætte bispestolene, at peterspengene blev inddraget, og kirketienden lagt under kronens forvaltning, førte konsekvent til et brud med pavekirken og til opkomsten af en svensk statskirke med kongen som overhoved. Sveriges folk skulle ikke længere stå under »tu herrskap« [to herskaber]. Kirken var berøvet sin magtstilling, og som følge heraf forsvandt også biskopperne fra rigets råd, som derefter helt blev rekrutteret fra adelen. Af ikke mindre betydning var det, at kronens oppebørsel stadig mere effektivt blev taget i brug for statens regning. Skønt meget af de gamle former bestod i det ydre, blev middelalderens forleningsvæsen brudt ned. De store len, gennem hvilke statens ret og magt tidligere var blevet udstykket til de høje herrer, blev afskaffet eller forvandlet til forvaltningshverv, et forbillede for senere tiders guvernør- eller landshøvdingeembeder. De forleninger, som ellers blev givet, var ofte lidet andet end en lønningsform. Stadig større dele af riget blev lagt direkte under kronens forvaltning. En voksende skare fogeder gjorde stadig mere detaljeret regnskab for den mangeartede oppebørsel, og »kammeret« granskede efter efterhånden forbedrede metoder deres forvaltning. Reformen var lige så effektiv fra et finansielt som fra et politisk synspunkt. Kronens indtægter blev stærkt forøget, og den måske vigtigste grundvold for det middelalderlige stormandsvælde forsvandt.

Det stærke militære grundlag for den kongelige magtudøvelse satte også Gustav Vasa i stand til kraftigt at gribe ind mod konspirerende herrer samt at komme til rette med de langt farligere folkelige bevægelser, som nåede deres højdepunkt i Dackefejden. I sin indgroede rolle af den svenske almues forgangsmænd havde dalkarlene sat deres vilje op mod kongens og villet foreskrive ham. På Tuna hede, hvor de blev omringet af de tyske knægtes piker, fik de at høre en vred konge, engang deres egen høvedsmand, tale barske ord og blev tvunget til selv at udlevere deres anstiftere til bødlens økse. Den selvrådige slægt havde endelig fundet sin overmand, og netop derfor bar den for fremtiden ikke nag. Da den brand, som Dacke havde anlagt, slog ind over östgötabygden, var de samme dalkarle de første til at bevidne deres vilje til at gå »man ur huse« [mand af huse] for at kvæle oprørsflammen. Med et stærkt opbud af udenlandske tropper sammen med noget landeværn og i hast hvervede bondeknægte blev oprøret slået ned. Og da den kamp var forbi, kunne hærordningen igen rejses på nationalt grundlag. De udenlandske knægte blev erstattet med indenlandske, ja, det smålandske krigsfolk blev grundstenen i den nye bygning, idet hver tredje knægt blev udtaget fra dette landskab. Kraften hos kronens bærer havde ikke forfejlet sin virkning, men tvunget de stridige viljer til lydighed og respekt for det nye samfunds krav. Om end rigstanken, tidligere så godt som udelukkende udtrykt i den ukuelige vilje til national frihed, havde fået et dybere indhold, levede dog stadig i folke-

Side 25

Statsmagtens konsolidering

sjælen lysten til i hårde tider at tage sagen i egne hænder. Heller ikke Gustav Adolf undgik siden at blive stillet over for opgaver, hvor det gjaldt med smidighed og kraft at holde de genstridige i tømmen.

Den svenske stats udvikling under Gustav Vasa blev fremskyndet i to betydningsfulde henseender gennem Dackes mislykkede oprør. Arvekongedømmet blev indført, og en national hær kom til med kongen som øverste krigsherre. Det var ikke en tilfældighed, at disse to forandringer blev gennemført på samme rigsdag, året efter borgerkrigens slutning, thi de udgjorde tilsammen de stærkest tænkelige garantier for vasadynastiets sikre bestående.

Som et svækkende moment i statsdannelsen fremstår derimod de hertugdømmer, som Gustav Vasa i sin levetid eller gennem sit testamente udskilte. Gennem dem blev statens ret og magt igen udstykket på en måde, som mindede om de middelalderlige storlens glansperiode. Fremgangsmåden havde sit egentlige forbillede i de tyske fyrstehuses måde at løse apanagespørgsmålet på for deres forskellige medlemmer. Skønt kongen selv indså, at den af ham skabte arvefyrsteinstitution kunne indvirke ufordelagtigt på den kongelige regeringsmagt, formåede han dog ikke at rette det, som manglede i denne måde at sikre sine yngre sønner standsmæssigt underhold. De farer, han ingenlunde overså, søgte han i stedet at forebygge ved at bede og formane, men også ved at pålægge sønnerne et samlet ansvar for slægtens fælles arv — riget og faderens værk. Hans på en altfor løs grund hvilende forhåbninger gik ikke i opfyldelse, men det forpligtende ansvar skulle til sidst blive den grundvold, på hvilken riget skulle mures endnu fastere og værket bygges op til verdenshistorisk betydning.

Med fast hånd var Gustav Vasa begyndt fra grunden at bygge en ny svensk stat op, ganske vist ikke efter teoretiske planer med i forvejen klarlagte mål og midler, men som en gennem erfaringen skolet mand, stykke for stykke under iagttagelse af omstændighederne. Gennem hans frihed fra forudfattede meninger og gennem hans store tilpasningsevne havde den forelagte opgave, lad være ikke uden stærke slidninger, kunnet føres igennem til et betryggende resultat. Inden for denne nye stat havde konge og folk i fællesskab ansvaret for rigets styrelse og forvaltning. Ved vigtigere afgørelser samlede kongen rigsrådet om sig, endnu en forsamling af provinsmagnater, som kun på særlig indkaldelse mødte fuldtalligt, selv om en eller anden af deres kreds mere regelmæssigt blev brugt i rigets ærinder. Om skatten, »hjælpen«, troppeenhedernes rekruttering og mangfoldige andre spørgsmål blev der forhandlet med almuen ude i bygderne. Det var på møder af vekslende art, at kongen kom til at tale med sit folk. Når det gjaldt de store forandringer i rigets forfatning og styrelse eller andre vigtige politiske afgørelser, blev der indkaldt rigsmøder, først og fremmest rigsdage. Rigsdagens karakter af et ekstraordinært organ, skabt for overordentlige tilfælde ved siden af den nedarvede landskabsforfatning, var

Side 26

[Kortside]

[Helsidekort: »Hertigdömen och livgeding under Karl IX« (Hertugdømmer og livgeding under Karl IX). Kortet viser det mellemste Sverige fra Dalarna til Stockholm og Östergötland. Signaturforklaring: hertug Johans fyrstendømme (vandret skravering, Östergötland med Vadstena og Hjo); hertug Gustav Adolfs fyrstendømme (skrå skravering, Västmanland og Dalarna med Kopparberget, Sala og Västerås); dronning Katarina Stenbocks livgeding (krydsskravering, ved Västerås og Stockholm).]

Side 27

[Kortside]

[Helsidekort: »Hertigdömen och livgeding under Gustav II Adolf« (Hertugdømmer og livgeding under Gustav II Adolf). Kortet viser det mellemste Sverige. Signaturforklaring: hertug Johans fyrstendømme (Östergötland med Vadstena og Hjo); hertug Karl Filips fyrstendømme (Värmland, Närke, Västmanland og Södermanland); dronning Katarina Stenbocks livgeding (ved Sala/Västerås); enkedronning Kristinas livgeding (dele af Uppland og ved Mälaren); til Danmark pantsat område (Älvsborg-området ved Göta älv).]

endnu tydeligt kendelig, og undersåtterne så helst, at de ikke blev besværet med for hyppige rigsmøder.[1] Organisationsformerne forudsatte, at kongen med sine medhjælpere skulle passe hverdagsarbejdet på egen hånd. Forvaltningsapparatets ringe udvikling, den primitive naturalhusholdning, som nødte hoffet til stadige rejser, og ikke mindst kongens eget sindelag gjorde regimentet i høj grad personligt. Skønt forfatningens ånd var konstitutionel, rummede den altså også spirer til personligt regimente. De rent folkelige kræfter havde næppe formået at forebygge, at disse tendenser tog overhånd. Aristokratiet derimod havde større muligheder for en selvstændig indsats. Men mindet om dets magtstilling under middelalderen og samtidige udenlandske forbilleder kunne altfor let føre til, at det så sin fremmeste opgave i at varetage egne standsinteresser. Det var denne vej, som på kontinentet førte til den »dualistiske stænderstat« og den konstitutionelle statsforms undergang. Arven efter Gustav Vasas rent personlige regimente var mangetydig. Forskellige udviklingstendenser lå skjult deri. Det beroede først og fremmest på regenten, om han ville kunne og ville udøve den faste ledelse, som i fortsættelsen endnu mere krævedes, for at folket i sin helhed skulle blive taget med i arbejdet for riget.

Det var i virkeligheden denne ledelse, som efter Gustav Vasas død kom til at svigte på visse væsentlige punkter. Arvekongedømmets principielle grundvold og særlig dets af stifteren stærkt fremhævede karakter »af Guds nåde« kunne ikke undgå at blive svækket, da Erik XIV blev afsat, og tronfølgen gennem stændernes medvirken blev overflyttet til en yngre gren, hvilket fik præjudicerende betydning for fremtiden. På forskellig vis blev også kongedømmets autoritet rokket. Hertugdømmernes desorganiserende virkning var fra begyndelsen trådt meget stærkt frem. Bruddet mellem Erik og Johan, Johans og Karls rejsning og de hyppige tvistigheder mellem disse efter revolutionen vidnede på forskellig vis om den stadige uro, som fulgte med statsmagtens udstykning. Revolutionen betegnede imidlertid ikke blot en renæssance for Gustav Vasas altfor selvstændige hertugdømmeinstitution, men også en gennemgribende sejr for det magtkrævende aristokrati. Den vigtige hjælp, som højadelens fremmeste repræsentanter havde ydet i rejsningen mod Erik, måtte efter tronskiftet belønnes med politiske og økonomiske fordele af forskellig slags; således blev Erik XIV's bestemmelser om rustjenesten, de eneste forskrifter i denne henseende, som under vasatiden i forening med en stærk kontrol på en tilfredsstillende måde havde varetaget statens interesser, væsentlig mildnet.

Johan III's kirkepolitik og polske unionspolitik fremkaldte nye indre og ydre modsætninger, som i endnu højere grad syntes at svække regeringsmagtens stilling og undergrave Gustav Vasas livsværk. At det ikke skete, var hertug Karls værk. På den ene side fremtrådte han som den af faderen grundlagte

[1] Berg, Riksdagens utveckling, s. 360.

Side 29

Statsmagtens konsolidering

folkekirkes værn, på den anden tog han kongens parti mod rigsrådet og blev dettes fremmeste støtte i kampen mod højadelen. Det overtag, som de store herrer havde vundet, da de i Reval krydsede planerne om Sigismunds tronfrasigelse og hjemrejse, blev forvandlet til et knusende nederlag, gennem at kongens vrede efter hertug Karls tilskyndelse fremtvang kraftforanstaltninger. At søge at dømme retfærdigt i denne strid er en vanskelig opgave. Visse af de konstitutionelle principper, aristokratiet repræsenterede, hører til det svenske forfatningslivs uforgængelige arvedele og skulle for fremtiden bevares gennem Gustav Adolfs og Axel Oxenstiernas forsoningspolitik. Sikkert bør også en væsentlig del af skylden for, at konflikten blev tilspidset, som det skete, søges i de to fyrsters personlige fejl, Johans manglende politiske begavelse, vægelsindede svaghed og opfarende heftighed, Karls hårde og ubeherskede sind og rethaveri, begges sygeligt ophidsede mistænksomhed. Men over for vor histories hovedlinje retfærdiggør Karls politik sig dog, skønt den udgjorde et hæmmende moment i statens konstitutionelle udvikling. Gennem den blev grunden lagt til den protestantiske rigssamling, som udgjorde forudsætningen for Gustav Adolfs nationale og verdenshistoriske indsats.

Den opslutning om den nationale kirke, som blev en følge af Johans liturgiske planer, nåede sin fuldendelse, da tronen gik over til en katolsk konge. Uppsala mødes beslutning stillede Sigismund over for en enig og kampberedt front. Det blev også præsteskabet, som på kroningsdagen tog ledelsen, da det gjaldt at afvise Sigismunds forsøg på at berede katolikkerne fodfæste inden for riget. Sejren blev bekræftet i Sigismunds kongeforsikring, den første, som blev aftvunget en vasakonge. Striden fortsatte imidlertid efter begge de linjer, som var trådt frem under Johans regering, for folkekirken og mod aristokratiet. Hertug Karl gik sejrrig ud af kampen mod Sigismund og aristokratiet, som for en stor del havde sluttet op om kongen, og fremtrådte derved som en folkeleder af store dimensioner. De opnåede resultater blev befæstet gennem et voldsomt opgør med den højadel, som havde vovet at stille sig i Karls vej. Konsekvent ud fra den hertugelige politiks synspunkt, men lige så revolutionær og opsigtsvækkende som Christians bødelsværk var den blodsrettergang, som nu fulgte og nåede sit højdepunkt i Linköpings blodbad. Faderens værk og Karls og hans slægtsgrens herredømme, gennem begivenhedernes gang uadskilleligt knyttet til hinanden, var sikret. Men de egenskaber, som var trådt frem og modnet hos lederen under brydningerne, var ikke dem, som fører til harmoniske resultater.

Karl IX afgav ingen kongeforsikring, et tydeligt tegn på rådsaristokratiets stærkt rystede stilling. Over for en konge, som ikke et øjeblik tøvede med at gå til yderligheder, forstummede ganske vist en åben opposition fra aristokratiet, men den levede dog videre i dybet og ventede sin chance. Karl IX's hårde styre, som mindede om faderens sekretærregimente, hans uforsonlige hævntørst mod den forrige konges tilhængere og ikke

mindst mod deres uskyldige børn samt de stadige krige avlede efterhånden inden for alle samfundsklasser en misfornøjelse, som stadig mere greb om sig. Kongen begyndte at miste det greb om Sveriges stænder, som landets trykkede situation fra begyndelsen havde givet ham. Den fordums forening mellem Karl og de ufrie stænder strakte sig ikke længere end til kampen mod Sigismund. Allerede 1600 gjorde de sidstnævnte fælles sag med adelen ved afvisningen af Karls militære reformforslag, og i fortsættelsen blev han mødt af en samlet opposition ved sine forslag om en forøgelse af udskrivningerne. Det danske angreb fremkaldte ganske vist igen en national samling, og trods Christians forhåbninger forblev den indre front ubrudt over for den ydre fjende. Men med de militære modgange voksede misfornøjelsen med det system, som bar Karl IX's navn, yderligere.

Den unge Gustav Adolf, som ved faderens bortgang ifølge arveforeningen skulle tiltræde »halva regeringen« [halvdelen af regeringen], måtte allerede for at opnå regeringsmagten i dens helhed være rede til meget store indrømmelser. Han blev desuden fra første stund mødt af kravet om reformer, den nu højlydt fremtrædende kritik af faderens gerning.

3. UDENRIGSPOLITIKKEN

Gustav Vasas udenrigspolitik var frem for alt rettet mod bevarelsen af rigets nyvundne selvstændighed. Den farligste trussel herimod kom fra Danmark, som ikke kunne forventes at opgive tidligere planer om hegemoniet i Norden. Men derudover var Lübecks krav på handelspolitisk herredømme inden for østersøområdet stadig aktuelt, og endelig udgjorde moskovitternes stadig mere fremtrædende aggressivitet en stadig voksende fare for den østlige rigsdels tryghed. Hvis ovennævnte naboer kunne enes om fælles optræden, ville faren for Sveriges vedkommende mangedobles. Forhindringen af en sådan samgang var derfor ud fra et svensk synspunkt en livsinteresse.

Så længe det indre opbygningsarbejde stod på, og rigets magtmidler endnu var svage, måtte krigeriske konflikter i det længste undgås. En tydelig stræben efter gennem forhandlinger og alliancer at løse tvistspørgsmål og forebygge onde anslag var også det kendetegnende træk i kong Gustavs ydre politik. At det i det store og hele lykkedes ham, kan imidlertid næppe betragtes som et direkte resultat af hans temmelig uskolede diplomati, men må sikkert i første række tilskrives den for Sverige gunstige almenpolitiske situation.

Danmarks latente trussel mod Sveriges nationale uafhængighed og vasaslægtens kongekrone blev således i anselig tid fremover holdt tilbage af de ydre- og indrepolitiske vanskeligheder, som var opstået i forbindelse med Christian II's afsættelse. Såvel kong Frederik I som hans efterfølger Christian III måtte nemlig

i første række søge at beskytte deres egen krone mod Christian II og dennes arvinger, hvis krav længe blev støttet af deres nære frænde kejser Karl V. Da det danske rige samtidig i lange perioder blev hjemsøgt af indre splid, var det ikke blot ude af stand til at genoptage den aggressive politik mod Sverige, men tværtimod henvist til at søge dets venskab og støtte.

De to nordiske konger fandt det altså forenligt med deres fordel at skænke hinanden gensidig bistand over for de af kejseren støttede planer om Christian II's restitution. Under Grevefejden kom dette samvirke til udtryk over for Lübeck med det resultat, at Hansaens sidste alvorlige forsøg på at genoprette sin magtstilling i Østersøen kunne afvises. Christian III, som utvivlsomt anså, at en bestående modsætning mellem Sverige og Lübeck ud fra et dansk synspunkt var ønskværdig, sluttede imidlertid separatfred med de vendiske stæder uden engang at underrette Gustav Vasa om, hvad der var i gære. Trods dette bevis på forståelsesviljens begrænsning fra dansk side kunne Gustav Vasa ikke afvise Christian III's nogle år senere fremsatte forslag om fornyet udenrigspolitisk samvirke.

Forsvarsforbundet i Brömsebro 1541,[1] som i anledning heraf kom i stand, stipulerede en fælles optræden mod kejseren i de befrygtede krigeriske forviklinger i Tyskland, hvorigennem man håbede omsider at få en løsning i stand på de nordiske rigers tronfølgespørgsmål. Gustav Vasas villighed til trods sin stærke mistro til Danmark at tiltræde forbundet synes imidlertid først og fremmest at hænge sammen med dets bestemmelser om dansk hjælp i eventuelle konflikter såvel med Lübeck som med Rusland.

Den tryghed mod et dansk angreb i ryggen, som var Brömsebro-overenskomstens reelle betydning, kom vel til pas under Dackefejden. Den alvorlige smålandske opstand, som viste, hvor skrøbelig den svenske statsbygning endnu var, hindrede ganske vist Gustav Vasa i at opfylde sine forbundspligter i krigen mod kejseren, men Christian III for sin del gjorde ingen anstrengelser for at varetage de svenske interesser ved fredsslutningen i Speyer 1544. Mistroen mellem de forbundne konger fik herigennem ny næring, og i den udstrækning den fælles trussel mod dynastiernes bestående blev svækket, trådte de gamle tvistspørgsmål mellem Sverige og Danmark stadig mere utilsløret frem i dagen. På mødet i Älvsborg 1554 blev der gjort et sidste forsøg på udjævning. Da også dette mislykkedes, opgav Gustav Vasa definitivt forhåbningerne om en varig grænsefred med Danmark og gjorde sig stadig mere fortrolig med tanken om et kommende åbent brud. I overensstemmelse med denne opfattelse fordoblede kongen sin omsorg for krigsmagtens styrkelse, hvorigennem denne snart nåede et for datidens forhold agtværdigt omfang.

Sammenlignet med det konstante tryk fra syd var Ruslands trussel mod rigets

[1] Landberg, s. 24 ff.

østlige grænse indtil videre af underordnet betydning. Inden det moskovitiske herredømmes splittede kræfter af Ivan IV ved midten af 1500-tallet blev samlet til målbevidst ekspansion mod vest ud mod Østersøen, strakte de russiske aspirationer sig ikke længere end til mindre grænsereguleringer og plyndringsforetagender i Finland. Gustav Vasa, som på grund af den almenpolitiske situation mente at burde holde hoveddelen af sine stridsmidler rede i Sverige, afviste også i det længste tanken om at gøre tvistspørgsmålene med Rusland op med våbenmagt.

Da kongen i året 1555 i anledning af russernes med betydelige kræfter foretagne hærgningstog mod Finland så sig nødsaget til at samle store dele af rigets krigsmagt dér, nærede han i begyndelsen forhåbninger om gennem en offensiv krigsførelse at kunne flytte østgrænsen frem ikke blot til Neva, men også til Ishavet mod nord.[1] Krigens forløb skulle dog snart vise, at tiden endnu ikke var moden til en sådan gennemgribende omlægning af kongens hidtil anvendte system.

Det må imidlertid fremhæves, at Gustav Vasa ved siden af sin udjævnende politik over for naboerne ikke forsømte at udnytte sine, som det synes, temmelig risikofri muligheder for mere aktivt at fremme Sveriges interesser længst mod nord. Der herskede fra gammel tid stor uklarhed angående grænseforholdene mellem kystejerne ved Ishavet.[2] Således havde den russiske fremtrængen langs ishavskysten i begyndelsen af 1500-tallet ført til, at Kolahalvøen blev bragt under russisk jurisdiktion og skattepålæggelse, skønt nordmændene stadig beholdt beskatningen af lapperne og fiskeretten ved kysterne. Mens nordmænd og russere således rivaliserede om ejendomsretten til Murmankysten, blev Norges overhøjhed over kysten vest for Varangerfjorden ikke bestridt af russerne. Her indtog imidlertid Sverige i beskatningshenseende en omtrent lignende stilling som Rusland.[3] Over for dette land greb Gustav Vasa til den metode at søge at formå det til en venskabelig grænseregulering, som skulle give Sverige adgang til Ishavet. Derved søgte han gennem en yderst fordomsfri bevisførelse at give de svenske krav historisk grund. Russerne viste imidlertid ingen villighed til opgør, hvorfor den med stor energi iværksatte diplomatiske aktion blev uden resultat. Over for Danmark-Norge anvendte Gustav Vasa i sin ishavspolitik en smidigere og det endelige mål fordækkende metode. Denne gik ud på gennem befæstelsen og udvidelsen af den hævdvundne svenske beskatning til Vesterhavet at bane vej for rent territoriale krav.[4] Dette blev imidlertid ikke i Dan-

[1] Gustav Vasa til den finske adel 21/8 og til Jakob Bagge 22/8 1555 (GVR XXV, s. 367 f., 377).

[2] Johnsen, s. 17 ff. Den oprindelige grænse mellem Norge og Bjarmaland, dvs. karelernes land, gik ved Vegestev, hvis beliggenhed ikke er sikkert kendt. Johnsen har med visse forbehold identificeret dette sted som Svatoi Nos (Helganäs).

[3] Enewald, s. 20 ff.; Nordlander, s. 215 ff.; Johnsen, s. 36 ff., 61 ff.

[4] J. A. Almquist II, s. 329 ff.; Enewald, s. 35 ff.; Johnsen, s. 62 ff.

mark, hvor den svenske skatteopkrævning ved Vesterhavet blev anset for at være af ringe betydning i forhold til de uløste grænsespørgsmål i syd. Den svenske konge, som omhyggeligt ville undgå enhver udfordring af Danmark, følte sig derfor tryg mod efterregninger fra denne side i sin ishavspolitik.

Ishavet havde umiddelbart før Sveriges russiske krig også fået en europæisk betydning gennem den af englænderne 1553 indledte handelsforbindelse med Rusland over de nordlige have, som banede vej for en vesteuropæisk handel i denne retning.[1] Dette kom siden til stærkt at påvirke handelsudviklingen i Norden. Åbningen af den nye handelsvej til Rusland skabte et modsætningsforhold mellem på den ene side englænderne og deres efterfølgere, nederlændere og franskmænd, på den anden side såvel Danmark som Sverige. For Danmark indebar den nordlige sejlads en formindskelse af øresundstolden. Det lå derfor i dets interesse at tvinge handelen på Rusland tilbage i den let kontrollerede fure gennem Sundet. En sådan præventiv politik over for en naturlig og mægtig handelsbevægelse var selvfølgelig dømt til at mislykkes, og derefter stod der kun tilbage for Danmark med henvisning til sine krav på overhøjhed over nordhavene at søge at underlægge sig beskatningen af handelen på disse. I samme grad som Danmark i fremtiden slog ind på denne politik, måtte det kraftigt modsætte sig de svenske ishavsplaner som udgørende en direkte trussel mod dets magtstilling i nord.

For Sverige indebar den nordgående handel den ulempe, at den ved en krig svækkede virkningen af en blokade af de russiske havne ved Den Finske Bugt, eftersom russerne fik tilført våben i nord. Dette havde allerede været tilfældet, da Gustav Vasa 1556 så sig nødsaget til at begære engelsk forbud mod våbeneksport til Rusland, ligesom henvendelser til Danmark om standsning af den engelske handel — men selvfølgelig uden resultat. Gennem de nytilkomne handelsinteresser vandt de svenske ishavsplaner øget betydning, thi hvis det lykkedes Sverige at sætte sig fast ved havet i nord, ville der også skabes betingelser for kontrol med den nordgående handel på Rusland.

Gustav Vasas ishavspolitik behøvede imidlertid ikke, som forholdene formede sig ved dens indledning, at støde vestmagterne og blandt dem særlig England for hovedet. For dette ville en delt svensk-dansk magtstilling som senere ved Øresund have indebåret håndgribelige fordele. Men i samme stund som Sverige i fremtiden fik en fast kontrol med østersøhandelen på Rusland i sine hænder, blev vestmagterne kaldt til modstand mod et svensk ishavsherredømme, som gennem kontrollen også med nordtrafikken skulle sætte vort land i stand til at beherske hele det moskovitiske riges vesteuropæiske handel. Skønt Gustav Vasa selvfølgelig ikke havde mulighed for at skue ind i fremtiden, var det et ganske rigtigt greb af ham at søge at løse ishavsspørgsmålene, inden Sverige blev tvunget til at gribe ind i Balticum.

[1] Lubimenko, s. 20 ff.

Side 34

Sveriges krig 1611—1632

Først og fremmest takket være den forholdsvis gunstige udenrigspolitiske situation blev den unge svenske nationalstat under Gustav Vasas regering forskånet for hårdere ydre påfrestninger. Sveriges krigspolitiske problemer blev imidlertid gennem erfaringerne fra den russiske krig stillet i skarp belysning. Spændingen mellem Sverige og Danmark havde gjort Brömsebro-forbundets løfter om gensidig væbnet understøttelse til en fiktion, og Gustav Vasa havde efter nogen tøven afstået fra at begære dansk hjælp i krigen mod Rusland. Han havde i det bestemte øjemed at skjule situationens alvor for Danmark først underrettet Christian III om krigsudbruddet, da fredsforhandlinger var indledt, og faren derfor kunne betragtes som overstået. Sverige befandt sig følgelig på glid mod sin gamle dobbeltfrontstilling mellem Danmark og Rusland. Hvor ringe Sveriges forsvarsmuligheder ville være ved en tofrontskrig, havde den russiske krig overbevisende godtgjort. Praktisk talt hele den svenske hær havde måttet sættes ind i Finland for at afværge det russiske angreb, og dette havde kun kunnet ske takket være Danmarks neutralitet. En dobbeltkrig på de to traditionelle fronter stillede krav om en militær kraftudfoldelse, som Sverige inden for en overskuelig fremtid ikke var i stand til at præstere. I samme grad som faren for en krig med Danmark rykkede nærmere, blev således betydningen af et godt forhold til Rusland skærpet.

Den russiske krig havde også blottet ganske betænkelige mangler i den svenske hærs kvalitet, som ved siden af kvantiteten måtte komme til at udøve en bestemmende indflydelse på politikken. Den svenske hær var, særlig på grund af infanteriets tilbagestående tilstand, ikke voksen til at møde den moderne udenlandske professionelle hær, som Danmark kunne stille i felten. Inden den svenske krigsmagt i sin helhed var omdannet til et offensivdueligt redskab, måtte en krig med Danmark, for så vidt dette beroede på Sverige, undgås. Da Gustav Vasa dertil regnede med, at fristen ikke ville blive langvarig, krævede de militære problemer deres løsning. På dette område svigtede dog hans lederevne — en følge af kongens alderdomssvaghed, men også af hans hang til kompromiser — og i hans resterende år blev der intet gjort for at reformere krigsmagten.

Med Erik XIV's tronbestigelse fik den svenske politik en forandret karakter. Kongen delte ganske vist helt faderens opfattelse, at et angreb fra Danmarks side var nært forestående, men til forskel fra denne imødeså han dette med store forhåbninger. Hans politiske mål i den forestående kamp, sådan som det efterhånden trådte frem, var intet mindre end en erobring af de til Sverige grænsende danske provinser, en fremtidstanke, som dog ikke skulle kunne virkeliggøres før efter et århundrede. Kongen tilstræbte desuden også Norges erobring, hvilket ville have indebåret en radikal løsning også af ishavsproblemet. En forudsætning for det tilsigtede resultat var at give svensk krigsmagt, såvel hær som flåde, egenskaber, som var nødvendige for en kraftfuld, offensiv krigsførelse. Heri lykkedes det ganske vist Erik XIV gennem

et storstilet militært reformarbejde, men dets betydning blev ikke forstået af hans samtid, og derfor blev hans værk ikke bestående efter hans fald. Da kongen desuden ikke vovede at påtage sig feltherrens ansvar, måtte han overlade det til andre at omsætte hans vidtskuende ideer, hvilket indebar en given svaghed.

Danmark havde også som den ældre stat frem for Sverige fordelen af større internationalt anseelse og fastere internationale relationer. Frem for alt gjaldt dette med hensyn til de nordtyske protestantiske stater. Tendensen til en samgang med Lübeck er allerede berørt. Med sine sydlige naboer havde kongehuset dynastiske og venskabelige relationer, som gjorde dem mest tilbøjelige til at tage dets parti. Særlig betydningsfuldt var det også, at Frederik II vedligeholdt en nær venskabelig forbindelse med sin svoger August af Sachsen. Det store forsøg på at bryde Sveriges isolering og skaffe det en stærk rygstøtte blev Erik XIV's engelske frieri.[1] For lignende bestræbelser i Tyskland var forudsætningerne dårligere. Gustav Vasas tyske svigersønner var snarere en byrde for Sverige. Eriks hessiske frieri viste til sidst, at Filip af Hessen ikke ville lade sig binde til en Danmark og Sachsen fjendtlig politik. Og den senere tilknytning til Lothringen og det ernestinske Sachsen fik en betænkelig lighed med en ikke fuldt værdig intrige, selv om den for en tid kunne besvære Sveriges fjender og deres venner.

Også den afventende holdning, Gustav Vasa havde iagttaget over for den politiske udvikling syd for Den Finske Bugt, blev under Erik forvandlet til hurtig handling. Her havde forholdene udviklet sig således, at en fortsat tøven fra svensk side måtte medføre alvorlige farer for Finland og dermed også for Sveriges sikkerhed. Ruslands og siden Polens forsøg på at bemægtige sig den sønderfaldende Ordensstats landområder langs Den Finske Bugt havde foranlediget den protestantiske befolkning inden for disse områder til at vende sig til Danmark og Sverige med begæring om hjælp. Danmark tøvede ikke, og allerede under de sidste år af Gustav Vasas regering blev Øsel lagt under dansk herredømme. Skønt foranstaltningen ikke var direkte rettet mod Sverige, indebar den dog indirekte en ny trussel mod de svenske interesser. Gennem denne nye flådebasis blev mulighederne for et dansk indgreb mod Sveriges forbindelser over havet såvel med Finland som med Tyskland forøget. Det var også at frygte, at Danmark skulle forfølge sin baltiske politik og sine middelalderlige traditioner ved på ny at søge at komme i besiddelse af Estland. Herigennem ville den direkte forbindelse mellem Sveriges to fjendtligt sindede naboer blive et fuldbyrdet faktum. Erik XIV forebyggede en sådan udvikling ved at besætte Reval, det første skridt til en svensk okkupation af Estland. Dermed blev igen den svenske politik optaget, som allerede under middelalderen var kommet til udtryk i ledingstog og korstog, og hvis bærende princip Gustav Vasa, da

[1] Jf. Ingvar Andersson.

det gjaldt at forsvare Sverige på finsk grund, klædte i ord: »thy thet är bätre ath verja sig för sin grannes dör, än för sin egen« [thi det er bedre at værge sig for sin nabos dør end for sin egen].[1]

Som ledelsen havde forudset, udløste konflikten med Danmark sig i åben krig, hvorved Lübeck sluttede op på fjendens side. Med Polen herskede allerede krigstilstand på grund af rivaliseringen i Estland. Erik XIV's med hensyn til midlerne lidet nøjeregnende, men fremgangsrige diplomati lykkedes det imidlertid at forhindre en russisk indblanding.

Gennem flådens sejre blev kysterne sikret mod fjendtlige angreb, hvorigennem hærens operationsfrihed blev øget. Handelen på Stralsund og de øvrige mod Sverige gunstigt stemte østersøstæder kunne også holdes åben i fornødent omfang, hvilket var af særlig betydning på grund af den hjemlige krigsindustris utilstrækkelige leveringsevne. Hæren, hvis fortsatte omdannelse måtte fuldføres under krigens første år, viste sig snart nok at besidde den fornødne kvalitet, men denne kunne ikke komme til sin ret, da en virkelig feltherre manglede. Under den svaghedsperiode, som blev en følge af kongens sindssygdom, nåede Rantzaus hær ganske vist helt ind i Östergötland, men dermed var det dog slut med dens offensivkraft. Den danske feltherre blev siden over for truslen fra den af kongen dygtigt iværksatte modoffensiv tvunget til gennem et hurtigt tilbagetog at redde sin stærkt decimerede hær. Denne var derefter ved at falde helt fra hinanden og blev operationsudygtig i mere end et år. Den afgørende vending i krigen, som kongen havde al grund til at håbe at kunne fremkalde i løbet af sommeren 1568, udeblev dog på grund af den mellemkommende revolution. Tragikken i Erik XIV's fald fik derigennem en dybere betydning end den rent personlige. Det af hertugerne med højadelens hjælp og under den danske hærs og flådes uvirksomhed tilvejebragte regeringsskifte fik højst ulykkelige tilbagevirkninger på den svenske krigsmagt. Den offensive ånd forsvandt ved såvel flåden som hæren og dermed udsigten til at føre krigen til en lykkelig afslutning. På den anden side havde den langvarige kamp udtømt Danmarks økonomiske ressourcer, og da det ikke længere formåede at underholde tilstrækkelige stridskræfter til en offensiv krigsførelse, var en fortsættelse af krigen meningsløs. Denne af Den nordiske Syvårskrig forårsagede svækkelse af Danmark blotter på en belysende måde de to nordiske rigers af deres forskellige militære struktur afhængige ulige evne til at bære en krig. For Danmark, som i hovedsagen betjente sig af udenlandske, til underholdet dyre lejehære, blev en krig økonomisk ufatteligt mere bebyrdende end for Sverige med dets billige nationale hærorganisation, hvis reserver desuden var vanskelige at udtømme. Med Älvsborg som pant kunne dog Danmark, efter at Varberg var generobret, foreskrive fredsvilkårene, som tvang Sverige til mod 150.000 rdl. at genindløse den vigtige göta älv-fæstning. Krigen havde således ikke medført de garantier for Sveriges fremtidige udvikling, som kong Erik

[1] GVR IX, s. 282.

havde tilstræbt. Den modstand, svenskerne havde formået at rejse mod de danske erobringsplaner, havde imidlertid været så respektindgydende, at disse for lang tid fremover mistede deres aktualitet. Den herigennem vundne tryghed i syd og vest blev en nødvendig forudsætning for et lykkeligt gennemført kamp for de østlige rigsdeles forsvar, som nu forestod.

Ivan IV, som havde formået at samle det moskovitiske herredømmes betydelige ressourcer til en målbevidst erobringspolitik, tilstræbte blandt andet en fremtrængen til Østersøen. Erik XIV's diplomati samt krigstilstanden mellem Rusland og Polen havde hindret et russisk angreb mod Estland, så længe Den nordiske Syvårskrig stod på. I året 1570 fandt tsaren imidlertid tiden egnet til fjendtlighedernes åbning, og om sommeren dette år lod han sine tropper bryde ind i Estland uden krigserklæring.

Ligesom det havde været en hovedopgave for det svenske diplomati at forebygge et samvirke mellem Danmark og Lübeck, måtte det i øst frem for alt søge at skille Polen og Rusland og udnytte deres rivalisering. Erik XIV havde valgt at søge forståelse med Rusland. Johan III var fra begyndelsen gået den modsatte vej, og han tøvede ikke med at optage kampen med den for ham også af personlige grunde forhadte tsar. Til troen på et lykkeligt udfald havde formentlig forhåbninger om tilvejebringelsen af et direkte samvirke med Polen bidraget. Allerede som hertug af Finland havde kongen nemlig indledt forbindelser med dette land under det bedragelige håb om med polsk bistand at kunne udvikle sit hertugdømme til et finsk-baltisk herredømme. Denne hans polskvenlige politik, som havde fået sit ydre tegn i hans giftermål med den polske konges søster, Katarina Jagellonica, havde i sin kontrast til den svenske rigspolitik fremkaldt bruddet med kong Erik, men også en modsætning til Rusland. Denne fik en forstærket personlig karakter gennem tsarens fantastiske forsøg på med Eriks hjælp at få Johans gemalinde i sin vold. Kong Eriks fald havde ganske vist banet vej for fred med Polen, men trods interessefællesskabet mellem dette rige og Sverige over for Rusland formåede Johan III ikke at udvikle sine venskabelige forbindelser med det polske hof til et virkeligt forsvarsforbund mellem de to riger. Rivaliseringen om Den tyske Ordens fordums lande viste sig i denne henseende at være en uoverkommelig hindring. Med undtagelse af et ubetydeligt våbensamvirke 1578 førte Sverige og Polen uafhængigt af hinanden krig mod Rusland, hvilket forhold dog medførte visse fordele for begge magter, idet russerne blev tvunget til at kæmpe på to fronter.

I sin russiske politik vendte Johan III tilbage til ideerne fra sin hertugtid i Finland, men disse undergik efterhånden en naturlig udvidelse på grund af, at han nu kunne disponere over Sveriges ressourcer til sine formål. Hans gamle tanke om oprettelsen af en finsk-baltisk stat fik direkte aktualitet gennem retningen for det russiske angreb, nemlig mod Estland. Over for de risici, som

provinsens isolerede beliggenhed medførte, og som tydeligt trådte frem under krigen, opstillede Johan som et naturligt første mål at tilvejebringe en landforbindelse mellem Estland og Finland gennem erobringen af den russiske kyststrækning omkring Den Finske Bugts inderste del. I den udstrækning de gentagne russiske angreb på Estland var brudt, og polakkernes offensive krigsførelse begyndte virksomt at binde russerne, kunne de svenske operationer rettes mod virkeliggørelsen af kongens mål.

Efter ti års krig blev således Kexholm taget 1580, og året derpå blev også Narva erobret, hvorigennem brohovederne til den tilstræbte landforbindelse var vundet. Kræfterne slog dog ikke til for værkets fuldendelse, hvortil særlig bidrog, at Polen 1582 indgik en tiårig stilstand med Rusland, hvorigennem dette fik hænderne fri til krigen mod Sverige. Da desuden rivaliseringen mellem Sverige og Polen om Livland fandt utilsløret udtryk og blev smidigt fremmet af russerne ved overgivelsen af det af svenske tropper belejrede Pernau og Oberpahlen til polakkerne, tvang forsigtigheden Johan III til allerede 1583 at følge det polske eksempel, og derefter herskede der ro i øst indtil sommeren 1590.

Et stort resultat var dog allerede vundet gennem Ruslands udestængning fra Østersøen, thi herigennem kom handelen på dette hav mellem det moskovitiske rige og Vesteuropa i hovedsagen til at blive transiteret over svensk område. Sverige blev derigennem sat i stand til i denne retning at standse våbentilførslen til Rusland samt i øvrigt at kontrollere og beskatte handelen. Dermed blev den svenske ledelses opmærksomhed uundgåeligt rettet mod, at lignende fordele kunne udvindes længst mod nord gennem en fuldførelse og udvidelse af Gustav Vasas ishavsplaner, som havde manglet virkelig handelspolitisk betydning. Ubekymret om den modstand, som kunne ventes fra forskellige sider, opstillede Johan III, sandsynligvis stærkt påvirket af sin broder hertug Karl, 1586 som mål for sin ishavspolitik erhvervelsen af hele kyststrækningen fra Varangerfjorden i vest til og med Onegabugten i øst — »karelstranden«. Rusland skulle, som det bestemt blev udtalt, i fortsættelsen ikke have nogen grænse mod Norge, men udelukkende mod Sverige. Som retsgrund for en sådan svensk ekspansion blev det anført, at det af svenskerne erobrede Kexholms len også omfattede det tilstræbte område i øst og nord.[1]

Johan III havde imidlertid også fortsat Gustav Vasas politik med at befæste den svenske indflydelse på kysten mellem Varangerfjorden og Titisfjorden. Her var der indtrådt en forklarlig tilbagegang i det svenske skattegrundlag under Den nordiske Syvårskrig, men efter fredsslutningen var den svenske beskatning af sølapperne igen kommet i gang.[2] I det indre af fjordene var de svenske sølapper i bestemt majoritet i forhold til de norske — et betydningsfuldt

[1] K. M:ts instruktion for Klas Åkesson Tott m. fl. (HSH XXXVIII, s. 43 ff.).

[2] Johnsen, s. 54 ff. Mandtalstallet for sølapperne udgjorde 1578 342 mod 257 år 1558 og 307 år 1562, og 1590 var tallet steget til 365.

faktum med hensyn til de territoriale krav — hvorimod nordmændene helt beherskede havøerne og visse dele af det ydre kystbælte længst mod nord.[1]

Det underliggende formål med den svenske beskatningspolitik ved Vesterhavet, nemlig at bane vej for rent territoriale krav, trådte imidlertid først tydeligt frem i dens forbindelse med kravene på hele Murman- og Hvidehavskysten.[2] I sin helhed frembød den svenske nordlandspolitik ikke blot et for Danmarks overhøjhed over Ishavet og Ruslands stilling ved dette havs truende perspektiv, men havde også en foruroligende betydning for vestmagterne og særlig England, som af handelspolitiske grunde nu havde fælles interesser med Danmark og Rusland.

Danmark havde imidlertid over for vestmagterne vundet en fremgang i sin stræben efter at hævde herredømmet på de nordlige have. England, som havde lidt afbræk i sine indbringende handelsforbindelser med Rusland som følge af de danske repressalier mod dets nordgående handel, indgik 1583 en handelstraktat med Danmark. Denne indrømmede englænderne ret til uforstyrret handel mod erlæggelsen af en årlig tribut på kun 100 rosenobler til den danske krone og særlig told ved Vardøhus. England havde dermed anerkendt Danmarks overhøjhed over de nordlige have. Frankrig og Nederlandene måtte derimod finde sig i, at der af deres skibe blev afkrævet øresundstold ved Vardøhus — en hårdere beskatning.[3] Det var klart, at vestmagterne i det tilfælde, at det lykkedes Sverige at bevare sit greb om Ruslands østersøhandel, måtte modsætte sig et svensk ishavsherredømme, eftersom al vesteuropæisk handel med Rusland derigennem ville komme under svensk kontrol.

Johan III's forsøg på med våbenmagt ved genoptagelsen af krigen med Rusland 1590 at erobre Kolahalvøen og Hvidehavskysten mislykkedes dog. Den planlagte sø- og landoperation mod Kolahus kunne ikke udføres, hvorimod Petsjenga kloster blev nedbrændt ved et indledende foretagende 1589 og Kem ved Hvidehavskysten hærget 1591.[4] Ved fredsforhandlingerne i Teusina blev de svenske anstrengelser koncentreret om at nå frem til Ishavet mod indrømmelser ved Den Finske Bugt. Kravene på landforbindelsen mellem Finland og Estland blev opgivet, og Sverige måtte i denne retning nøjes med kun Narva, hvorigennem der dog opnåedes en forbedring af Estlands forsvar. På den måde blev hensigten nået at få grænsen mod nord udstrakt til Ishavet — fra Enare träsk til egnen vest for Pasvik älv. Russerne unddrog sig som sædvanlig en grænseafmærkning af strækningen fra Enare träsk til havet.

---

[1] Jf. Johnsen, s. 43 f. Denne forfatter har først for 1567 opgivet de norske sølappers antal, som da beløb sig til kun 154 personer. Tilsvarende tal for 1593, øjensynlig ikke udtømmende, beløb sig til 173.

[2] Murmankysten: Kolahalvøens nordkyst.

[3] Johnsen, s. 48.

[4] Johnsen, s. 54 f.

Rusland afstod desuden sin skat mellem Varangerfjorden og Malangen, hvorigennem Sverige kunne gøre krav på 2/3 af skatten ved denne kyst. Herigennem blev der vundet et forbedret grundlag for de territoriale krav ved Vesterhavet. I samme grad som disse blev forfulgt, kunne en konflikt med Danmark, som i øvrigt underkendte russernes landafståelse i Teusina-freden, ikke undgås.

Bortset fra det forbedrede forhold til Polen var Sverige efter Stettin-freden fuldt ud lige så isoleret som tidligere. Forudsætningerne for at vinde forbundsfæller i Tyskland var snarere forringet. Danmarks forspring var stadig lige stort. Johans kirkepolitik fjernede ham både fra de ortodokse lutheranere og calvinisterne. Dertil kom endelig, at han under krigen mod Rusland i strid med bestemmelserne i fredstraktaten fortsatte med at blokere handelen på Narva. Også i forholdet til vestmagterne var dette et splittende moment. Men selv om det ikke havde været tilfældet, var der næppe nogen udsigter for fornyede forsøg på tilnærmelse. Danmark betød selvfølgelig mere for dem, og også handelspolitisk havde det fortrinnet gennem sin magt over Øresund og sejlløbet til Arkhangelsk. Johan overbeviste sig også hurtigt om, at han ikke kunne vinde nogen virkelig støtte i England eller Frankrig. Konsekvent trådte da en stræben frem efter at vinde støtte hos de katolske magter, hvilket også bedst harmonerede med hans polske orientering, hans dronnings arvekrav og hans kirkelige forsoningsplaner. Det er mindre mærkeligt, at han 1571 afviste Vilhelm af Oranien, da en forbindelse med den landflygtige oppositionsmand jo næppe var praktisk politik for Sverige. Men allerede samme år tilbød han Filip II forbund og skibe, 1574 ville hertug Karl stille både skibe og sin egen person i den spanske konges tjeneste i kampen mod de oprørske nederlændere, og siden blev inviterne fornyet, indtil 1578 et spansk sendebud kom til Sverige. Man forhandlede om et formeligt forbund med brod mod de oprørske nederlændere og bar sig med planer om gennem et angreb mod Danmark at lukke Sundet for dem. Men Johan kom dog snart nok på det rene med, at han ikke hos Filip med dennes mangfoldige engagementer kunne få den støtte, han behøvede, og samtidig fjernede mislykkelsen af hans kirkelige forsoningsplaner ham fra den katolske side. Kun forbindelserne med Polen blev fortsat. Skønt de havde mistet deres større almenpolitiske sammenhæng, førte de til sidst til et positivt, omend skæbnesvangert resultat.

Ved den efter Stefan Báthory opståede tronledighed i Polen lykkedes det Johan med tilsidesættelse af sig selv at få sønnen Sigismund valgt til konge, hvorigennem en svensk-polsk personalunion var sikret. Den fremmeste gevinst herved var utvivlsomt, at tsarens aspirationer på den polske krone gik i stå. De på svensk side nærede forhåbninger om at kunne lede adelsrepublikkens politik ind i nye baner blev imidlertid ikke indfriet. I stedet voksede spændingen mellem de to til forening bestemte magter stadig mere, og da Sigismund

Side 41

Udenrigspolitikken

ved faderens bortgang arvede Sveriges krone, repræsenterede kongens person det eneste foreningsbånd mellem hans riger. Det protestantiske Sverige og det katolske Polen havde fra begyndelsen deres pladser givet i striden mellem reformation og reaktion. Sigismunds forsøg på at åbne Sverige for modreformationen endte konsekvent med, at folket rejste sig til værn for sin åndelige og politiske frihed. Under hertug Karls ledelse brød Sverige sig ud også af denne union og gik sin egen vej.

I Sigismund fik den svenske gren af vasaslægten og dermed Sverige en uforsonlig fjende. De religiøse modsætninger mellem hans to riger medførte, at deres indbyrdes kamp med fuld ret kom til at fremstilles som et led i den store strid mellem protestantisme og katolicisme. Til alt held var også Sigismunds ressourcer begrænsede, men Sveriges selvstændighed blev dog truet fra endnu en side ud over den danske. Omgærdet af fjendtlige magter havde det svenske rige set forudsætningerne for sit forsvar i høj grad forringet.

Danmark stillede sig til at begynde med neutralt i krigen mellem Sigismund og hertug Karl. Dette havde sin fremmeste forklaring i den indflydelsesrige danske adels principielle fredsvenlighed. Den polske adelsrepublik derimod ydede Sigismund sin støtte i den stædige kamp om Sveriges krone, eftersom striden trods sin dynastiske oprindelse også gjaldt herredømmet i Balticum. Efter at Sigismund var besejret på svensk grund, førte Karl krigen over til Livland, så at det endelige opgør kunne ske uden at det egne land behøvede at lide under krigens hjemsøgelser.

Ud fra et svensk synspunkt var Sigismund først og fremmest den katolske kirkes kampdygtige forpost i det nordøstlige Europa, og Karl svævede ikke i tvivl om de forhåbninger, som inden for den katolske verden blev knyttet til Sigismunds strid om Sveriges krone. For hans statsmandsblik stod sammenhængen klart mellem de katolske fremstød i forskellige dele af Europa, og med henvisning til den fælles fare for alle protestantiske magter søgte han at finde en støtte såvel hos England og Nederlandene som hos visse tyske stater. Han tøvede ikke engang med at vende sig til Frankrig, huset Habsburgs naturlige modstander. Anstrengelserne blev dog ikke kronet med fremgang, og det lykkedes ham ikke at bryde Sveriges politiske isolering.

På grund af Polens indre svaghed medførte det knusende nederlag, som de svenske våben led ved Kirkholm 1605, ingen forandring af situationen i det store. Dog afmattedes kampen i de nærmeste år for igen at blusse op ved den svenske hærs offensiv mod Riga 1608, som dog mislykkedes. Den baltiske krigsskueplads mistede imidlertid ved udgangen af dette år sin betydning på grund af den nye og farligere retning, i hvilken Sigismund søgte at bekæmpe Sverige. De dermed sammenhængende forhold behandles i forbindelse med skildringen af den russiske krig.

Side 42

Sveriges krig 1611—1632

Som tidligere nævnt havde hertug Karl været den drivende kraft i kong Johans ishavspolitik, som betegnede en konsekvent udvikling af arven fra Gustav Vasa. Da hertugen efter Sigismunds afsættelse overtog rigets ledelse, var han fast besluttet på at fuldføre de fra faderen arvede opgaver i nord. Gennem Teusina-freden var en kile af svensk område blevet skudt ind mellem de norske og russiske kystområder, hvorigennem en fortsat dansk-norsk indtrængen øst for Varangerfjorden kunne forhindres. Dette lettede planerne om en fremtidig svensk fremtrængen mod Hvidehavet.

Samtidig med at hertug Karl beskæftigede sig med sådanne fremtidsperspektiver, rettede han en stadig mere målbevidst virksomhed mod befæstelsen af det svenske herredømme mellem Varangerfjorden og Titisfjorden. Selv om lappeskatten gav et reelt indhold til disse kongens planer, var de dog snarere udtryk for en geografisk-teoretisk betragtningsmåde. De svensk-finske ødebygder havde ikke nået en sådan udvikling, at stærke økonomiske behov kunne påberåbes for en stræben efter at nå kysten. Søforbindelserne var naturligere og vigtigere end landkommunikationerne. Dette tog også Karl IX hensyn til i sin stræben efter at etablere forbindelser fra det nyanlagte Göteborg — også et middel til import vestfra uden erlæggelse af told i Øresund — langs den norske kyst til ishavsområdet. Det var klart, at tendenserne allerede i den svenske ishavspolitik ville skærpe modsætningen til Danmark. I redegørelsen for den danske krigs forhistorie vil de deraf foranledigede forviklinger blive nærmere berørt.

Den forringelse af Sveriges politiske situation, som blev en følge af den gennem Sigismunds afsættelse skærpede modsætning til Polen, var af overordentlig alvorlig natur. I klar indsigt i situationens alvor søgte Karl IX under opbydelse af alle rigets kræfter at tilvejebringe en afgørelse med våbenmagt på den livlandske krigsskueplads. De energiske forsøg, han gjorde på med hollandske forbilleder som mønster at skænke den svenske krigsmagt den dertil fornødne offensive anvendelighed, mislykkedes imidlertid totalt. Den polske krig blev derfor langvarig og ødelæggende for rigets kræfter. Situationen blev yderligere kompliceret gennem tilkomsten af mange nye og uberegnelige faktorer, efter at krigsskuepladsen var flyttet ind inden for Ruslands grænser. Karl IX fik også at opleve, at Danmark åbent stillede sig på fjendens side og førte sine hære over rigets grænser i syd og vest.

I denne farefulde situation, som den svenske rigsledelse i det længste havde søgt at forebygge, skulle holdbarheden af Gustav Vasas rigsbygning for første gang for alvor prøves.

4. SVERIGES ØKONOMISKE TILSTAND PÅ GUSTAV ADOLFS TID

For at få en opfattelse af Sveriges og Finlands sandsynlige folkemængde[1] på Gustav Adolfs tid er samtlige bevarede skattelængder af værdi for spørgsmålets bedømmelse blevet gransket eller bearbejdet. At nå frem fra antallet af skattepligtige til befolkningstallet frembyder meget store vanskeligheder. Man bevæger sig nemlig her med flere rækker af ubekendte. Frem for alt ved man ikke, i hvilken udstrækning skattepligtige er blevet forbigået i længderne på grund af manglende

Landsdel	Landskab	Beregnet minimumssum
Svealand	Södermanland uden Södertörn	52.500
	Uppland med Stockholm og Södertörn	115.200
	Västmanland	37.000
	Närke	23.000
	Värmland	40.000
	Dalarna	46.000
	Sum for Svealand	313.700
Götaland	Västergötland	151.500
	Dalsland	19.400
	Småland	187.700
	Östergötland	82.000
	Sum for Götaland	440.600
Norrland	Gästrikland	11.000
	Hälsingland	25.500
	Medelpad	6.600
	Ångermanland	17.500
	Västerbotten	26.600
	Sum for Norrland	87.200
Hele riget	Adelen	10.000
	Sum i alt for hele riget	851.500

Anm. Vedrørende tilsvarende tal for Finland se MKravd II.

[1] Til grund for de følgende oplysninger om folkemængden ligger Sundquists udredning angående Sverige-Finlands folkemængde på Gustav II Adolfs tid, som foreligger for Sverige i manuskript, for Finland i tryk (MKravd II), samt de befolkningsstatistiske kapitler med tilhørende tabeller og diagrammer i Heckscher, I: 1—2.

evne til at betale skat, forsætlig unddragelse eller andre årsager, hvortil kommer, at forholdet mellem husfædre og familiemedlemmer er uvist trods forekomsten af personlige skatter. Gennem kombination af forskellige oplysninger kommer man til en beregnet minimumssum på i runde tal 850.000 indbyggere inden for det egentlige Sveriges daværende grænser og 350.000 i Finland. Foregående tabel viser fordelingen landskabsvis inden for Sverige.

Indbyggertallet for det egentlige Sverige forekommer ikke usandsynligt, når det sammenlignes med det tilsvarende tal for år 1720, beregnet til 1.119.000. Folkeforøgelsen skulle da have svaret til en meget antagelig promille, 2,5.

Godtager man det nys angivne befolkningstal for Sverige, 850.000, giver det en udskrivningskvote på omkring 3 %. En sådan udtagning forekommer imidlertid af grunde, som af pladshensyn her må udelades, mindre sandsynlig for Sveriges vedkommende. En udskrivningskvote på omkring 2,85 % synes at have større sandsynlighed for sig, og den hæver befolkningstallet til i runde tal 900.000. Befolkningstilvæksten bliver i dette tilfælde 2,2 promille, heller ikke dette i og for sig et usandsynligt tal.

Resultatet af de omfattende udredninger, som er foretaget, har, som det synes, på grund af kildematerialets art kun kunnet blive temmelig usikre tilnærmelser. Sammenligningen med 1720's befolkningstal giver imidlertid disse beregninger en støtte, som synes at vise, at de inden for en, lad være forholdsvis ganske vid margin, har ramt rigtigt. En direkte slutning heraf bliver, at de personlige byrder med hensyn til mængden af udtaget krigsfolk, som Gustav Adolfs krige krævede, ikke var overdrevent tunge i forhold til tilsvarende krav under andre krige. Således udgjorde udtagningskoefficienten ved mobiliseringen i året 1914 inden for et antal i verdenskrigen deltagende stater følgende.[1]

Tyskland	**5,82 %**
Frankrig	9,56 %[2]
Østrig-Ungarn	4,5 %
Italien	3,2 %
Rusland	3,05 %
Gennemsnit	5,22 %
Gennemsnit uden Frankrig	4,14 %

Det rige, Gustav Adolf modtog og efterlod i arv, var et agrart samfund med stærkt bondepræg.[3] Adelen var endnu relativt fåtallig. Herregårdene, sæ-

[1] KKrVA, Bih. 2, s. 157, Bil. 1.

[2] Uberegnede farvede tropper.

[3] For den følgende fremstilling henvises generelt til Heckscher, I: 1—2; J. A. Almquist, Lokalförvaltningen, samme, Frälsegodsen i Sverige samt Tom Söderberg, Sveriges ekonomiska struktur och utveckling under Gustav II Adolfs tid (Arbetsa U. 114).

degårdene, havde ikke lagt større arealer under egen drift. De store slægter besad ganske vist meget omfattende ejendomskomplekser, men disse bestod ligesom kronens jord for største delen af landbofæstegårde, ofte spredt over flere landskaber. Bybefolkningen var ikke talrig. Med al sandsynlighed nåede den langtfra op til 10 % af indbyggertallet, forholdstallet år 1850. Desuden fandtes en ikke helt ubetydelig værksbefolkning, som var i hurtig vækst. Bjergværksindustrien gav også fortjeneste til den omkringboende almue og muliggjorde derigennem såvel en stærkere udstykning af ældre gårde som opkomsten af nye bygder.

Bondebruget var ensartet, hvad enten det blev drevet af selvstændige skattebønder eller af adelens og kronens landboer. Da jordebøgerne under Gustav Vasas tid blev oprettet, svarede brugsenheder og jordebogsenheder til hinanden. De fleste bønder var da helbønder. Ved midten af 1500-tallet fandtes der næsten 100.000 mandtal. På det egentlige Sverige kom drøjt 66.000, på Finland henimod 33.000. I det egentlige Sverige udgjorde skattejorden halvdelen, kronjorden 28,5 %, frælsets landbogårde 21,4 % af mandtallet. I Finland var over 95 % skatte. Efterhånden opstod en divergens mellem jordebogsenhederne, som kun lidt ændredes, og antallet af husholdninger på gårdene. Det er af vigtighed at holde fast ved dette, da i det agrare samfund frem for alt bondebefolkningen bar krigens personlige og økonomiske byrder.

Brugsmåden var yderst primitiv. Indmarken, ager og eng, var delt mellem de forskellige gårde, men fællesdrift og jordsplittelse tvang i stadig vekselvirkning bønderne til at rette sig efter hinanden og hindrede landbrugets udvikling. Ageren blev kun anvendt til korndyrkning. Selv i egne, hvor der ikke var mangel på dyrkbar jord, blev nyopdyrkningen vanskeliggjort, da gødningstilgangen var utilstrækkelig blandt andet på grund af kreaturernes udstrakte græsning, og de enge, som for en stor del optog den frugtbare jord, ikke kunne lægges under ploven af hensyn til vinterfoderet. I skovrige landskaber, først og fremmest i finnebygderne, blev der også drevet svedjebrug. Kvægavlen var i store egne, særlig i rigets nordligere dele, hovederhvervet. Den var baseret på vinterfoder fra naturlige enge og græsning på de i almindelighed skovbevoksede almindinger. Da der bortset fra halmen intet foder blev opnået fra ageren, og høhøsten fra engene var utilstrækkelig, var fodringen om vinteren i de fleste tilfælde altfor knap. Det egentlige udbytte gav kvægavlen om sommeren, da dyrene blev fedet på græsgangene, og om efteråret, da slagtningen måtte fremskyndes ved græsningstidens slutning. De fremmeste overskudsprodukter udgjordes af smør og huder. Af vigtighed for husholdningen var hav- og ferskvandsfiskeriet. Jagt og dyrefangst sank derimod i betydning, skønt de dog i store dele af riget stadig var en vigtig indtægtskilde. Periodiciteten i alle brugsformers afkastning førte til en udpræget forrådshusholdning.

På grund af den primitive landbrugsteknik var høstresultatet i over-

ordentlig grad afhængigt af vejret. Misvæksten spillede derfor også en frygtelig rolle. Den og epidemierne, som gerne fulgte i dens og krigenes spor, tærede hårdere på folkekraften end selve krigene. Under Gustav Adolfs tid var 1610'erne og 1620'erne gode perioder, kun forstyrret af »pest«-farsoter 1623 og 1629—1630. Med 1630 indtrådte en svær misvækstperiode, som dog synes at have ramt de forskellige landsender ganske lunefuldt.[1] Denne hjemsøgelse bidrog til de svage præstationer, som Gustav Adolf bittert klagede over under den tyske krigs vanskeligste fase.

Af direkte betydning for den militære organisation var besiddelsesforholdene. Bonde- og landbogårdene var belastet med temmelig ensartede ældre og yngre faste skatter og andre byrder, som omtrent svarede til deres ydeevne. Forudsætningen for, at den adelige jordejer skulle kunne nyde godt af afgifter fra sine landboer, var derfor en tilsvarende skattefrihed for frælsejorden. Sædegårdene med underliggende gårde inden for ejendommens skel samt frihedsmilene var fuldstændigt eller næsten fuldstændigt, de øvrige frælsegårde for en stor del fritaget for de faste afgifter til kronen. Desuden nød frælsejorden væsentlige lettelser ved udskrivninger samt skatter og hjælper. Gennem kronens kendte jordoverladelser til adelen befandt den sidstnævntes besiddelser sig i stadig vækst. Fra år 1560 indtil tidspunktet for Gustav Adolfs tronbestigelse var frælsegårdene i Sverige og Finland forøget fra 14.175 henholdsvis 327 til 15.600 henholdsvis 1.800. Siden fortsatte udviklingen i hurtigere tempo. Resultatet kan aflæses i rigshovedbogen for år 1632, hvor de faste eller ordinære renter (både visse og uvisse) er bogført til cirka 2¼ million daler. Derfra fradrages (afkortes) som følge af afhændelser hovedsagelig under Gustav Adolfs tid: for donationer 163.183, for købegods 29.925 og for mageskifter 12.773 daler eller tilsammen 205.881 daler.[2] Gennem overladelserne tiltrådte adelen nærmest renteoppebørslen efter privilegiernes normer, men med denne fulgte fuldstændig ejendomsret til krongårde og en vis husbondret over skattegårde. For så vidt frælsesmanden kun tilsigtede at nyde godt af renten, medførte overladelsen ingen forandring i brugsformerne. Men netop på denne tid blev Sverige nået af en international stræben efter at udvide storbruget inden for landbruget.

---

[1] Heckscher I: 2, s. 405 f.

[2] Skønt 1632 års rigshovedbog i regelen regner 14 mark på rigsdaleren, blev for de ordinære renter den tidligere vurdering efter den gamle kurs, 6½ mark, bibeholdt. For beholdte persedler blev oppebørselsmændene derfor pålagt en »forhøjning« med 7½ mark, som er gjort rede for særskilt for de svenske, men ikke for de finske len. Værdien 2¼ million sigter til den sandsynlige bogføringsværdi efter fradrag af forhøjningen. — Da det her gælder at fastslå adelens jordbesiddelse, er pantsætninger ikke medtaget. Denne post samt afhændelserne i Ingermanland og Kexholms len indgår hos Clason (Till reduktionens förhistoria, s. 229) og Heckscher (I: 2, s. 307), som har højere slutsummer; til grund for beregningerne ligger desuden en senere sammenstilling med noget afvigende tal.

Side 47

Sveriges økonomiske tilstand på Gustav Adolfs tid

Adelsmændene begyndte at udvide deres gamle og grundlægge nye sædegårde gennem inddragning af bondegårde. Skønt såvel afhændelserne til adelen som sædegårdsdannelsen endnu holdt sig inden for moderate grænser, virkede de alligevel tilbage på den militære og finansielle organisation og øgede den øvrige almues byrder. Skarpt trådte dette frem ved udskrivningerne. Ifølge adelsprivilegierne slap almindelige frælsebønder med halvdelen, mens bønder inden for ejendommens skel samt frihedsmilene var fri. Ved rigsdagen i januar 1627 afstod adelen imidlertid indtil videre fra dette privilegium.[1]

Næst landbrug og kvægavl vejede bjergværksdriften tungest i Sveriges produktion. For finansieringen af krigene og den store politik spillede kobberet en særlig rolle, da det var let at udnytte på grund af sin høje enhedsværdi og driftens hovedsagelige koncentration til Stora Kopparberget.[2] Fremstillingen voksede på denne tid stærkt og blev begunstiget af en exceptionel prisstigning, fremkaldt af stor efterspørgsel, særlig på grund af kobbermøntningen i Spanien. I årene 1613—1619 kunne kronen tilegne sig ca. 25.500 skippund kobber til Älvsborgs løsen. I forbindelse med »kobberkøbet« tog kronen på dette tidspunkt også helt kontrollen over kobberfremstillingen.[3] Skønt kobberet blev udført råt eller urenset, opnåedes i dette tidsrum en middelpris på 42½ rdl. pr. skippund. Efter at organisationen for Älvsborgs løsen var afviklet, blev der i slutningen af år 1619 privilegeret et »handelskompagni«, som skulle overtage kobberforretningerne.[4] Kongen forbeholdt sig dog en dominerende indflydelse i dets ledelse, og kompagniet blev derfor snarere en form for fortsat statslig forvaltning. Det formåede heller ikke at unddrage sig kronens lånekrav og kunne af denne grund ikke vinde tilstrækkelig kapitalstyrke.

Til at begynde med var handelskompagniets virksomhed fremgangsrig. Det løste hurtigt opgaven at rense kobberet og vandt derigennem en mere værdifuld eksportvare. Brydningen blev også forøget. I tidsrummet 1623—1632 vekslede den årlige produktion mellem 9.300 og 12.900 skippund. Også prisudviklingen var gunstig. Garkobber kostede ved midten af 1620'erne over 70 rdl. i Amsterdam. Men efter et første tilbageslag 1625 og en kort hausse 1626 indtrådte et definitivt prisfald på grund af det øgede udbud og formindsket efterspørgsel som følge af uroen i Europa og indstillingen af kobbermøntningen i Spanien. Prisen i Amsterdam sank straks til omkring 60 rdl. og gik siden ned til omkring 50 rdl. 1630 og 45 rdl. 1631. Forgæves havde Gustav Adolf søgt at forebygge en sådan udvikling ved 1624 at planlægge og 1625 at indføre en kobbermøntning, som tog en anselig del af produktionen i an-

[1] Detaljerne hos Swenne, kap. XXVI og XXVII samt s. 321.

[2] Se foruden Heckscher for det følgende Wolontis samt Bothe, som dog tvinger fakta ind i et konstrueret, lidet sandsynligt system.

[3] Heckscher, Ekon. tidskr. 1933.

[4] Jf. Wittrock.

språk. Hensigten var at skaffe kronen mønt uden at overbelaste markedet gennem forceret udbud af kobber, men følgen blev kun, at det svenske møntvæsen kom i forvirring. På grund af møntmetallets værdifald og den stærke udmøntning steg den officielle rigsdalerkurs i Sverige fra 6½ til 14 mark. Særlig store blev vanskelighederne i østersøprovinserne og Preussen, hvor det fremmede krigsfolk snart vragede den deprecierede kobbermønt. Heller ikke ved i afventning af bedre tider at deponere kobberet hos udenlandske forretningsmænd lykkedes det at standse prisfaldet. 1628 bukkede handelskompagniet under for vanskelighederne og kongens utålmodighed. Efter dets fald blev kobberforretningerne drevet gennem forskellige forretningsmænd. En af disse, Louis De Geer, lykkedes det virkelig gennem haussespekulationer 1632 at hæve kobberprisen til dens gamle højde, men det blev kun en episode uden betydning. Kun et tilløb blev ligeledes Gustav Adolfs forsøg på at indføre kobbermønten i Tyskland og derigennem sikre det svenske kobber et stort og pålideligt marked. Fejlberegningerne med hensyn til kobberpolitikken var således ubestridelige. Dette må dog ikke skjule, at kobberet trods alle vanskeligheder forblev en af de vigtigste ressourcer for krigenes finansiering.

En mere ekspansiv og i længden for landet mere betydningsfuld næring var jernbehandlingen. Fra gammel tid blev denne drevet af bergsmændene i almuemæssige former. Slutproduktet, osmundsjernet, var efterspurgt som eksportvare, men skulle snart blive fortrængt af et mere moderne produkt, stangjernet. Stangjernssmedningen var af Gustav Vasa blevet organiseret som relativ stordrift ved kronens værker. Den spredte sig også til bjerglagene, hvor bergsmændene i små bækhamre forarbejdede deres tak- og osmundsjern. Denne produktionsform var dog hverken teknisk eller økonomisk tilfredsstillende. I 1620'erne begyndte man derfor at søge at indskrænke bergsmændene til takjernsblæsningen, som blev anset for særlig egnet for den almuemæssige drift. Stangjernssmedningen derimod skulle helst overlades til stordriften ved virkelige værker. Disse skulle opkøbe bergsmændenes takjern, men kunne selvfølgelig også have egne masovne.

I denne situation indtrådte en udvikling, som blev af væsentlig betydning også for krigsfinansieringen og våbensmedningen. Merkantilismen var principielt fjendtlig over for statsdrift. Kronen greb vel regulerende og støttende ind gennem privilegier og overladelse af de produktionsfaktorer, over hvilke den disponerede. Men det var den private virksomhed og den private kapital, den ville opmuntre til at arbejde efter de udstukne linjer. Fremgangen udeblev ikke. De uudnyttede, gavmildt tilbudte naturressourcer drog udenlandsk kapital, udenlandsk foretagsomhed og udenlandsk teknisk og merkantil skoling til sig. Da indvandrerne hurtigt blev assimileret, skænkede de landet et varigt krafttilskud, som fuldt ud svarede til den samtidige tilstrømning af udlændinge til krigs- og forvaltningstjenesten. Kapital, foretagere og skolede arbejdere kom først og fremmest fra tidens økonomiske foregangsland,

Side 49

Sveriges økonomiske tilstand på Gustav Adolfs tid

Nederlandene. Den vigtigste indsats i værksbevægelsen i det store som i de dele af jernbehandlingen, som er særlig vigtige for dette arbejde, blev gjort af Louis De Geer.[1] Om hans rolle for teknikkens forbedring gennem de »franske« masovne og vallonsmedningen må blot erindres. Mere indgående opmærksomhed kræver her hans virksomhed for våbenfremstillingen.

Ved Gustav Adolfs regeringstiltrædelse fandtes der allerede en ikke helt ubetydelig krigsindustri inden for landet. Man fremstillede fra gammel tid kanonkugler og lod og begyndte ganske tidligt at støbe kanoner også af jern. Pladeemner til pistol- og musketløb, klingeemner og andet emnejern blev siden 1500-tallets slutning udvalset og tilskåret med »trækværker« og skæreværker. Plader til harnisker og stormhatte blev også »trykket« eller presset til ønsket form.[2] Støbningen og de mekaniske processer var knyttet til værkerne eller kronens over landet spredte faktorier. Færdiggørelsen af harnisker, stormhatte, blanke våben, musketter og pistoler forblev derimod et individuelt håndværk, hvad enten arbejdet blev udført ved værkerne og faktorierne eller blev drevet af almuesmede på landsbygden.

Ved midten af 1620'erne havde Gustav Adolf optaget tanken om en monopolistisk organisation af den svenske jernbehandling. Den drivende kraft var Karl Bonde. Privilegiet blev givet 1625 til et fritstående jernkompagni, som dog allerede 1626 blev slået sammen med handelskompagniet. I sin endelige form tilsigtede planen, at kompagniet dels skulle udgøre salgsorganisationen for jerneksporten, dels drive kronens faktorier op til større og mere effektiv produktion. En lovende udvikling var allerede indledt, da Gustav Adolfs tålmodighed blev træt over for de organisatoriske begyndelsesvanskeligheder og løfterne om hurtigere resultater fra anden side.

Louis De Geer, den nye mand, havde først interesseret sig for kanonstøbningen. Efter at hans kompagnon Vilhelm De Besche 1618 af kronen havde forpagtet Finspångs værk, skaffede han sig fra og med 1622 et stadig mere effektivt monopol på kanonfremstillingen og drev denne op til en meget lønnende eksportindustri. Kronens efterspørgsel efter andre våben og krigsfornødenheder havde han fra og med 1617 i voksende udstrækning tilgodeset gennem leverancer af udenlandsk vare. Men det var først hans besøg i Sverige 1627, som fik betydning for den hjemlige våbenfremstilling. Den 27. april dette år sluttede Gustav Adolf med tilsidesættelse af handelskompagniet en aftale med De Geer om den svenske hærs forsyning med våben. Den i praksis vigtigste bestemmelse var, at våbenanskaffelsen skulle baseres på hjemlig fremstilling. De Geer fik derfor overtage visse af kronens faktorier, som han dog fratrådte allerede før Gustav Adolfs død.[3] Sit monopol

[1] Jf. Dahlgren, I—II.

[2] Sahlin, s. 23 ff.

[3] Jf. Band V, kap. VI: 2.

havde han i mellemtiden udnyttet til at drive et eget værk op, Holmens bruk i Norrköping. Hovedopgaven løste han imidlertid på glimrende vis. Den hær, Gustav Adolf førte over til Tyskland, kunne bevæbnes med våben af svensk fremstilling.

I direkte forbindelse med krigens behov står også fremstillingen af salpeter, krudt og uniformsklæde. Salpeter blev fremstillet i særlige sydehuse og krudtet ved krudtværker eller »krudtmøller«. Vantmagerierne spillede allerede på Gustav Adolfs tid en vis rolle for hærens beklædning. Den øvrige forædlingsindustri inden for landet forblev ubetydelig. Nævnes kan fremstillingen af messing, støbegods ved masovnene, emnejern og papir. Men i hovedsagen blev færdigprodukterne fremstillet i håndværkets og husflidens form.

For at få en rigtig vurdering af skovens betydning i den ældre svenske husholdning må man holde fast ved, at den rigelige adgang til brændsel, byggemateriale og sløjdtræ var en grundforudsætning for hele bebyggelsen. Rundtømmeret fra masterne ned til de spinkleste dimensioner (skafter, f. eks. til piker, eger og lignende) fandt mangesidig anvendelse. Egetræ var stærkt efterspurgt til flådens behov. Brædtilhugningen var stadig mere blevet afløst af savning på enkle, grovbladede vandsave. Anskaffelsen af grubetømmer og kul til kobber- og jernværkerne blev som følge af disses hurtige udvikling organisatorisk en stadig mere krævende opgave. Af voksende betydning var også fremstillingen af tjære, som var begyndt sin udvikling frem mod tredjepladsen blandt eksportvarerne.

Inden for handelen overvejede selvfølgelig helt den indre omsætning, selv om den var stærkt begrænset af den sejlivede egenhusholdning. Med hensyn til levnedsmidler fandtes der et stort underskudsområde, bjerglagsegnene. Mens stæderne i øvrigt for en ikke ringe del levede af eget landbrug og eget kvæghold, repræsenterede også Stockholm en betydelig efterspørgsel. Krigsmagtens proviantbehov blev heller ikke helt tilgodeset gennem naturalieoppebørslen. Også almuen havde behov for en ikke helt ubetydelig byttehandel. Salt, grove klæder og i visse egne jern måtte nødvendigvis købes, og til skatterne krævedes ved siden af naturalpersedler penge.

En yderligere stimulans for omsætningen i landet indebar selvfølgelig efterspørgslen efter eksportvarer. Den ydre handel var som en naturlig følge af særlig bjergværksindustriernes udvikling i hurtig vækst. I forhold til erhvervslivet i dets helhed nåede den dog på grund af landbrugets dominerende overvægt aldrig noget større omfang. Østersøbækkenets handel var fra gammel tid behersket af udvekslingen mellem de økonomisk højtstående vesteuropæiske lande og de østbaltiske havne, hvis vældige opland leverede rige forråd af korn, træprodukter og andre naturprodukter. Også Sverige-Finlands overskudsvarer søgte til de sydligere østersøhavne og blev, i den udstrækning de ikke dér var genstand for lokal efterspørgsel, på denne måde draget

ind i den øst-vestlige handelsudveksling. Østersøhandelen var under middelalderen blevet oparbejdet af hansestæderne, men blev stadig mere direkte overtaget af nederlænderne samt i en vis grad af skotter og englændere.

Efter at det finere pelsværk og skindene var begyndt at slippe op, var de vigtigste svensk-finske eksportvarer kvægavlens produkter, smør, fedt og huder, noget korn samt kobber og jern. Efterhånden begyndte også tjæren og særlig de sydligere landskabers lettere tilgængelige træ at blive genstand for efterspørgsel. Norrlands og Finlands skove bidrog først og fremmest til tjæreeksporten. Ved Gustav Adolfs tronbestigelse havde metallerne helt taget overhånd inden for udførslen. På grund af pris- og produktionsstigningen betød kobberet for en tid mest, idet det repræsenterede 43,6 % af det egentlige Sveriges eksportværdi år 1613, 51,8 % af Sverige-Finlands omkring 1620. Dernæst kom jernet med 39 henholdsvis 21,8 % de samme år. Stangjernet alene gav omkring 1620 13,2 % af eksportværdien. Af landbrugets produkter indtog da kornet med 45.000 tønder (7,2 %) førstepladsen, huder og skind af kvæg repræsenterede 5 %, smør kun 2,6 %. Tjæren nåede op til 5,4, brædderne kun til 0,7 %.[1] På importsiden genfindes et fåtal nødvendighedsvarer, først og fremmest salt (13,3 % af importværdien år 1613). På malt og humle kom 6 %. Tekstilvarerne beløb sig til 21,7 %. Disse ligesom de rigeligt indførte fremmede drikke (32,1 %) fordelte sig på en enklere og en mere luksuspræget efterspørgsel. Da landets egen produktion i så høj grad tilgodeså de enklere behov, blev importen selvfølgelig stærkt overklassebetonet.[2]

Hvorledes Gustav Adolf søgte monopolistisk at organisere metalindustrierne gennem handelskompagniet og det dermed forbundne jernkompagni samt den fortsatte udnyttelse af kobberet, er allerede omtalt. Et lignende forsøg på at udnytte saltimporten blev indledt 1628, men blev ikke kronet med fremgang. Salthandelen blev givet fri allerede det følgende år mod accise. Langt mere vidtskuende var et 1629 indledt forsøg på at opbygge en handelsspekulation i største målestok på Sveriges fremvoksende østersøherredømme. Det gjaldt østersøbækkenets vigtigste stabelvare, kornet. Meningen var for kronens regning at opkøbe og sælge alt eksportabelt korn i hele det svenske rige, østersøprovinserne iberegnet; samtidig skulle man også søge at få kontrol over det russiske eksportkorn. Den sidste del af planen blev virkeliggjort, for så vidt som tsaren gav tilladelse til korneksport. Da kornet kom fra det indre Rusland, måtte det dog for største delen dirigeres over Arkhangelsk, ikke, som man havde håbet, over de svenske østersøhavne andet end med en mindre del. Forretningen gav heller ikke den påregnede gevinst. Den store statslige

[1] Procenttallene 1620 ifølge Arbetsa U. 114, s. 35; øvrige tal Heckscher I: 2, Bil. V: 2.

[2] Tallene ifølge Heckscher, I: 2, Bil. V: 1.

kornhandel blev startet 1629 og genoptaget 1631, men måtte begge gange afbrydes på grund af ugunstig prisudvikling og erstattes med en særlig eksportafgift eller licens. Endnu mere storslåede end forsøgene på at lægge kornhandelen under sig kunne de forhåbninger synes, som lå bag det 1626 på Vilhelm Usselinx' initiativ privilegerede Sydhavskompagni. I virkeligheden manglede dog det reelle grundlag for en fremgangsrig kolonipolitik, en selvvokset transoceanisk handel. Heller ikke et forsøg på midt i krigens virvar at vække de tyske protestantiske stænders lyst til det store foretagende kunne give dette et fastere grundlag. I datidens Tyskland fandtes der endnu færre naturlige forudsætninger for kolonipolitik end i Sverige.

På grund af udenrigshandelens ubetydelige omfang måtte også søfarten forblive ubetydelig. Antallet af skibe i udenlandsk fart, som besøgte det egentlige Sveriges havne, er blevet beregnet til 350 ved midten af 1500-tallet og til 530 ved indgangen til 1600-tallet.[1] Også i de følgende årtier fortsatte forøgelsen i denne henseende. Antallet af svenske og finske skibe, som deltog i trafikken på udlandet, var ringe, men dog i vækst. Gustav Adolf støttede handelsflådens udvikling af både økonomiske og militære grunde. Fra gammel tid havde stabelstædernes borgere nydt toldlettelser, nu blev denne fordel udstrakt til også at gælde krigsbrugbare svenske skibe. År 1629 blev der gjort et forsøg på gennem skibskompagniet på én gang at tilgodese flådens krav på reserver og behovet for tonnage for den tilstræbte langvejshandel. Herom gøres der rede i anden sammenhæng.

Indførslens værdi anslås af Söderberg[2] til omkring ½ million daler år 1604 og til i gennemsnit over 600.000 daler om året efter Kalmarkrigen, udførslens til i gennemsnit mindst 1¼ million daler 1615—1622, ca. 1.400.000 daler 1620 og mindst 2.000.000 daler 1630. Toldregnskaberne for hoveddelen af 1620'erne og 1630'erne er ikke bevaret. Fra og med 1637 findes der imidlertid statistiske beregninger af importen og eksporten. Det bemærkelsesværdigt store eksportoverskud er da blevet forvandlet til det modsatte. Importens værdi var 1637 2.406.000, eksportens 2.357.000 daler. Söderberg ser, utvivlsomt med rette, forklaringen på eksportoverskuddet 1615—1622 i det kraftopbud, som grundlagde Sveriges stormagtstid. Det var de udenlandske betalinger, som blev finansieret på denne måde. Toldregnskaberne gør ikke rede for det sølv, som mod svensk kobber blev inddraget til Älvsborgs løsen, sikkert heller ikke for mange leverancer af våben og krigsfornødenheder, som også ofte blev dirigeret direkte til udenlandske havne. Hvervninger og diplomatisk repræsentation krævede selvfølgelig også store udgifter. Hvornår handelsbalancen gik over til passiv, kan ikke afgøres. Man kan dog pege på adskillige faktorer, som må have virket i denne retning, den allerede påviste kapitalimport til industrialiseringen, statslån, subsidier, op-

[1] Heckscher I: 1, s. 43.

[2] Arbetsa U. 114.

børsler i de fremmede provinser, licenserne på den anden side af Østersøen og de fremmede krigsskuepladsers voksende bidrag, særlig i Tyskland efter Breitenfeld. Kun til en del blev vel disse midler inddraget i riget, men alle formindskede behovet for at tage dets ressourcer i brug til udenlandske likvider.

Den indre udvekslings, udenrigshandelens og søfartens relative ubetydelighed satte grænser for stædernes udvikling. Stockholm begyndte imidlertid i dette tidsrum at vokse stærkt, både som hovedstad og som de opblomstrende metalindustriers fremmeste eksporthavn. Det nygrundlagte Göteborg drog det nærmeste oplands gamle vestvendte handel til sig og forbrugte hurtigt med stor gevinst en engangsressource, de värmlandske urskoves sparede mastetræer. Men en større udvikling blev først mulig gennem værksbevægelsens gradvise udbredelse over Värmland. De øvrige stæder forblev ubetydelige. I overensstemmelse med tidens herskende doktrin var regeringen uafladeligt virksom for stædernes fremme. Landhandelen og landhåndværket blev bekæmpet, blandt andet gennem byanlæggelser, og ihærdig møje blev lagt på at fordele arbejdsopgaverne rationelt mellem stabel- og oplandsstæder. Men det megen statslige indgriben bar kun lidt frugt, i den udstrækning det ikke faldt sammen med erhvervslivets egne tendenser. Hvor det var tilfældet, som med hensyn til Stockholms opland (»det botniske handelstvang«), kan det synes mere fremgangsrigt, men dets virkelige andel i udviklingen kan da næppe fastslås.

Også for et land med Sveriges daværende vidtstrakte autarki måtte importhindringer medføre vanskeligheder, særlig med hensyn til saltet, og en af landets vigtigste næringer, værksbevægelsen, var jo i udpræget grad rettet mod eksport. Dertil kom handelens direkte betydning for kronens finanser, allerede belyst med hensyn til kobbereksporten og yderligere fremtrædende i toldenes fiskale rolle. For tidens statsmænd var handelen imidlertid af større betydning, end disse faktorer reelt motiverede. Anledningen lå i de doktriner, som i handelens udvikling så det fremmeste middel til at øge et lands rigdom. Trods den intensive interesse for de handelspolitiske spørgsmål er det alligevel åbenbart, at en næring af den daværende handels begrænsede betydning ikke kunne bestemme grundlinjerne i landets udenrigspolitik. Under hele 1500-tallet havde de styrende stræbt efter at frigøre Sverige fra de hanseatiske mellemhænder. Målet var at fremme direkte forbindelser med de vesteuropæiske lande, som for en så stor del i sidste instans modtog vor eksport og forsynede os med import. Trods afskaffelsen af lybækkernes privilegier forblev Sveriges handel dog længe væsentlig indskrænket til Østersøen. Først under 1500-tallets sidste årtier trådte en bestemt tendens frem til øgede direkte forbindelser mellem de svenske østersøhavne og nordsølandene, først og fremmest Nederlandene. Dertil kom nordsøtrafikken over Göta älvs munding. Nederlandenes andel i det egentlige Sveriges direkte eksport er blevet beregnet for årene 1604 til 5, 1615 til 13,4 %, mens de tilsvarende tal for importen er 1590

11,6, 1615 14,8 %.[1] Vesthandelens kontinuerlige vækst slutter sig naturligt til den nederlandske kapitals indsats i Sveriges erhvervsliv og kan ikke have manglet politisk betydning. Men det er dog åbenbart, at hovedgrunden til Sveriges og Nederlandenes politiske tilnærmelse, for så vidt det gælder det økonomiske område, bør søges i Danmarks hensynsløst udnyttede magtstilling ved Øresund og dens tilbagevirkning på den nederlandske østersøhandel i dens helhed.

En særlig side af den svenske handelspolitik, som ikke må lades helt uden opmærksomhed, var stræben efter at vinde kontrol over Ruslands handel.[2] Dette lands forbindelser med det vestligere Europa gik fra gammel tid over Østersøen. Sveriges interesse for handelsvejen gennem Den Finske Bugt kan følges langt tilbage i tiden. Efter at hanseaterne i slutningen af 1400-tallet havde mistet deres faktori i Novgorod, var udgangspunkterne for forbindelserne med Rusland alligevel blevet forskudt vestpå til Riga, Viborg og frem for alt til Reval, som som den fremmeste stabel for den russiske handel nu nåede sin højeste blomstring. Men situationen blev snart forandret i grunden. År 1553 opdagede englænderne søvejen til Arkhangelsk og åbnede dér en indbringende handel, i hvilken snart også nederlænderne vandt indpas. Kort derpå, 1558, erobrede russerne Narva og søgte straks at gøre denne stad til stabel for deres østersøhandel. Næsten samtidig, 1561, satte Sverige sig fast i Reval og overtog dermed den håbløse opgave til den nyerhvervede stads fordel at forhindre søfarten på Narva. Ud af denne situation fødtes Erik XIV's stort anlagte plan om at tvinge den russiske handel til Reval og Viborg, lede den russiske varestrøm forbi Øresund til Göta älvs munding og således til sidst udkonkurrere Arkhangelsk, hvis handel allerede havde været Gustav Vasa en torn i øjet.

Erik XIV lykkedes det virkelig under Den nordiske Syvårskrigs exceptionelle forhold ved én lejlighed at tilvejebringe en ikke helt ubetydelig eksport af russiske varer over Varberg.[3] Men det er dog tydeligt, at hans planer ligesom mange andre projekter, som fangede statsmændenes interesse, delte den fejl at søge at udøve tvang i stedet for at følge de naturlige forudsætninger. Ikke desto mindre skulle de længe gå igen. Ved Göteborgs grundlæggelse spøgte igen forhåbningerne om dér at kunne skabe en af Danmark uafhængig transithavn for den baltiske handel. Også senere blev sådanne muligheder diskuteret, delvis i forbindelse med kanalprojekter.[4] Da helt naturligt intet spor af virkning kunne mærkes, kom Göteborg selvfølgelig heller ikke til at spille nogen rolle som konkurrent til Arkhangelsk. Interessen for den nordlige handelsvej fik derimod vidtgående politiske følger, for så vidt som den bidrog til Johan III's

[1] Heckscher I: 2, Bil. V: 4, 6.
[2] Ingvar Andersson, s. 104 ff.
[3] Ingvar Andersson, Erik XIV, s. 154.
[4] Heckscher I: 2, s. 389; Ingvar Andersson, s. 139.

og Karl IX's ishavspolitik. Tanken om en kontrol med arkhangelskhandelen blev først afskrevet, efter at den, på en måde som fremgår af det følgende, under Gustav II Adolfs russiske krig igen var blevet prøvet, men havde vist sig urealiserbar. Ved fredsforhandlingerne trådte også en livlig interesse frem for handelen på Rusland over Østersøen og førte også til positive resultater, skønt ikke af monopolistisk art. Allerede tidligere havde Sverige gennem Narvas erhvervelse vundet øgede muligheder for at beherske handelen på Rusland. Men Sverige forblev helt frem til Gustav Adolfs tid bundet af sine forpligtelser over for Reval. Først i 1620'erne skimtes tilløb til at tilkende Narva den stilling som transithavn, som dets beliggenhed indbød til. Under 1600-tallet nåede staden på denne vej en udpræget, omend af handelens omfang begrænset blomstring. Det siger sig selv, at de igen opdukkende forhåbninger om en fremgangsrig konkurrence med den nordlige handelsvej heller ikke her kunne virkeliggøres.[1] Det gjaldt to forskellige handelsveje med forskellige oplande, ikke alternative transportveje for én og samme varestrøm. Også Sverige blev jo nødt til at benytte Arkhangelsks havn for den tidligere omtalte russiske kornhandel. Sådan som situationen var under 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, var det snarere en geografisk end en økonomisk inspireret fantasi, som afspejlede sig i de stadig tilbagevendende projekter om den russiske handel. Dette forklarer bedst disse planers til sidst tilbageskudte rolle ved de reelle afgørelser og virkelighedens tørhed i sammenligning med de højt spændte forhåbninger.

Den foregående fremstilling har søgt at fremhæve de økonomiske faktorer, som direkte havde betydning for den ydre politik og krigsførelsen. Trods den store rolle, de økonomiske spørgsmål i virkeligheden spillede også for de ledende statsmænd, kan den svenske politik ikke udledes af økonomiske årsager. Et forudsætningsløst studium af de kvantitative forhold viser, at det reelle grundlag for en sådan antagelse mangler. Om den russiske handel er der allerede talt. En endnu ubetydelig, men voksende industri, som søgte sine markeder mod vest, og en handel, som i sin fortsatte ekspansion fulgte denne industri i sporene, førte heller ikke til krigen i de baltiske provinser. Dens oprindelse må søges i magtpolitiske, religiøse og dynastiske modsætninger. På samme måde sprang den tyske krig ud af tidens store brydning, som syntes at skulle munde ud i en truende konsolidering af den katolske magt ved den sydlige østersøkyst. Hvor stærkt de økonomiske og finansielle faktorer end selvfølgelig gjorde sig gældende, må de betragtes mere som følgefænomener end som primære motiver. De i og for sig interessante fakta, som af Bothe[2] er sammenstillet angående Gustav Adolfs økonomiske politik over for Tyskland, er åbenbart ikke af den vægt, at den store krig for nogen væsentlig del lader sig forklare af dem. En helt anden sag er, at den svenske handelspoli-

[1] Karling, s. 33 ff.; Liljedahl, s. 188.

[2] Jf. Bothe. Jf. også anm. af B. Boëthius, HT 1910, s. 77 ff.

tiks område nødvendigvis blev udvidet gennem den svenske magtudvikling. Et andet forhold havde jo været utænkeligt, selv om ikke spændingen mellem de store opgavers krav og de finansielle ressourcer havde tvunget til at søge efter stadig nye ressourcer.

Enhver undersøgelse af politikkens og krigenes økonomiske forudsætninger under stormagtstidens grundlæggelsesfase må af de nys angivne grunde komme til mere at belyse grundvoldene for det store kraftopbud end dettes motiver. Hvad kongen først og fremmest kunne stole på, var folkekraften, i første række den talrige bondebefolkning, som leverede soldatermaterialet, og den til det almenes tjeneste villige ledende klasse. De rent økonomiske forudsætninger var svagere, særlig som følge af landets forsinkede udvikling. Industri og handel havde ikke nået et tilstrækkeligt omfang til at kunne overtage deres fulde andel af den finansielle belastning og danne grundvolden for en moderniseret offentlig pengehusholdning. Det primitive landbrug havde derimod utvivlsomt kun begrænset økonomisk bærekraft. Dertil kom, at det i alt væsentligt stadig stod på naturalhusholdningens grund. De betydelige ressourcer, det trods alt stillede til statens rådighed, kunne derfor kun i utilstrækkelig grad ydes i rede penge, som den store politik frem for alt behøvede.

Nogen indgående undersøgelse af Sveriges finanser under Gustav II Adolfs tid findes ikke.[1] Kun nogle almindelige antydninger kan derfor gives her, hovedsagelig på grundlag af rigshovedbogen for 1632, den første som direkte giver oplysning om de enkelte indtægtsposters bruttobeløb. Sammenlagt beløber disse sig til henimod 6½ million daler, som allerede nævnt i regelen beregnet efter en kurs af 14 mark pr. rigsdaler. Grundstammen i den svenske stats finanser udgjordes af den faste middelalderlige skat på jorden, den årlige rente, samt visse andre byrder, der fulgte jorden, krontienden og en del nyere faste skatter, de såkaldte uvisse renter eller landtogsgården, bygningshjælpen og salpeterhjælpen. Sammen med præsternes skat blev dette kompleks af indtægter bogført som »ordinære renter«. Deres sammenlagte beløb udgjorde, som tidligere nævnt, ca. 2¼ million eller med »forhøjningen« for beholdte persedler ca. 2½ million daler. Selv om man ikke tager hensyn til den lave vurdering (efter 6½ marks kurs), udgjorde de ordinære renter den største indtægtspost. Med sine mange og brogede persedler repræsenterede de dog naturalhusholdningens mest besværlige sider. Den bedste måde at udnytte gårdrenterne på var at forbruge dem på stedet. Men statshusholdningen var vokset ud af de primitive middelalderlige former. Hoffet kunne ikke længere ambulere mellem de forskellige slotte, og de gamle aristokratiske len på tjeneste eller afgift passede ikke ind i en moderne forvaltning. Ud af lensvæsenet var der imidlertid vokset en mangfoldighed af ordentligt

[1] Jf. for det følgende foruden allerede citerede arbejder af Almquist, Heckscher og Söderberg (Arbetsa, U. 114) også Rydin; Thomson; Lagerroth; Swenne.

bogførte direkte anvisninger på renterne på stedet. Under navn af »forleninger« blev der på denne måde afkortet en broget masse statsudgifter som lønninger, bevillinger og understøttelser af skiftende art, underhold og belønninger. I den udstrækning et system skimtedes, pegede disse forleninger fremad mod et civilt og militært inddelingsværk, selv om en fastere kombination mellem bestemte renter og bestemte udgifter endnu var fjern.

Forleningsvæsenet havde altid rummet de mere eller mindre gavmildt udmålte underhold, som blev anset for nødvendige, for at den styrende klasse kunne stå til rådighed for rigets tjeneste. En mere permanent karakter fik dette system gennem de allerede behandlede donationer til adelen. I deres virkninger ensartede var også de tidligere omtalte salg af gods og renter, som Gustav Adolf greb til for at finansiere krigene. Uden tvivl bidrog jordafhændelserne til at binde de nødvendige personlige kræfter ved det almenes tjeneste. I Gustav Adolfs hånd udgjorde de et af midlerne til at lokke de frie indsatser frem, som han forstod at give plads inden for sin faste lednings ramme. En yderligere begrundelse fandt jordoverladelserne til adelen i merkantilismens forkærlighed for den private foretagsomhed. Af denne anskuelse udsprang overbevisningen om, at jordbesiddelsens aristokratisering ville føre til landets udvikling og i længden styrke skatteevnen.

Gennem jordoverladelser til stæder, bevillinger til stiftelser, understøttelser til bjergværker og pantsætninger blev der yderligere disponeret over en betydelig del af gårdrenterne på længere sigt. At udnytte, hvad der derefter var tilbage, udgjorde en af finansforvaltningens vanskeligste opgaver. Proviantlagrene kunne stadig drage passende fornødenheder til sig, men Gustav Vasas handelsvirksomhed i varehusene havde altfor meget båret den personlige tilfældigheds præg til at kunne blive bestående. I længden var det mere hensigtsmæssigt at stole på de private købmænd. Kontant, gerne i form af forskud, fik disse i stor udstrækning lov at tilhandle sig rentepersedlerne til en værdi, som gav tilstrækkeligt rum for handelsgevinst. Dette system førte direkte over til bortforpagtning af oppebørslen. De tidligste forpagtninger tilsigtede at stille naturalieoppebørsel og tjenesteydelser til bjergværkernes rådighed, men i 1620'erne blev forpagtningssystemet gennemført som almindelig oppebørselsform. For kronen var dette utvivlsomt fordelagtigt, men det førte til de skattepligtiges udbytning og fremkaldte derfor en voksende misfornøjelse. Forpagtningerne blev også afskaffet i slutningen af og straks efter Gustav Adolfs regering.

Gustav Adolf og Axel Oxenstierna tøvede så meget mindre med at afhænde kronens gårdrenter, som de konsekvent tilsigtede at komme bort fra naturalhusholdningen i statsforvaltningen og erstatte denne med en gennemført pengehusholdning. Allerede under Karl IX's tid var der blevet krævet pengehjælper til krigenes finansiering. Under Gustav Adolfs tidligere år udgik

hjonelagspenge 1611—1612 samt efter gårdtal en tredalershjælp 1612 og en firedalershjælp 1612—1613. Derpå fulgte Älvsborgs løsen, som blev erlagt af alle samfundsklasser personligt efter en efter skatteevnen gradueret takst. En smidigere tilpasning efter skatteevnen søgte man at opnå gennem den skat, som umiddelbart fulgte efter Älvsborgs løsen, kvægpengene, som udgik efter kreaturtal og udsæd. Kvægpengene blev bevilget første gang 1620 og blev gennem stadig gentagelse faste. Fordoblet 1624 måtte de 1627 igen forhøjes med 50 % for at opveje pengeværdiens fald. 1632 indbragte de i nærheden af 500.000 daler. Proportionalt skulle forbruget rammes af kværntolden, en formalingsafgift, som blev bevilget 1625. For at kompensere for den skatteteknisk uopnåelige formaling på håndkværne blev kværntolden suppleret med mandtalspengene, som år 1628 udgik med 1 mark, 1629—1631 med 5 mark for hver person over 12 år, men derpå blev afskaffet. 1632, da kun kværntold blev erlagt, indbragte denne skat drøjt 300.000 daler.

Ifølge adelsprivilegierne skulle sædegårde med underliggende gårde være fritaget for skatter og hjælper, og almindeligt frælse deltage i disse med halvdelen mod skat og krone. Således udgik de uvisse renter, som var gamle bevillinger, i regelen de tidligere pengehjælper og flere her ikke nævnte tilfældige skatter samt kvægpengene 1620—1626. Derimod erlagde adelen kværntolden fuldt fra begyndelsen og alle dens landbønder kvægpengene fuldt fra 1627.

For de særlige bevillinger, som øvrige samfundsklasser påtog sig, kræves næppe nogen redegørelse her. Til sammenligning må blot nævnes, at stædernes kontribution 1632 kun beløb sig til 75.700 daler. Et beskatningsobjekt af voksende betydning var bjergværksdriften. Først og fremmest satte kongen dog sit håb til indirekte beskatning gennem told og accise. Da den ydre handels omfang ikke var stort, og den indre omsætning var begrænset af egenhusholdningen, var det alligevel endnu ikke muligt ad denne vej at ramme skatteevnen i dens helhed. Tallene viser også dette. Den store sø-told blev bortforpagtet 1623 for 118.000 daler. 1630 indbragte forpagtningen 63.000 rdl., svarende til 220.500 daler. Småtoldene var samtidig bortforpagtet for 120.000 daler. De tidligere omtalte salt- og kornlicenser indbragte over 134.000 henholdsvis næsten 84.000 daler.

Fra østersøprovinserne med Ingermanland og Karelen gøres der i rigshovedbogen 1632 rede for skattemidler, licenser og told til et beløb af 658.500 daler. Skattemidlerne angives at være »beholdne«, det vil sige at udgøre overskuddet, efter at de lokale udgifter var bestridt. Hele den opførte sum er dog ikke kommet statskassen i Sverige til gode, da en del er anvendt på stedet.

På udgiftssiden møder den ordinære krigsstat med nominelt 585.000 daler, som dog repræsenterer et langt højere beløb. Den overvejende del af ud-

gifterne udgøres nemlig af gårdrenter bogført efter en kurs af 6½ i stedet for 14 mark. Admiralitetsstaten nærmer sig 500.000 daler. Dertil kommer den ekstraordinære krigsstat, som slutter på næsten 613.500 daler eller væsentlig mere end hele oppebørslen af kvægpengene. Hjemlandets direkte udgifter til den tyske krig bogføres desuden til 881.300 daler, hvoraf dog en betydelig del, 566.400 daler, erstattes gennem indtægter fra den tyske stat. Ved bedømmelsen af krigsbyrderne må det imidlertid altid holdes fast, at der ved siden af de bogførte poster står ikke blot udskrivningerne, men også en mangfoldighed af andre præstationer, som blev afkrævet undersåtterne uden at indgå i den kamerale regnskabsaflæggelse.

I det hele giver rigshovedbogen en vis forestilling om Sverige-Finlands finansielle præstationer, men giver selvfølgelig ikke noget billede af hele den vældige krigshusholdning. For den preussiske stats vigtigste indtægt, licenserne, findes der nøjagtige oplysninger; under Gustav Adolfs tid indbragte de omkring 2.598.050 rdl.[1] Nogen oversigt over totalomkostningerne for krigene er næppe at opnå. For den tyske krig er der bevaret et omfattende regnskabsmateriale i svenske arkiver, men det er altfor fragmentarisk til at give noget helhedsbillede.

[1] Wendt, s. 65 og 255 ff. Oplysningerne angår tiden juli 1627—dec. 1632. Jf. også Band II, kap. IV: 3.

III

SVERIGES KRIGSMIDLER

1. UDVIKLINGEN UNDER DEN ÆLDRE VASATID

Infanteriet og kavaleriet — Artilleriet — Flåden

Befrielseskrigen betegnede den stolte epilog til den middelalderlige svenske hærs historie. Med et i unionsstridighederne hærdet landeværn, bondehæren, og et på grund af den foregående begivenhedsudvikling stærkt svækket frælserytteri samt med fra Lübeck modtagne orlogsskibe og et antal tyske knægtefænniker — betydeligt flere end sturerne tidligere havde formået at underholde — havde Gustav Vasa sprængt den danske unions bånd. Den demokratiske svenske hærorganisation indebar et fuldgyldigt udtryk for et folk i våben, og den havde kun én samtidig modsvarighed inden for Europa, den schweiziske. De kontinentale stater havde ganske vist efter de schweiziske folkeopbuds overraskende sejre over de burgundiske ridderhære tilegnet sig den schweiziske infanteritaktik, men de havde derimod afstået fra at oprette nationale hære, grundet på folkeopbud. Risikoen ved sådanne var nemlig blevet belyst på skræmmende vis gennem hussitterkrigen og gennem de voldsomme bondeoprør i Tyskland i begyndelsen af 1500-tallet, og hverken fyrsterne eller den godsejende adel ville sætte våbnene i hænderne på de stadig mere undertrykte bønder. Således var lejehærenes tid brudt ind i Europa.

Den svenske hær afveg imidlertid ikke blot med hensyn til rekrutteringen af hovedtroppearten, infanteriet, fra gængse normer i Europa, men dens infanteritaktik var også blevet udviklet i en ligefrem modsat retning af den på kontinentet. Infanteriet bestod dér efter schweizisk mønster for den overvejende del af tungt fodfolk, i panser klædte pikenerer og hellebardister, mens det lette fodfolk, skytter, kun udgjorde omkring 10 %. Da kavaleriet for største delen bestod af tungt rytteri, panserklædte lansenerer, blev taktikken helt bestemt af de to troppearters tunge våben og var følgelig grundet på stødvirkning. Slagene antog på grund heraf karakter af heftige sammenstød i åben mark. Infanteriet, som dannede slagordenens midte, var derved i regelen formeret i kun tre store, tunge våbenhobe med lige mange mand i bredden som i dybden, de såkaldte firkanthobe. Det i

tilslutning til disse i mindre afdelinger optrædende lette fodfolk forberedte med sin ild det kampafgørende stød.

Den svenske infanteriorganisation var derimod, som allerede antydet, et udtryk for en ligefrem modsat afvejning af proportionerne mellem tungt og let fodfolk. Under den forholdsvis lange periode i vor krigsmagts udvikling, som strækker sig fra Alsnö stadga til Engelbrekts og Karl Knutssons fremtræden, og som er karakteriseret af frælsekavaleriets ligesom på kontinentet dominerende stilling som hærens hovedvåben, havde det sjældent benyttede bondeinfanteri i hovedsagen mistet sin tunge bevæbning og sin derpå grundede urgermanske kampmåde. Armbrøsten havde i det nærmeste fortrængt økseglaven [pålyxan], den svenske modsvarighed til den kontinentale hellebard, og det lange spyd, forløberen for den schweiziske pike. Unionstidens svenske bondehære var herigennem kommet til i hovedsagen at bestå af skytteinfanteri med et ringe islæt af tungt bevæbnede mænd. Bevæbningen udelukkede følgelig helt en anvendelse af de kampformer og den taktik, som var fremherskende på kontinentet. I stedet havde der udviklet sig en rent svensk taktik, den såkaldte bråtetaktik [forhugningstaktik], hvis bærende træk bestod af udnyttelsen af det småbrudte eller skovklædte terræn til infanterikampen. Denne taktiks begrænsning lå deri, at bondehæren ikke formåede at kæmpe i åben mark.[1] Det svenske fodfolks tilbageståenhed i forhold til det europæiske var trådt stadig skarpere frem, i samme grad som den danske hær i slutningen af 1400-tallet var blevet omdannet efter det kontinentale mønster. Den i begyndelsen af 1500-tallet indledte omvæbning af det svenske infanteri, hvorved armbrøsten, uden dog at blive fortrængt, begyndte at blive erstattet med forskellige slags håndskydevåben (»rör« og »halvhakar«), forandrede på ingen måde dettes taktiske anvendelse. Det svenske infanteri forblev stadig et let fodfolk med en specialtaktik. Dets ringe kampværdi udgjorde også anledningen til, at Gustav Vasa for befrielsesværkets fuldførelse så sig nødsaget til at anskaffe offensivdueligt tysk infanteri. En omdannelse af det svenske infanteri gennem oprettelsen af tungt fodfolk i stor udstrækning udgjorde således en grundbetingelse for, at dette i fortsættelsen på en effektiv måde skulle formå at udfylde sin opgave. Frælsekavaleriet, hvis udvikling derimod var sket efter kontinentale forbilleder, var tidssvarende.

Den forsvarsordning, som Gustav Vasa gennemførte efter befrielseskrigens slutning, indebar imidlertid en af først og fremmest indenrigspolitiske grunde betinget afvigelse fra det nationale system. Sverige var økonomisk udblottet, og desuden måtte gælden til Lübeck betales. En hærordning, som allerede i fred stillede store krav til statens kasse, måtte under sådanne forhold vige for en sådan, som i hovedsagen kun betingede direkte krigsomkostninger. Kongen kunne også forudse, at hans program for statens konsolidering var egnet til at

[1] Jf. MKravd, s. 54 ff.

fremkalde modstand og dette først og fremmest fra den konservative almues side. En omdannelse af landeværnet til tungt infanteri, hvorigennem dets respekt for frælsekavaleriet kunne beregnes at forsvinde, ville følgelig forringe statsmagtens udsigter til at nedslå et virkeligt oprør. Erfaringerne fra de tidligere omtalte bondeoprør i Tyskland talte i denne henseende et alvorligt sprog. Kongen skulle også siden få at prøve, hvor svært det var at kue Nils Dackes oprør, skønt dennes bondehær kæmpede med det middelalderlige svenske landeværns forældede våben.

Den udenrigspolitiske situation tillod desuden en midlertidig nedsættelse af forsvarsberedskabet. Så længe Christian II endnu udgjorde en fare for de nye dynastier i Danmark og Sverige, blev de nordiske riger nemlig tvunget til samvirke, hvorfor ingen umiddelbar trussel udgik fra naboen i syd. Ved et forsøg fra den afsatte unionskonges side på at generobre sine tabte kroner kunne Danmark desuden beregnes at modtage det første stød, hvorigennem en kortere frist var at påregne for en svensk oprustning. På grund af afspændingen over for Danmark blev desuden Sveriges forsvarsbetingelser over for Rusland forhøjet, som på grund af den langsomt fremskridende konsolidering endnu manglede forudsætninger for en målbevidst krigspolitik.

Det var disse forskellige samvirkende grunde, som foranledigede Gustav Vasa til at følge det kontinentale eksempel ved sin første organisation af hæren. Landeværnets fordums plads ved siden af frælserytteriet skulle ved krig indtages af et i hast anskaffet tysk infanteri. Det militære fredsbudget optog helt til slutningen af 1530'erne kun to enheder — beregnet som direkte støtte for den kongelige magtudøvelse — stockholmsfænniken og Hoffanen.[1] Disse troppeenheders sammensætning kan betragtes som et symbol for hærorganisationen i det store, thi de bestod hver for sig til den ene halvdel af svenskere og til den anden af tyskere.

Konsekvenserne af Gustav Vasas første hærordning blev, at det svenske infanteris organisationsproblem stadig blev udskudt til fremtiden, hvilket indebar forringede forudsætninger for en i sin tid uundgåelig radikal nyskabelse. Reformvirksomheden måtte under de herskende forhold følgelig indskrænkes til frælsekavaleriet, hvis oprustning i Gustav Vasas forslag til rigsdagen i Västerås 1527 blev begrundet på følgende måde: »Kreffver och thet seeth som nu upkommit aer i anner land ath man mykit mer bekosta skal på rostning hester och harnisk en fordhom dags var seder hvilkit vi och så moste efterfölja her i rikit så framt vi skole bliffva vid oss naer fraemmade folk bjudha sig her in« [Det kræver også den skik, som nu er opkommet i andre lande, at man skal bekoste meget mere på rustning, heste og harnisk, end det fordum var sæd, hvilket vi også må efterfølge her i riget, såfremt vi skal blive ved vort, når fremmede folk byder sig herind].[2] Forbedringen af kavaleriorganisationen blev søgt dels i en helt ny tilpasning af rustjenesten efter formueforholdene — om-

[1] Stockholmsfænnikens maksimumsstyrke beløb sig til 500 knægte og Hoffanens til 300 ryttere.
[2] GVR IV, s. 212.

Side 63

Udviklingen under den ældre vasatid

fattende frælsearv og forleninger — med det formål at øge kvantiteten, og dels i en kvalitetshøjnelse, skærpede krav på størst mulige antal tungt rustede ryttere. Tiden var imidlertid endnu ikke moden til en fastlåsning af rustjenesten i en for længere tid bindende takst, men Gustav Vasa måtte under hele sin regeringstid nøjes med gentagne aftaler med adelen.[1] Et godt grundlag var dog dermed lagt for en mere effektiv udtagning af rustjenesten. En forestilling om, hvad denne gav under Gustav Vasas første hærordning, fås af nedenstående tabel.[2]

Landsdel eller kategori	Antal heste 1526	1529	1535	1537
Svealand	181	116	172	200
Götaland	249	282	268	264
Specialkategori				175
Sum	**430**	**398**	**440**	**639**
Finland				207
Specialkategori				18
Sum Finland				**225**

Kongen lykkedes også at virkeliggøre sit mål at udvikle kavaleriet til i hovedsagen et tungt rytteri — i harnisk klædte lansenerer — hvorom følgende bevæbningsoplysninger fra 1537's våbensyn bærer vidne.[3]

	Tunge ryttere	Lette ryttere	Sum
Hoffanen	204	26	230
Frælset	441	118	559
I alt	**645**	**144**	**789**

Det i overensstemmelse med hærordningens principper anskaffede tyske infanteri beløb sig under Grevefejden til fire fænniker på sammenlagt højst 2.000 mand,

[1] Jf. Sörensson, s. 114.

[2] Til grund for tabellen ligger forskellige fortegnelser over rustjenesten og våbensyn (GVR III, s. 226 ff.; VI, s. 189 ff.; X, s. 379 ff.; HH III, s. 1 ff.) samt Sörenssons fremstilling (a. st. s. 117). Styrkeoplysningerne for 1535 angår feltstyrken i lejren ved Lund, hvorimod øvrige tal henfører sig til fredsmønstringer. Specialkategorien omfatter for Sverige forleningsrustjeneste under Hoffanen (80) og fogedernes forleningsrustjeneste — tidligere ikke opgjort — men for Finland kun fogedrustjenesten.

[3] Jf. HH III, s. 1 ff. og Sörensson, s. 117. Oplysningerne henfører sig kun til Sverige. De tunge rytteres, lansenerernes, beskyttelsesbeklædning udgjordes enten af kyrads eller drabanttøj. De lette ryttere bar et enklere harnisk, kaldet skyttetøj, og førte ikke lanse. Den fælles bevæbning for de forskellige kategorier udgjordes af kortere håndskydevåben og kårde.

som blev afskediget efter krigens slutning. Den kort derefter indtrædende spænding over for Danmark foranledigede en stærk forøgelse af forsvarsberedskabet, hvorigennem infanteristyrken 1539 beløb sig til syv fænniker, deraf fem tyske.[1] Ved oprustningen under Dackefejden blev hæren tilført yderligere syv tyske fænniker, men i årene nærmest efter oprørets slutning blev det tyske infanteri afskediget i forbindelse med ikrafttrædelsen af en ny hærordning.[2]

Vanskelighederne ved efter forekommende behov tilstrækkeligt hurtigt at anskaffe udenlandske tropper havde imidlertid tvunget Gustav Vasa til ved tre lejligheder at udtage hjemligt infanteri. Kongen vendte derved tilbage til den metode, som han havde anvendt allerede i slutningen af befrielseskrigen, nemlig da landeværnet i efteråret 1522 blev erstattet med af dets rækker hvervede og dermed direkte i kronens tjeneste ansatte såkaldte fodgængere.[3] Fodgængerinstitutionen blev således genoplivet ved afvisningen af Christian II's angreb 1532, ved Grevefejdens udbrud, da 1.700 mand blev udtaget, og under Dackefejden.[4] Ved sidstnævnte lejlighed blev den ældre betegnelse fodgængere udskiftet med det ligefremme navn knægte. At hjemlig hvervning af infanteri forekom parallelt med den udenlandske, blev af præjudicerende betydning ved den nye hærordnings udformning.

Også med hensyn til anskaffelsen af kavaleri var man ved siden af frælserustjenesten fra 1536 begyndt at anvende en ny rekrutteringsmåde, som tilsigtede at udvikle et let rytteri, i modsætning til frælsets, ansat direkte i kronens tjeneste. Mod en årlig pengesum (30 mark) og årsklæde (uniform) samt fri borglejer for karl og hest havde enhver, uafhængigt af samfundsstand, ret til at stille en til fire eller i særlig indrømmede tilfælde endnu flere ryttere med rustninger, våben og heste.[5] Denne rekrutteringsform skulle dog først vinde fasthed i forbindelse med den nye hærordning og da danne grundvolden for det svenske kavaleris udvikling.

Efter at den indrepolitiske situation var klaret gennem det smålandske oprørs lykkelige nedslåelse, var tiden endelig moden til tilbagegang til en national hær. Gennem 1544's forsvarsordning blev Sverige det første land i Europa i den nyere tid, som grundede sit forsvar på almindelig værnepligt og samtidig ejede en hær allerede i fred. I modsætning til de kontinentale stater — stadig med undtagelse af Schweiz (Edsforbundet)[6] — disponerede Sverige derefter over egne militære magtmidler til hævdelse af sin frihed og plads blandt nationerne. Kongen havde desuden genvundet sin lige siden rigets

[1] Ved siden af stockholmsfænniken var der organiseret en hjemlig fænnike.

[2] Ka, Rkb 1542—1543.

[3] Disse »fodgængere« — af psykologiske grunde blev betegnelsen knægte ikke anvendt — blev afskediget efter Stockholms kapitulation.

[4] Ka, Rkb 1534.

[5] Gustav Vasa til Nils Boije 4/3 1536 (Ra, RR).

[6] Schweiz manglede dog en stående hær, dvs. i fred eksisterende troppeenheder.

gryningstime af hævd og lov anerkendte, men under lensstaten kun betinget indrømmede stilling som krigsherren, hærføreren.

Den svenske hærmagts egenart er af en tysk historiker blevet tegnet med følgende klargørende ord: »svenskerne … var det første folk, som skabte sig en national hær. Schweizerne havde været et krigerisk folkeopbud, men ingen hær. Landsknægtene havde en urtysk karakter, men var ikke ét med den tyske stat. De franske 'bander' var for ubetydelige til at kunne betegnes som en national hær. Spanierne kom allerede dette begreb nærmere, mens nederlænderne derimod fremstiller den rene, internationale soldatertype. Den svenske hær derimod er en uddannet militær organisme, som tjener fædrelandets forsvar, storhed og ære.«[1]

Kernen i den allerede i fred bestående hær udgjordes af de ved Dackefejdens slutning eksisterende hvervede, hjemlige tropper, som kongen af rigsdagen var bemyndiget til at forstærke. Sammen med frælsets rustjeneste dannede disse stridskræfter den regulære felthær. Til forstærkning af denne var dog stadig landeværnet tiltænkt, af hvilket kongen ved behov nærmest havde ret til at indkalde hver sjette mand fra Småland og hver femte mand fra øvrige landskaber. Grebet ned i de dybe rækker kunne i »højeste nød« udstrækkes til »man ur huse« [mand af huse]. Hærordningen tillod således en ubegrænset udtagning af værnekraften.

Med sin sædvanlige forsigtighed afstod Gustav Vasa fra at benytte sig af de muligheder, hærordningen utvivlsomt skænkede, til at bringe det regulære infanteri op til fornøden styrke ved hjælp af regelrette udskrivninger. At gribe til sådanne allerede i fred, hvilket tidligere ikke var forekommet, kunne beregnes at vække modstand, og dette så meget mere, som almuens bifald til den foregående hærordning netop var nået gennem kongens løfte om, at bønderne ikke længere skulle behøve at deltage i krig, men at forsvaret i stedet skulle hvile på en professionel hær. Infanteriets rekruttering blev derfor ligesom det lette kavaleris lagt på hvervningens grund — en rekrutteringsform, som gennem de tidligere anvendte metoder var indlivet i folkebevidstheden. Kongen lykkedes også at vinde landskabsmenighedernes uundværlige støtte til knægtehvervningerne ved over for almuen at fremholde, at han i tilfælde af utilfredsstillende resultat blev tvunget til at gribe til udskrivninger. Hvervningerne kunne herigennem kombineres med tvangsudtagning — en mildere form for udskrivninger — som med skånsel for de virkelige bønder blev rettet mod de i løsgængerlovgivningen som asociale betegnede elementer.

Ifølge Gustav Vasas beregninger 1545 burde en styrke på 6.000 knægte frembyde nøjagtigt forsvarsberedskab over for Danmark.[2] Med den i begyndelsen af 1550'erne tiltagende spænding over for både Danmark og Rusland forcere-

[1] Delbrück, IV, s. 200.

[2] MKravd, s. 60, note 1.

des knægteudtagningen, og 1553 talte det regulære infanteri 9.640 knægte — en for datidens forhold betydelig styrke.

Den nye forsvarsordning manglede dog fornøden effektivitet på grund af manglende overensstemmelse mellem freds- og krigsorganisation samt hovedtroppeartens stadig tilbageværende tilstand. For at holde forsvarsomkostningerne inden for den lavest mulige ramme blev der ikke oprettet nogen troppeenheder i fred, men de i små grupper i borglejer forlagte knægte og ryttere blev kun holdt sammen i en for regnskabsaflæggelse og mobilisering nødvendig rulleføringsorganisation. Systemet byggede på, at de kongelige livgarder til fods — Drabantkorpset og stockholmsfænniken — med hensyn til infanteriet og frælset med hensyn til kavaleriet ved mobiliseringen skulle levere det befal, som krævedes til troppeenhedernes dannelse. Hæren havde således en udpræget militskarakter og adskilte sig i denne henseende ikke fra den middelalderlige svenske hær. De største og mest betydningsfulde forbedringer lå i et øget forsvarsberedskab med deraf følgende hurtig mobilisering og i muligheden for at anvende hæren uden indvirkning af de hæmmende skranker for operationerne, som landeværnets hjemsendelse til såning og høst tidligere havde indebåret.

Lejligheden til ved oprettelsen af det nationale infanteri at give dette et moderne præg blev forsømt. Gustav Vasa blev styrket i sin konservatisme af erfaringerne fra det smålandske oprør — skydevåbnenes fortrin frem for de tunge blanke våben ved skovkampe — som af ham blev generaliseret til at gælde al krigsførelse. Fodfolket fik følgelig mod det kontinentale mønster at beholde sin karakter af udelukkende skytteinfanteri og var derfor stadig ikke i stand til at kæmpe i åben mark.

Den russiske krigs erfaringer førte endelig til betydningsfulde forbedringer i hærordningen. Mobiliseringen var under hertug Eriks ledelse blevet smidigt gennemført, hvorved infanteriet var organiseret i fænniker (kompagnier) med den tyske på omkring 500 mand som mønster, men med en betydeligt bedre afvejet sammensætning end forbilledets. Kavaleriet var ligeledes formeret i faner af i det store hele den internationale type på omkring 300 ryttere. Ved demobiliseringen blev inddelingen i fænniker i hovedsagen bibeholdt, og derefter eksisterede der således allerede i fred organiserede infanterienheder. Ved kavaleriet blev der i de nærmeste år efter krigen gennemført en tilsvarende organisation af faner af lette ryttere inden for de forskellige større landskaber, de såkaldte landsfaner. En fuldstændig overensstemmelse var dermed nået mellem freds- og krigsorganisationen. Et betydningsfuldt skridt var også under krigen blevet taget til oprettelsen af tungt infanteri, og selv om dette forsøg ikke førte til noget større resultat, var dog den fordums konservatisme på området brudt.

Erfaringerne fra den russiske krig om hærens endnu utilstrækkelige kvantitet blev derimod ikke taget i betragtning.[1] De for Gustav Vasa vigtige økonomiske grunde

[1] Jf. s. 34.

Side 67

Udviklingen under den ældre vasatid

har derved formentlig udøvet en afgørende indflydelse. Den overdrevne opfattelse af skytteinfanteriets effektivitet, som kongen trods alt holdt fast ved, fik ham også i afvejningsspørgsmålet til at overvurdere betydningen af den reserve, som det forældede landeværn frembød. Den hærmagt, som rigsgrundlæggeren efterlod i arv, beløb sig året før hans død til følgende tal:[1]

Troppeenhed eller landsdel	Infanteri	Kavaleri
Stockholmsfænniken	525	
Gardefaner		355
Norrland	818	
Uppland	664	312 (Uppland, Dalarna/Västmanland, Södermanland/Närke tilsammen)
Dalarna, Västmanland	1.537	
Södermanland, Närke	1.151	
Värmland, Dalsland	610	
Östergötland	1.632	344
Västergötland	2.370	855
Småland	1.836	248
Sum	**11.143**	**2.114**
Finland	360	335
Sum i alt	**11.503**	**2.449**

Med frælsets rustjeneste og en del tyske troppeenheder medregnet beløb hæren sig til noget over 15.000 mand. Men bag denne linjehær stod næsten uudtømmelige reserver, hvis effektive udnyttelse var afhængig af den almindelige værnepligts konsekvente gennemførelse.

Omlægningen af Sveriges udenrigspolitik med Erik XIV stillede væsentlig højere krav til hærens kvalitet og kvantitet end Gustav Vasas selvstændighedsforsvar. Hæren måtte forlenes med kraft til offensive operationer og til afgørende slag i åben mark, uden hvilket politikkens ekspansive mål ikke ville kunne virkeliggøres. Den taktiske omdannelse, som dette forudsatte, frembød dog et vanskeligere problem end under rigsgrundlæggerens dage, eftersom den europæiske krigskunst befandt sig i en brydningstid uden endnu klare retningsmærker for den nye udvikling.

Den på kontinentet hidtil fremherskende schweiziske taktiks dybe formationer, infanteriets vældige firkanthobe, havde vist sig for sårbare over for artilleriets og håndskydevåbnenes med våbenteknikkens udvikling øgede virkningsevne. De tillod heller ikke en indpasning af det stadig voksende antal skytter inden for kamporganisationens ramme. Af dobbelte grunde gjorde der sig derfor en stræben gældende efter at formindske firkanthobenes størrelse og deraf følgende sårbarhed, hvorigennem øgede muligheder samtidig skulle

[1] Jf. MKra IV, s. 22.

skabes for skytternes indføjning. Skytteinfanteriet formåede ikke på egen hånd at værge sig mod hverken tungt infanteri eller kavaleri, og dets opstilling i tilslutning til firkanthobens forskellige sider tilsigtede at give det beskyttelse af pikenererne. Dette blev ordnet gennem skytternes indkrybning i de nærmeste pikenerrækker, hvorigennem de blev dækket af pikerne. Kravet på effektiv beskyttelse blev anset for at tillade en sådan indfordobling af højst 5 rækker skytter.[1] Fremgangsmåden anskueliggøres nærmere af vedstående skitse. En ny afvejning af proportionen mellem tungt og let infanteri var samtidig uomgængelig.

En for det kontinentale infanteri udslagsgivende løsning af det ovenfor berørte problem nåede spanierne i løbet af 1560'erne. Med bortfaldet af den ældre inddeling i tre hobe, af efter forholdene vekslende styrke, indførte de en taktisk enhed af konstant størrelse og gjorde denne identisk med den højeste troppeenhed, regimentet eller, som det med spansk terminologi benævntes, tertien. Herigennem vandtes den betydelige fordel, at kampgrupperingen kunne grundes på regimentet, som til udfyldelsen af sin nye opgave fik styrken sænket til omkring 3.000 mand. Den spanske kamporganisation var samtidig et udtryk for en ligeværdig vurdering af tungt og let infanteri, idet proportionen mellem disse fodfolksarter blev sat til 1 : 1 mod 10 : 1 ved tysk organisation i 1560'erne. Som kampform blev stadig firkanthoben bibeholdt, som indeholdt regimentets hele tunge infanteri. Det lette infanteri blev opstillet dels som den tidligere omtalte omrammende firkanthob og dels i form af kvadratiske fløje ved dennes fire hjørner.[2] Tertiens kampform fremgår af vedstående skitse. Den stive organiske forening af de to fodfolksarter vanskeliggjorde en hensigtsmæssig anvendelse af disse i overensstemmelse med deres særart, og dette betegnede den nye kamporganisations til at begynde med egentlige svaghed. Problemet om et effektivt samvirke mellem tungt og let infanteri skulle længere fremme få en revolutionerende løsning gennem nederlændernes indsats.

På tidspunktet for Erik XIV's reformatoriske virksomhed befandt den spanske taktik sig endnu på et eksperimentstadium, og ethvert kendskab til denne manglede i Tyskland og Norden.[3] Da den svenske konge desuden valgte antikkens krigskunst som forbillede for sin egen kamporganisation, ville han ikke have haft nogen anvendelse for den spanske løsning, som kun indebar en direkte forbedring af den schweiziske taktik. Inden for kong Eriks kamp-

[1] Hvis en og samme infanteristyrke således blev opstillet i flere i stedet for én firkanthob, øgedes mulighederne for at skaffe skytterne plads. Ved opdeling af en firkanthob i to mindre øgedes den sammenlagte pikenerfront (8 kvadratsider) med omkring 1½ af den store hobs sider.

[2] På grund af den stærkt øgede tilgang på skytter blev en del af disse anvendt til selvstændige opgaver, hvorved de optrådte i såkaldte forlorne hobe. Sådanne indgik i opklarings- og særlige kampdetachementer m. m.

[3] Jf. Fronsperger.

Side 69

[Skitseside]

[Helsideskitse: »Detalj av tertians stridsform« (Detalje af tertiens kampform): musketerer 5 mand dybt, krøbet ind foran pikenererne. Nedenunder »Tertians stridsform« (Tertiens kampform): forrest en »forlorn hob« (resten af arkebusererne); i midten en sort firkant med 1.600 pikenerer, omrammet af en skyttegarnityr, og ved hvert af de fire hjørner en skyttefløj på 50 musketerer. Detaljen øverst er markeret på firkantens forside.]

organisation for infanteriet dannede regimentet den højere og fænniken den lavere taktiske enhed. Gennem valget af troppeenhederne som taktiske enheder og indførelsen for fænniken af en særlig manøvreform, som umiddelbart kunne forvandles til kampform, vandtes fordelen af en hurtig og smidig kampudfoldelse. Fænniken kunne desuden allerede i fred øves i den kampform, i hvilken den optrådte i slaget. Fænnikens »slagorden« udgjordes af en tung våbenhob på 225 mand og to fløjvis til denne sluttede skyttekolonner på hver 45 mand, alle ordnet 15 rækker dybt.[1] Anvendelsen af en enhed af så ringe størrelse som fænniken som taktisk enhed blev muliggjort gennem en træffenopstilling af regimentet med den romerske legion som forbillede. Proportionen mellem tungt og let infanteri udgjorde 2,6 : 2,5, og denne afvejning stemte således praktisk talt overens med den spanske. Regimentets kampform anskueliggøres af vedstående skitse. Allerede tre årtier før den nederlandske taktiks fremtræden havde Erik XIV gennem sit fremsyn udviklet en infanteritaktik, som hvilede på samme principielle grund som den for den kontinentale krigskunst banebrydende nederlandske.

Infanteriets angrebskamp foregik på følgende måde. Efter at infanteriets slagorden var ført frem inden for skudhold, åbnede den forreste række af de på fænnikernes flanker opstillede skytter ild. Denne række blev derefter ført ned i køen af skytterne, hvorigennem den nærmest bagved stående række fik mulighed for at indtage dens fordums plads og derfra skyde. Gennem en sådan successiv afløsning rækkerne imellem, såkaldte kontramarcher, kunne en kontinuerlig, omend langsom ild afgives. Under gentagne holdt, for at muliggøre en velrettet ild, blev slagordenen siden ført frem til indbrydningsafstand. Selve indbruddet blev derefter udført af pikenerhobene, hvorved skytterækkerne under bevægelsen fremad hurtigt afløste hinanden for at afgive deres sidste salver. I den udstrækning pikenerhobene formåede at sprænge fjendens rækker, greb også skytterne ind i håndgemænget med deres kårder. Forsvarskampen blev udført på den tidligere beskrevne måde for ildgivning på stedet. Ved fjendens indbrud blev han mødt af pikenerhobenes fældede piker, hvorimod skytterne i sidste stund søgte beskyttelse under disse (»indkrybning«) eller bag pikenerhobene.[2] Denne af fodfolkets forskellige våben betingede optræden var selvfølgelig identisk ved de forskellige skoler. Først gennem Gustav II Adolfs indsats skulle ildkampen siden undergå en reformering.[3]

---

[1] Til slagordenens dannelse ikke fornødent mandskab indgik i de forlorne hobe.

[2] Skytterne havde ikke harnisk og var derfor værgeløse over for de lange piker.

[3] Jf. Band IV, kap. VI: 7. Hovedtrækkene i denne reformering må allerede anføres her. Gustav Adolf opnåede salveild af 3 rækker på én gang ved at lade den forreste indtage knælende og den mellemste sammenkrøben stilling. Ved desuden at lade en bagved stående række rykke op i hullerne mellem de forreste skytter kunne indtil 6 rækker på én gang afgive en salve. Dette muliggjorde en momentan ildstigning umiddelbart før det egne indbrud eller ved mødet af fjendens.

Side 71

Udviklingen under den ældre vasatid

[Skitse: »Regementets stridsform under Erik XIV« (Regimentets kampform under Erik XIV): 1. træffen med otte fænnikehobe (hver med 45 musketerer på fløjene og 171 pikenerer og 54 hellebardister i midten, 15 rækker dybt); bag dem 1. træffens forlorne hobe (otte små hobe), 2. træffens forlorne hobe (fire) og 2. træffen (fem fænnikehobe).]

Ved kavaleriet udgjorde ligeledes regimentet og fanen de taktiske enheder.[1] Fanens kampformering udgjordes af en hob på 240 ryttere, ordnet 16 rækker dybt.[2] Også kavaleriet fik gennem kong Eriks indsats en fast udformet ensartet taktik, som uden påviselig indflydelse udefra dog stemte overens med nyorienteringen på dette område på kontinentet. Dets kamp omfattede to skarpt afgrænsede momenter, ildkampen til hest og, efter at denne havde tilvejebragt fornøden virkning, angrebet med blanke våben. Ildkampen blev udført ligesom ved skytteinfanteriet i form af karakol, som indebar,

[1] Da regimentsenheden kun sjældent indeholdt det fulde antal faner, var den i almindelighed fra et taktisk synspunkt af mindre betydning.

[2] Ved kampformeringen blev 60 ryttere udskilt til en forloren hob.

at række efter række red frem og affyrede deres arkebuser og pistoler, hvorigennem en ganske vist langsom, men kontinuerlig ild kunne opretholdes.[1] Ildforberedelsens rent offensive formål blev dog understreget derved, at også en del af det lette kavaleri skulle være udrustet med lanse for at give angrebet med de blanke våben fornøden kraft.[2] Den nye taktik indebar dog en overvurdering af ildkampmidlet og modvirkede derfor den offensive optræden, som den tilsigtede.

Ifølge Erik XIV's hærordning skulle Sverige og Finland i fællesskab stille tre regulære regimenter infanteri og et skibsregiment (let infanteri), sammenlagt 48 fænniker på tilsammen 25.000 underbefalingsmænd og menige, samt tre regimenter kavaleri.[3] Hærordningens nationale karakter blev yderligere understreget gennem en meget begrænset anvendelse af udenlandske tropper. Kongens udtalte ubegrænsede tillid til, »att vi så gott dugeligit folck schole haffve uthi the svensche, när the blifve ther till holdne och brukede, såsom vi kunne hafve utaf the fremmendhe« [at vi skal have så godt dueligt folk i de svenske, når de bliver holdt og brugt dertil, som vi kunne have af de fremmede], blev heller ikke gjort til skamme.[4]

Forudsætningen for ved infanteriet at kunne nå en sådan kraftudfoldelse var dog, at troppeartens rekruttering helt blev omlagt på den almindelige værnepligts grund. Denne forandring blev lettet gennem Den nordiske Syvårskrig, thi i og med krigstilstanden indtrådte Erik XIV automatisk i retten til i overensstemmelse med 1544's rigsdagsbeslutning uden videre at foretage fornødne udskrivninger. På grund af krigens hårde tryk og en klog oplysningsvirksomhed fra kongens side kunne den nye form for linjeinfanteriets rekruttering gennemføres uden slidninger. Dermed var en sikker grundsten lagt for storhedstidens svenske hær. Forandringen medførte imidlertid samtidig, at der blev trukket en skarp grænse mellem den regulære hær og landeværnet. Det sidstnævnte gik over til at blive en landstorm, beregnet udelukkende til lokale forsvarsopgaver.

Hærordningen stillede store krav til tungt infanteri. Behovet for sådant ved de tre regulære infanteriregimenter beløb sig til 9.612 mand, men under Gustav Vasas tid havde allerhøjst 1.300 mand fået tung bevæbning, og denne var desuden blevet inddraget efter den russiske krigs slutning.[5] Det tunge fodfolk skulle således nyskabes, og herved indvirkede som et særlig vanskeliggørende moment, at det svenske infanteri helt fra middelalderen og til slutningen af Gustav Vasas regime praktisk talt kun havde bestået af let infanteri. En foran-

[1] Ifølge Delbrück forekom karakol for første gang på kontinentet i slaget ved Dreux 1562 og derefter ved Montcontour 1569 (IV, s. 147 f.).

[2] Ifølge kongens forskrifter skulle mindst tre af de forreste rækker ved landsfanerne føre lanse (MKra IV, s. 35).

[3] Dette beregningsgrundlag for infanteriet blev siden delt af 1610's rigsdag, som forudsatte, at infanteriet i Sverige og Finland gennem udskrivninger skulle kunne bringes op til 25.000 mand.

[4] Erik XIV til Klas Kristersson (Horn) og Lars Persson 10/8 1563 (Ra, RR).

[5] Jf. MKravd, s. 64.

dring i denne henseende måtte tage lang tid. Erik lykkedes derfor kun at holde ét regiment i stadig komplet stand med tungt infanteri — allerede en kraftprøve — hvorimod der ved de to andre regimenter kun kunne gives et fåtal fænniker den foreskrevne bevæbning.

Ved kavaleriet blev det tunge rytteri yderligere udviklet gennem en udvidelse af de kongelige gardefaner og fremtvingelsen af hertugelige faner[1] samt skærpede bestemmelser for frælsets rustjeneste, hvorigennem adelen blev nødt til at stille et større antal ryttere end tidligere.[2] De øgede krav på standen og den måde, hvorpå denne svarede dem ved 1563's våbensyn, fremgår af nedenstående tabel.[3]

Rekrutteringsområde	Ryttere: arv	forlen.	tilstede	mangler	Sum
Svealand	204	191	245	150	395
Götaland	276	204	321	159	480
Sum	**480**	**395**	**566**	**309**	**875**
Finland	225	81	68	238	306
I alt	**705**	**476**	**634**	**547**	**1.181**

Under 1563 blev dog den svenske adels reserver fremtvunget, og de tre faner på sammenlagt 642 ryttere, med hvilke adelen deltog i operationen mod Halmstad, repræsenterede det kraftigste frælseopbud under hele vasatiden.[4]

[1] Hertug Johans fane blev anslået til 400 ryttere — denne faldt bort med hertugens oprør — og hertug Magnus' til 300 ryttere (Register på K. M:ts krigsfolk over hele riget. Ka, Röda nr, vol. 162). Den sidstnævntes styrke i felten 1563 beløb sig til 207 ryttere (Simon Nilssons regnsk. Ka, Rkb 1563—1564).

[2] Adelen skulle stille en tung rytter for hver 300 marks arvegodsrente og 200 marks forleningsrente (Sörensson, s. 123).

[3] Register på adelens tjeneste, som de bør holde Kong. Maj:t og kronen af deres frælse og forleninger (HH III, s. 30 ff.). De i nævnte akt forekommende oplysninger stemmer imidlertid ikke overens med den summariske besked angående adelens rustjeneste, som for 1563 foreligger i en almindelig styrkebesked for hæren (Register opå Kongl. Mattz Krigzfolch öffuer hele Richeth wtdragett aff Muster Registren, som Mustradis 27 januarij 1563. Ka, Röda nr, vol. 162). Sidstnævnte akt opfører som tilstedeværende fra arvegodserne 446 og fra forleningsgodserne 251 heste, som manglende 207 heste og som beregnet tal for dem, som unddrog sig mønstringen 1562 og 1563, 201 heste samt derudover 127 adelsmænd i Finland, »som icke äge flere godz än som the boo opå« [som ikke ejer flere godser end dem, de bor på]. Medregnes også sidstnævnte tal, beløb det totale antal heste sig til 1.232.

[4] Fanerne udgjordes af Ivar Ivarssons på 237 fra Svealand, Erik Gustavssons (Stenbock) på 201 fra Västergötland og Klas Åkessons (Tott) på 204 ryttere fra flere landskaber (Simon Nilssons regnsk., anf. st.).

Side 74

Sveriges krig 1611—1632

OVERSIGT

over infanteriorganisationen 1563 og 1566.[1]

Oprindelse	1563 før mobiliseringen: fænniker	styrke	1563 feltstyrke: fænniker	styrke	1566 feltstyrke: fænniker	styrke
Det egentlige Sverige						
Garde (gårdsfænniken)	1	753	1	775	1	633
Norrland	2	1.073	4	1.908	5	1.690
Uppland	1	915	3	1.343	4	2.209
Dalarna	1	986	4	1.874	4	2.184
Västmanland	1	288	2	721	1	546
Södermanland	1	263	3	1.368	1	525
Närke	1	384	1	165	2	821
Värmland	1	540	1	542	1	363
Östergötland	2	1.152	2	1.011	2	1.069
Västergötland	3	1.588	3	1.452	5	2.153
Småland	9	9.390	20	9.149	14	5.521
Västerbotten og Österbotten					2	586
Uorganiserede (syge)					—	394
Sum	**23**	**17.332**	**44**	**20.308**	**42**	**18.694**
Finland	2	2.684	4	2.504	5	2.242
Estland					1	218
Livland					—	670
Sum	**25**	**20.016**	**48**	**22.812**	**48**	**21.824**
Udenlandsk	1	436	2	423	2	463
Slutsum	**26**	**20.452**	**50**	**23.235**	**50**	**22.287**

[1] Sammenstillingen grunder sig på to styrkebeskeder for hæren 1563 og 1566 (Ka, Röda nr vol. 162) samt på lønningsakter for de enkelte troppeenheder (Kra, Mr 1563, 1566).

Side 75

Udviklingen under den ældre vasatid

OVERSIGT

over kavaleriorganisationen 1563 og 1566.[1]

Oprindelse	1563 før mobiliseringen: faner	heste	1563 feltstyrke: faner	heste	1565 [Anm.: således i tabelhovedet; overskriften har 1566] feltstyrke: faner	heste
Det egentlige Sverige — tungt kavaleri						
Kongelige gardefaner	2	593	2	670	3	1.120
Hertugelig fane	1	300	1	207	1	240
Adelsfane	—	566	3	642	2	435
Sum tungt kavaleri	**3**	**1.459**	**6**	**1.519**	**6**	**1.795**
Let kavaleri: Uppland, Södermanland	1	267	1	160	1	286
Östergötland	1	420	1	358	1	310
Västergötland	2	990	3	821	2	774
Småland	2	317	1	317	3	635
Sum let kavaleri	**6**	**1.994**	**6**	**1.656**	**7**	**2.005**
Sum Sverige	**9**	**3.453**	**12**	**3.175**	**13**	**3.800**
Finland — tungt kavaleri: hertugelig fane	1	400	—	—	—	—
Adelsfane	—	68	—	—	—	—
Sum tungt		**468**				
Let kavaleri	1	497	1	497	2	394
Sum Finland	**2**	**965**	**1**	**497**	**2**	**394**
Sum	**11**	**4.418**	**13**	**3.672**	**15**	**4.194**
Udenlandsk	4[2]	1.443	7[3]	1.634	3[4]	727
I alt	**15**	**5.861**	**20**	**5.306**	**18**	**4.921**

[1] Sammenstillingen grunder sig på tilsvarende kilder som for infanteriet.

[2] Forlagt til Livland 3 og til Finland 1.

[3] I Sverige 2 faner og 260 ryttere; øvrige i Livland.

[4] I Sverige 2 faner på 500 ryttere.

Også det lette kavaleris — landsfanernes — styrke blev forøget ikke uvæsentligt og kunne alene for Sverige efter det første krigsår konstant holdes på 2.000 ryttere. Det udenlandske kavaleri, som for største delen blev anvendt i Livland, har formentlig i hovedsagen bestået af tungt kavaleri.

Den kraft, som Erik XIV lagde på udviklingen af hærordningens kvantitet, førte også, som det fremgår af omstående tabeller, til betydelige resultater. Allerede i løbet af det første krigsår var infanteriets fænniker bragt op til det antal, som svarede til de tre regulære regimenters og skibsregimentets behov. Såvel infanteriets som kavaleriets styrke var fordoblet siden 1559, og det viste sig også i fortsættelsen muligt at opretholde denne bredde i kraftudfoldelsen.

Med Erik XIV's styrt faldt også hans storstilede taktiske og organisatoriske værk, thi Johan III og hans militære rådgivere manglede forståelse for arvens opretholdelse. Allerede rejsningens ledelse med hertug Karl i spidsen havde givet frit løb for den reaktionære opposition, som Erik havde holdt i tømme, og havde rettet et knusende slag mod det tunge infanteri ved for at hverve tilhængere at anbefale afskaffelsen af de tunge blanke våben og harniskerne. Dette svære misgreb kunne i fortsættelsen ikke repareres, thi halvhjertede forsøg på at genoprette tungt infanteri førte ikke til noget resultat af praktisk betydning.[1] Ved at infanteriet igen for den overvejende del kom til at bestå af let fodfolk, skytter, var en anvendelse af såvel Erik XIV's som den spanske infanteritaktik helt udelukket. Infanteriets kamporganisation antog derfor samme karakter som under middelalderen og Gustav Vasas regime, det vil sige bestod af skyttehobe og enkelte mindre, mellem disse og på fløjene placerede tunge våbenhobe. Skytternes bevæbning udgjordes stadig af »rör« og »halvhakar«, nærmest svarende til den europæiske arkebuse, men 1592 blev der anskaffet — efter alt at dømme for første gang — et mindre parti musketter fra Nederlandene.[2] Det svenske infanteri havde mistet evnen til at udkæmpe et slag i åben mark, men ulemperne herved blev tilsløret af den russiske krigs karakter af i hovedsagen fæstnings- og stillingskampe samt på grund af de russiske troppers ringe kampværdi.

En tilsvarende udvikling fandt af lignende årsager også sted ved kavaleriet, hvor det tunge rytteri ikke længere blev opretholdt i nogen større udstrækning. Lansen blev næsten fuldstændig fortrængt af håndskydevåbnene, og på denne

[1] Ved samtlige fænniker blev normalt kun overrotmestrene udrustet med hellebarder — en anordning som kun udfyldte et dekorativt formål. Derudover indgik tunge våben i begrænset udstrækning ved et fåtal fænniker.

[2] Kra, Mr 97/1592, Doktor Teophili regnskaber. Den nederlandske regering havde i resolution af 6/4 og 7/4 1592 tilladt indkøb af visse angivne våbenpartier, men leverancen underskred væsentligt de optagne mængder. Af musketter blev der kun indkøbt 65 stk. mod tilladte 200 (Ten Raa og de Bas II, s. 197).

måde opstod, hvor kyrads eller drabanttøj alligevel blev bibeholdt[1] — nu som beskyttelse mod skud — en ny slags tungt kavaleri, som på kontinentet blev kaldt kyrasserer. Forandringen medførte en overgang til praktisk talt et kavaleri med håndskydevåben som kampmiddel, inden for hvilket frælsets rustjeneste repræsenterede kontinentets kyrasserer og landsfanerne en kombination mellem lette kyrasserer og arkebusserer.[2] Kampmåden blev fastlåst i karakollen, og kavaleriet mistede derigennem sin offensive kraft.

Den overensstemmelse mellem troppeenheds- og kamporganisation, som havde hersket under Erik XIV, fandtes ikke længere under Johan III. Regimentsenheden med dens særlig ved infanteriet betydningsfulde opgave blev straks opgivet. Først under de allersidste år af sin regering blev kongen som følge af den forhøjede styrke på felthærens infanteri tvunget til igen at gribe til en inddeling i regimenter af midlertidig beståen. Gennem den store forringelse i taktisk henseende, som hæren undergik under Johan III, blev grunden lagt til de kommende ulykker og katastrofer i Sveriges krig med Polen, hvilket land disponerede over en kvalitativt højtstående og fra kontinentale forbilleder afvigende hær, hovedsagelig bestående af ryttere.

Med Den nordiske Syvårskrigs afvikling skete også en formindskelse af hærens kvantitet. Erik XIV's stærke krigsorganisation, som i hovedsagen havde bestået til krigens slutning, indebar en større kraftanspændelse, end der krævedes for den umiddelbart forestående russiske krig. En genrejsning efter den trykkende danske krig var desuden uomgængelig. En nedskæring af hærordningen kom i stand 1571, og den herved trukne ramme for tropperne i Sverige blev derefter bestående under største delen af Johan III's tid. Anvendelsen af almindelig værnepligt for infanteriets rekruttering gav dog mulighed for at opstille fænniker ud over den sædvanlige ordning. Herved blev undertiden også stæderne tvunget til, som tidligere var sket i Finland under Gustav Vasas russiske krig, at opstille særlige fænniker. En sådan fænnike blev organiseret af de svenske stæder 1591 med den senest 1590 eksisterende finske som forbillede. Infanteriet i Sverige udgjordes i regelen af 25—28 fænniker, og kavaleriet omfattede 1 kongelig, 2 hertugelige — efter Magnus' død kun 1 — og 5 landsfaner samt adelens sjældent opbudte rustjeneste kun 1 fane, sammenlagt 9 til 7 faner.[3] Reduktionen af kavaleriet ramte kun Erik XIV's tunge hingstriderfaner,

---

[1] Dette var tilfældet ved frælsets rustjeneste og Hoffanen.

[2] Landsrytterne var bevæbnet med to korte og en lang »bøsse«, dvs. med pistoler og karabin, samt selvfølgelig også med kårde. Karabinen hvilede i bandoler på ryggen og pistolerne i sadelhylstre.

[3] Antallet af enheder fra forskellige landskaber holdt sig i regelen konstant, men midlertidig formindskelse et sted blev sædvanligvis udjævnet gennem en tilsvarende forøgelse et andet sted. Hertug Magnus' fane bestod til og med år 1576.

som blev inddraget.[1] Den derefter tilbageværende gardeenhed, Hoffanen, blev desuden forlagt til Finland. Tropperne inden for hertug Karls fyrstendømme var i overensstemmelse med Gustav Vasas testamente, som med revolutionen igen var blevet forlenet med kraft, unddraget kongens umiddelbare befaling, men dette var derimod ikke tilfældet med hertug Magnus' fyrstendømme, som ikke fik sin af kong Erik berøvede militære undtagelsesstilling tilbage.[2] Hertug Karl opretholdt imidlertid i hovedsagen den organisation af sine landskabers tropper, som blev anvendt under Johans tid, men antallet sank.

For Finland indebar den nye hærordning en stærk nedrustning og en tilbagevenden til forholdene under Gustav Vasas regering. Den østlige rigsdel underholdt kun 1 à 2 fænniker og 1 fane, hvortil kom adelens rustjeneste.[3] Denne særlig med hensyn til den russiske krig ugunstige afvejning af de finske stridskræfters størrelse blev bibeholdt til og med 1578, hvorefter en oprustning, først og fremmest af infanteriet, blev indledt. Fænnikernes antal blev forhøjet under 1579 til 4 og steg året derpå til 6 og 1582 til 7. Gennem sammenføringen 1581 af adelens besoldningsryttere i en særlig fane (Kännefanan) blev kavaleriet forøget til 2 faner foruden adelsfanen.[4] Den finske organisation blev yderligere udviklet under stilstanden med Rusland. Ifølge kongens plan skulle infanteriet bringes op til et regiment på 11 eller mindst 10 fænniker — det sidstnævnte tal svarende til den på kontinentet anvendte størrelse af regimentsenheden.[5] Denne udvidelse var gennemført senest 1589, da kavaleriet samtidig talte 4 faner.[6] Gennem de udskrivninger, der blev udført før krigens genoptagelse 1590, blev det imidlertid muligt at forøge det finske infanteri til 14 fænniker, som, skønt stærkt svækkede, eksisterede ved stilstandens indtræden 1593.

Til den nationale organisation hørte også de fåtallige hjemlige tropper inden for Estland. Den fra kong Eriks tid kendte »estefænnike« havde

[1] Hingstriderne blev derefter kun anvendt ved remontedepoterne (ved slottene og krongårdene) samt hofstalden.

[2] Hertugen fik jo dog lov at holde en egen livfane, men denne manglede under Johans tid praktisk betydning.

[3] Det billede af hærordningen, som fremtræder i rigshovedbogen for 1573 (HH XII, s. 114 f.), er ufuldstændigt og misvisende. Troppeenhederne opføres til 20 fænniker og 8 faner, fordelt med 14 fænniker og 3 faner på Sverige, 4 fænniker og 5 faner på Finland og 2 fænniker på Livland. Den virkelige organisation var: Sverige 25 fænniker og 8 faner (Hoffanen medregnet); Finland 1 fænnike og 2 faner (adelsfanen under Arvid Henriksson medregnet); Estland 2 fænniker. Det udenlandske kavaleri beløb sig desuden til mindst 2 tyske, 2 skotske og 1 engelsk fane — alle med ringe styrke (Register på embederne angående krigshandelen over hele riget 1570—1581. Kra, Mr 1/1570).

[4] Jf. 1582's rigshovedbog (HH XII, s. 150 f.).

[5] Johan III's plan foreligger i en udateret skrivelse til Klas Åkesson (Ka, Militaria, vol. nr 12).

[6] Tawaststjerna, s. 615.

Side 79

Udviklingen under den ældre vasatid

stadig bestående, og gennem en forordning af 20. december 1581 blev det fastsat, at den skulle rekrutteres fra Estlands stæder. År 1586 blev der med stadsfænniken i Viborg som forbillede organiseret en særlig stadsfænnike i Narva, og 1588 blev en lignende opstillet i Reval.[1] Det estlandske frælse (landsåterne) opstillede desuden en særlig adelsfane,[2] men almuen var derimod fritaget for landeværnspligt.

Det fremmede islæt i hæren udgjordes ligesom på Erik XIV's tid hovedsagelig af kavaleri, tysk og skotsk. En stærk forøgelse af dette var sket under 1568 og 1569, hvorigennem styrken sidstnævnte år beløb sig til ikke mindre end 2.204 ryttere.[3] Statens af Den nordiske Syvårskrig anstrengte økonomi tvang dog til en indskrænkning af det til underholdet meget kostbare udenlandske kavaleri. Dets styrke blev efterhånden bragt ned og beløb sig 1573 til omkring 2 tyske og 1 skotsk fane. År 1581 var der kun en tysk fane tilbage,[4] hvorfor nyhvervninger blev nødvendige, først og fremmest på grund af det spændte forhold til Polen. Ved genoptagelsen af krigen med Rusland 1590 blev det udenlandske kavaleri forøget, og dette beløb sig i vinteren 1591 til 3 tyske og 1 skotsk fane på tilsammen 960 ryttere. År 1592 blev styrken beregnet til omkring 1.500 ryttere, og året derpå fandtes der 1.385 ryttere.[5]

Af udenlandsk infanteri blev der kun hvervet tysk, men dette beløb sig til og med år 1591 kun til nogle få fænniker, hvorfor det var af ringe betydning. År 1592 blev der for første gang anskaffet krigsfolk fra Nederlandene, hvorved 765 tyske knægte og en mindre afdeling skotske ryttere blev modtaget. Med denne ringe styrke fulgte 1 oberst, 1 oberstløjtnant og 14 kaptajner, deraf to skotter, samt en del artillerister. Af disse officerer var en del bestemt for flåden.

Den under Johan III gennemførte formindskelse af hærens kvantitet — forøgelsen af de finske tropper formåede ikke at kompensere for nedskæringen af de svenske — blev i virkeligheden større end det, troppeinddragningerne i og for sig udgjorde. Kongen bibeholdt ganske vist Eriks stater for troppeenhederne[6] — for fænniken 525 menige og for fanen 300 ryttere — men lykkedes i almindelighed ikke ved hovedtroppearten, infanteriet, at opretholde den fore-

[1] Tawaststjerna, s. 619.

[2] Fanen blev sædvanligvis opgjort under hvervede tyske faner.

[3] Register på K. M:ts krigsfolk over hele riget (Ka, Röda nr, vol. 162).

[4] Jf. Register for Kongl. Maj:ts krigsfolk i Finland og Livland 1581 (Ka, Militaria, vol. nr 7).

[5] Kra, Mr 1591—1593; Register på krigsfolket i Livland 1592 (Ka, Röda nr, vol. 189). Militieregnskaberne for 1592 opfører kun 3 tyske og 2 skotske faner på tilsammen 888 ryttere.

[6] Ved beregninger angående troppernes underhold (behov for lønningsmidler og proviant) gik man ud fra en styrke på 500 knægte for fænniken og 300 ryttere for fanen. Rigsregistraturet indeholder stadige påmindelser fra Johan III til forskellige officerer om, at enhederne skulle bringes op til foreskreven styrke. Den 23/4 1580 udgik sådanne skrivelser til 26 høvedsmænd og 12 ritmestre (Ra, RR).

Side 80

Sveriges krig 1611—1632

OVERSIGT

over den svenske hærs organisation under Johan III.[1]

Oprindelse	Fænn. 1570	Fænn. 1581	Styrke 1581	Fænn. 1585	Fænn. 1593	Styrke 1593	Faner 1570	Faner 1581	Styrke 1581	Faner 1585	Faner 1593	Styrke 1593
Det egentlige Sverige												
Gardetropper[2]	1	1	240	1		—	2	1	287	1	1	394
Norrland	3	4	1.060	3	3	1.270						
Uppland	3	1	419	1	1	350	1	1	268	1	1	364
Dalarna	2	2	659	2	2	704						
Västmanland	1	1	269		1	145						
Fyrstendømmet[3]	5	4	1.182	4	4	900	1	1	250	1	1	233
Östergötland[4]	2	2	483	2	2	348	2	1	340	1	1	204
Västergötland	4	4	862	4	5	839	2	2	500	2	2	544
Småland	10	8	2.681	8	9	2.025	1	1	454	1	1	314
Sum	**31**	**27**	**7.855**	**25**	**27**	**6.581**	**9**	**7**	**2.099**	**7**	**7**	**2.053**
Finland	2	6	2.468	10	14	3.999	2	3[6]	901	4	4	1.417
Estland	1	2[7]			[7]		1[8]	1	137	1[8]	1[8]	341
Sum	**34**	**35**	**10.323**	**35**	**41**	**10.580**	**12**	**11**	**3.137**	**12**	**12**	**3.811**
Kännefanan[5]								1	344	1	1	55
Udenlandsk		2	400[9]			400[9]		1	319	3	5	1.385
I alt	**34**	**37**	**10.723**	**35**	**41**	**10.980**	**12**	**13**	**3.800**	**16**	**18**	**5.251**

[1] Sammenstillingen grunder sig på bevarede lønningsakter og militære regnskaber (Kra, Mr 1570—1593; Ka, Militaria, vol. nr 4).

[2] Gårdsfænniken og Hoffanen.

[3] Hertug Karls fyrstendømme — Södermanland, Närke, Värmland og to herreder i Västergötland. Knægtenes antal 1593 er beregnet på grundlag af det foregående års oplysninger (933 mand) og södermanlandsknægtenes styrke 1592.

[4] Hertug Magnus' fyrstendømme indtog ingen særstilling i militær henseende, bortset fra at hertugen disponerede over en egen livfane.

[5] Besoldningsfane, opstillet fortrinsvis af embedsmænd i Finland og Estland.

[6] Den finske adelsfane (Bengt Henriksson), den finske adels besoldningsfane (Nils Olsson) og Mårten Boijes fane.

[7] »Estefænniken« fra Erik XIV's tid samt stadsfænniken i Narva. År 1588 kom desuden en stadsfænnike i Reval til, men for denne ligesom for de to andre mangler nærmere oplysninger 1593.

[8] Den estlandske adelsfane.

[9] Tallene er beregnede. Fra Nederlandene blev der 1592 anskaffet 765 mand, af hvilke dog kun små afdelinger er opgjort i Sverige 1593. Hoveddelen må have været tilbage i Livland.

skrevne troppeenhedsstyrke. Udskrivningsresultaterne var nemlig med undtagelse af årene 1590—1591 i regelen mere eller mindre utilfredsstillende. En medvirkende årsag hertil udgjorde den manglende respekt for Johan III, som ikke formåede at udfylde rollen som militær leder.

Frælsets rustjeneste mistede i effektivitet gennem en for adelen fordelagtig ny regulering af rustjenestekvoten — en af belønningerne for standens medvirken i revolutionen — og gennem slap kontrol med rustjenestens opfyldelse.[1] Adelsfanerne begyndte at miste deres karakter af frælsekavaleri, eftersom adelen fik lov at indsætte sine besoldningsryttere i disse, som dannede hoveddelen af fanerne.[2] Fogedrustjenesten blev løst fra sammenkoblingen med frælsets rustjeneste gennem dannelsen af særlige fogedfaner, en i Finland senest 1581 og en i Sverige 1590.[3] Den blev desuden udstrakt til lensmænd og skrivere.

Hærens kvantitet under kong Johan belyses af vedstående oversigt og nedenstående tabel.[4]

År	Fænniker: antal	mand	Faner: antal	heste	Sum
1573	28	9.274	8	1.844	11.118
1581	37	10.723	13	3.800	14.523
1582	31	10.212	10	2.694	12.906
1590	46	18.180	17	5.150	23.330
1593	41	10.980	18	5.251	16.231

[1] Rustningskvoten blev nedsat til én rytter for hver 400 marks såvel arvegods- som forleningsgodsrente. Det svenske frælse blev i regelen fritaget for at deltage i den russiske krig, hvilket derimod af forklarlige grunde ikke var tilfældet med det finske.

[2] Den finske adelsfane 1591 (Klas Fleming) talte 192 heste, af hvilke kun 48 var frælseheste og øvrige besoldningsheste. Grundlaget for de sidstnævntes opstilling udgjordes af den tidligere omtalte Arboga-forordning af 1536.

[3] Jf. Bil. 2.

[4] Oplysningerne for 1573 og 1582 støtter sig på rigshovedbogen for de respektive år (HH XII). For det førstnævnte år opfører rigshovedbogen imidlertid kun 20 fænniker på 6.657 mand og gårdsfænniken på 307 mand (opført under hofstaten). Der eksisterede dog yderligere 7 fænniker, og disses styrke er beregnet efter gennemsnitsstyrken for de 21 fænniker. Angående oplysningerne for 1581 og 1593 se s. 80. Oplysningerne for 1590 støtter sig på to særlige udredninger, nemlig Oversigt over infanteriet sommeren 1590—vinteren 1591 og Oversigt over kavaleriet efteråret 1590—vinteren 1591 (Arbetsa U. 122). Infanteriet bestod af 31 rigssvenske fænniker på 13.481 mand, 14 finske på 4.492 mand og Revals stadsfænnike på 207 mand, sammenlagt 18.180 mand. Af kavaleriet omfattede det rigssvenske 1 adelsfane, 6 landsfaner, 1 fogedfane og overbefalingsmandens (Mauritz Grip) midlertidigt dannede kornet, tilsammen 2.636 ryttere, det finske 1 hoffane, 1 adelsfane og 2 landsfaner på tilsammen 1.561 ryttere samt det estlandske 1 adelsfane på 108 ryttere, hvortil kom 3 tyske og 1 skotsk fane på 850 ryttere, sammenlagt 5.155 ryttere.

Infanteriets styrke holdt sig i almindelighed, som det fremgår af statistikken — trods forøgelsen i Finland — mellem 10.000 og 11.000 mand. Den underskred således i regelen noget Gustav Vasas maksimum fra år 1559, nemlig 11.500 mand. Den stærke udvidelse 1590, som var en undtagelse, blev muliggjort på grund af den foregående syvårige stilstand og kraftige udskrivninger, men det i og for sig høje styrketal for dette år lå dog ikke uvæsentligt under gennemsnitstallene for hele Erik XIV's tid. Kavaleriets styrke viste først mod slutningen af Johan III's regering et højere antal end under forgængeren. Den ganske anselige forøgelse beroede først og fremmest på udviklingen af det finske rytteri.

Den stærke udvidelse 1590 af hovedtroppearten, infanteriet, kunne dog ikke opretholdes. Allerede i foråret 1591 var det svenske infanteri i Estland og Finland, såvel garnisonsenhederne som feltenhederne under vinterens operation mod Novgorod, ruineret som følge af sygdomme og hungersnød, hvorimod det finske infanteri, som havde fundet mindre anvendelse i felten, var bevaret bedre.[1] Kavaleriet derimod kunne holdes oppe på sit høje antal. Regnskabsafslutningen for hæren ved krigstilstandens ophør 1593 opførte for infanteriet kun 10.580 mand, deraf for Sverige ikke mere end 6.581 mand, svarende til en tredjedel af gennemsnitsstyrken under Erik XIV. Kavaleriets styrketal var dog stadig gunstigt og beløb sig til 5.251 ryttere, deraf 1.385 fremmede. En fornyelse af hæren i såvel kvantitativ som kvalitativ henseende var imidlertid uomgængelig, såfremt denne skulle kunne svare til en fortsat aktiv politiks krav.

*

Det fuldstændige brud under Johan III med Erik XIV's taktik og afstandtagen også fra det derefter til rådighed stående eneste udenlandske mønster, den spanske krigskunst, havde ført til den tidligere påtalte stærke forringelse af den svenske hærs kvalitet. Først efter at hertug Karl var kommet til magten, fik hæren igen en leder, som fuldt ud indså behovet for en taktisk og organisatorisk omdannelse. Da Karl dog selv manglede nyskabende evne på det militære område og jo heller ikke kunne støtte sig på en hjemlig militær kultur, blev han tvunget til at søge impulserne til sit reformarbejde udefra. Herved frembød sig valgfrihed, eftersom den tidligere ensartede kontinentale taktik var sprængt i to forskellige retninger, den forældede spanske og den nyhedsprægede nederlandske. Den sidstnævnte udøvede på grund af den religiøse modsætning inden for Europa en forklarlig tiltrækningskraft på de pro-

[1] Følgende belysende tabstal må anføres. Infanteribesætningen i Narva talte den 7/5 1591 på 8 fænniker 308 raske, 992 syge og 1.599 døde (slotsloven i Narva til hertug Karl 8/5 1591. Ra, Livonica 1935 II: 4: D: 2, vol. 193). Styrken havde den 9/9 det foregående år beløbet sig til 3.406 mand. Af i operationen mod Novgorod med sikkerhed indsatte 10 svenske fænniker var der ved 9 efter kun 17 dages tog 1.261 mand tilbage. Udgangsstyrken den 9/9 det foregående år havde udgjort 3.735 mand, men afgangen før operationens begyndelse er ikke kendt.

Side 83

Udviklingen under den ældre vasatid

testantiske lande, mens de katolske holdt fast ved den spanske skole. Med Karls fra begyndelsen befæstede opfattelse, at Sveriges kamp mod Polen ligesom Nederlandenes mod Spanien var at opfatte som et led i en stadig mere omfattende strid mellem protestantisme og modreformation, var det naturligt, at han skulle søge fornyelsen først og fremmest i en tilpasning efter nederlandske forbilleder. Måske blev han herved også påvirket af minderne om den ældste broders virksomhed.

Det betegnende for den nederlandske krigskunst var den ringe størrelse af den laveste taktiske infanterienhed, bataljonen,[1] muliggjort på samme måde som ved Erik XIV's kamporganisation gennem en udpræget træffentaktik, samt den smidige løsning af samvirket mellem tungt og let infanteri. Kampenheden, bataljonen, bestod af en pikenerhob på 25 mands bredde og to til denne fløjvis sluttede musketerhobe på 12 mands bredde,[2] alle hobe ordnet 10 rækker dybt. Musketerernes behov for beskyttelse mod kavaleri eller tungt infanteri blev tilgodeset gennem deres flytning bag pikenerhoben. På denne måde blev et hensigtsmæssigt samvirke sikret mellem de forskellige fodfolksarter, som begge inden for kampenhedens ramme bevarede fuld selvstændighed i forhold til hinanden. Dette var en ligefrem modsat løsning af samvirkeproblemet end det på organisk forening af pikenerer og musketerer byggede, indviklede spanske system. Mod spaniernes massive og derfor svært manøvrerede firkanthobe af infanteri på normalt 50 mands bredde og dybde — skyttefirkanterne i hjørnerne fraregnet — stillede nederlænderne mindre hobe i udpræget linjeform, hvis effektivitet beroede på deres store bevægelighed og derigennem mulighed for fra forskellige sider at angribe modstanderens store hobe. Begge skoler tillagde skydevåbnene samme betydning, men kun ved den nederlandske kunne disse udnyttes fuldt virksomt.

---

[1] »Bataljon« — navnet anvendt 1592 af banebryderen for den nederlandske taktik, grev Vilhelm Ludvig af Nassau, prins af Oranien — betegnede kun den laveste taktiske enhed ved nederlandsk organisation og ikke, som siden, samtidig en vis troppeenhed. Denne kamptekniske term vandt senere almindelig anvendelse på kontinentet, undtagen i Spanien, hvorigennem den laveste taktiske enhed ved forskellige skoler uafhængigt af dens kvantitet blev benævnt bataljon. På denne måde kom således den nederlandske bataljon — kampenheden — på kun 490 mand til at svare til den tysk-katolske på 3.000 mand og den tysk-protestantiske på 1.000 mand samt til den spanske tertie på 3.200 mand. Ved de forskellige skoler gik der følgelig et forskelligt antal troppeenheder til dannelsen af bataljonen. Ved den nederlandske, som betjente sig af vekslende regimentstyper, kunne et regiment alt efter dets størrelse opstille kun én bataljon eller også flere bataljoner. Ved den tysk-katolske dannede regimentet efter spansk mønster normalt én bataljon (svarende til tertien), men ved svækkede regimenter måtte flere gribes til for tilvejebringelsen af kampenheden. Det tysk-protestantiske normalregiment opstillede efter nederlandsk forbillede to bataljoner. Terminologien afveg således fra vor tids.

[2] Musketerhobene var inddelt i hver 3 afdelinger på 4 mands bredde og 10 mands dybde.

Side 84

Sveriges krig 1611—1632

Den nederlandske infanteritaktik med dens store krav til manøvreevne krævede et talrigt befal til troppernes eksercits og ledelse i kampen. Organisatorisk blev disse krav sikret gennem en fremadskridende sænkning af fænnikens (kompagniets) styrke, hvorigennem der med en stadig konstant befalsstyrke vandtes en bedre ledelse af tropperne.[1]

Med hensyn til samvirket mellem tunge, blanke våben og skydevåben udviklede det nederlandske kavaleri omsider fra et ligefrem modsat udgangspunkt end ved infanteriet et ensartet bevæbnet rytteri med håndskydevåben som hovedkampmiddel. Den oprindelige organisatoriske forening inden for fanen (kompagniet) af tunge lansenerer med lette ryttere,[2] bevæbnet med karabin (arkebuse), blev opgivet i slutningen af 1590'erne. Lansenererne lagde lansen fra sig, men beholdt pistolerne, hvorigennem den tidligere omtalte nye tunge ryttertype opstod, som blev benævnt kyrasserer.[3] Karabinererne blev samtidig udskilt til selvstændige faner. Ved rytteriet dannede fanen — ligesom på kontinentet i øvrigt — den laveste taktiske enhed,[4] men i almindelighed blev fanerne sammenført til en højere taktisk enhed, bataljonen. Af lignende grunde som ved infanteriet blev fanens styrke holdt meget lav og udgjordes allerede i begyndelsen af 1590'erne af i almindelighed kun 120 ryttere. Senere blev antallet sænket til 100 ryttere og derunder.

Det ensartet bevæbnede nederlandske kavaleris taktik grundede sig ligesom infanteriets på en kombination af bevægelse og ild, hvorved ildgivningen blev udført i form af karakol. Noget efterfølgende angreb med kården kom kun i undtagelsestilfælde til udførelse, hvorfor rytterkampen manglede et virkeligt offensivt slutdrag. Gennem de nederlandske faners ringe styrke og store lettbevægelighed vandtes dog også en mere effektiv anvendelse af kavaleriet end ved den spanske og tysk-katolske organisation, ved hvilken rytternes opstilling i forholdsvis dybe firkanter begrænsede manøvreevnen og mulighederne for at udnytte ildkraften.

Således var den krigskunst beskaffen, hvorfra Karl IX hentede impulser til den svenske hærs reformering, og som siden også tjente Gustav Adolf som forbillede.

---

[1] De under det nederlandske ældre udviklingsstadium mere eller mindre samtidigt anvendte kompagnityper talte 200, 150, 135, 120, 113, 80 eller kun 70 mand. Først 1621 skete der en overgang til to normaltyper, den ene på 150 og den anden på 120 mand. Jf. MKravd, s. 207.

[2] Erik XIV havde langt tidligere betrådt samme vej gennem den organisatoriske forening inden for landsfanerne af lansenerer og med håndskydevåben udrustede ryttere. Jf. s. 71 f.

[3] Jf. s. 73. År 1597 blev 10 faner nederlandske lansenerer omdannet til kyrasserer eller karabinerer (arkebusserer). (Ten Raa og de Bas I, s. 100; II, s. 99 ff.)

[4] Kavaleribataljonen bestod af et vekslende antal faner. Den var således ikke direkte sammenlignelig med infanteribataljonen, hvis underafdelinger — pikenerhob og musketerhobe — ikke samtidig var virkelige troppeenheder.

Side 85

Udviklingen under den ældre vasatid

Hertug Karl havde under Johan III's sidste år taget initiativet til at knytte militære forbindelser med Nederlandene. Det var på hertugens personlige forestilling, at prins Vilhelm af Oranien og den nederlandske regering gav deres bifald til 1592's tidligere omtalte hvervninger inden for Nederlandene. Af tidligere antydede grunde var det naturligt, at Karl, da han vel var kommet til magten, skulle søge at få nederlandsk hjælp ved sin reformering af krigsmagten. Hertugen lykkedes også til dette formål at erhverve den nederlandske krigskunsts fremmeste teoretiker, grev Johan af Nassau, som i sommeren 1601 ankom til den livlandske krigsskueplads og fik befalingen over den svenske felthær.[1]

Allerede før grev Johans ansættelse i svensk tjeneste havde Karl dog på egen hånd, men i nederlandsk ånd, påbegyndt sit reformarbejde. Udgangspunktet for dette søgte hertugen ganske rigtigt i en ny afvejning af hærordningen. I dette øjemed fremlagde han proposition til 1600's rigsdag i Nyköping om fastsættelsen af en stat, der fastsatte størrelsen af det infanteri og kavaleri, hvert enkelt landskab for fremtiden burde stille og også i fredstid ifølge en ny ordning underholde efter et inddelingsværks principper. Et biforslag omfattede organisation af landeværnet i fænniker allerede i fred. Hovedforslaget blev afvist af rigsdagen først og fremmest på grund af dets økonomiske konsekvenser — overflytningen af forsvarsomkostningerne i fred fra kronen direkte til de enkelte landskaber — hvorimod biforslaget vandt bifald. Rigsdagens indrømmelse, at »ett vist taal hoffmän (ryttare) och knechter skole uthi hvar landzende opå riksens omkostnat åhrligen stadigt håldne bleffve så starcke till mantaal, som H. K. M. ther opå een vis ordning hafve göre och författe latit« [et vist tal hofmænd (ryttere) og knægte skal i hver landsende på rigets omkostning årligen stadig holdes så stærke i mandtal, som Hans Kongelige Majestæt har ladet gøre og forfatte en vis ordning derpå], indebar nemlig kun en bekræftelse af den hidtil herskende ordning.[2] Dette blev yderligere understreget i præciseringen, at hærens underhold i fred skulle bestrides af kronens årlige rente og oppebørsel, men i krig af de enkelte landskaber for deres krigsfolk. Bondestanden havde til og med antydet udvejen at afskaffe den regulære hær af hensyn til omkostningernes nedbringelse og vende tilbage til bondehæren. Hertug Karl var således mislykkedes i sin stræben efter på et økonomisk sikret grundlag at nå en for fremtiden bestemt størrelse af hæren. Dennes omfang kom derfor i fortsættelsen stadig til at blive direkte afhængigt af statens finansielle konjunkturer og rigsdagens bevilling af udskrivninger.

Med den for Karls hele virksomhed betegnende rastløshed og undertiden fremtrædende mangel på koncentration tillod han imidlertid ikke hæren det fredsslumre, som med nødvendighed krævedes for et effektivt reformarbejde. Han fortsatte allerede i efteråret 1600 på livlandsk grund kampen mod Sigismund, og under hele hans regeringstid var Sverige indviklet i en stadig

[1] Angående grev Johan af Nassau se MKravd, s. 32, note 3.

[2] Jf. Stiernman, s. 494 ff.

mere trykkende krig i øst og til sidst også i syd. Da Karl desuden manglede rent personlige forudsætninger som hærorganisator og derfor ikke formåede at opstille et klart gennemtænkt og mod et bestemt mål sigtende reformprogram, kunne hans i og for sig energiske militære virksomhed ikke føre til noget frugtbart resultat. Det ene eksperiment afløste det andet, og nogen fasthed blev aldrig nået.

Hærordningen blev allerede under krigsførelsen 1600—1601 udsat for en meget stærk påfrestning, fra hvilken en genrejsning blev vanskeliggjort gennem den moralske indflydelse fra det nedslående operationsresultat. Den nationale hær blev i det angivne tidsrum bragt op til ikke mindre end 95 fænniker — deraf 68 rigssvenske, 25 finske og 2 estlandske — og 26 faner, deraf 18 rigssvenske og 8 finske. De udenlandske tropper beløb sig samtidig til omkring 11 fænniker og 22 faner, dog af ringe enhedsstyrke.[1] Den stærke forøgelse af antallet af fænniker ved infanteriet var for en ikke uvæsentlig del muliggjort gennem en til nyorganisationen anvendt kraftig udskrivning i foråret 1601, ved hjælp af hvilken det var meningen at udtage 6.500 mand i Sverige og 2.500 mand i Finland, tilsammen 9.000 mand. Gennemsnitsstyrken pr. fænnike for hæren i dens helhed beløb sig dog kun til omkring 200 mand, og fanerne havde ligeledes i almindelighed et lavt antal.[2]

Til grund for den store udvidelse af enhederne ved infanteriet og kavaleriet 1600—1601 lå en umiskendelig indflydelse fra den nederlandske troppeenhedsorganisation, selv om forbilledets svage fænniketyper af økonomiske grunde ikke kunne efterlignes direkte ved det svenske infanteri.[3] Om eksperimentstadiet og en vis planløshed vidnede imidlertid, at Karl ikke fastsatte nogen bestemt normalstyrke for hverken fænniken eller fanen, hvorfor deres størrelse i hvert enkelt tilfælde blev afhængig af omstændighederne. Enhedernes antal viste også i almindelighed en glidende skala under de tidligere i teorien, men ikke i praksis gældende stater — for fænniken 500 mand og for fanen 300 ryttere. Det var disse eftergivelser med hensyn til troppestaterne, som først og fremmest muliggjorde den store udvidelse af enhederne. Denne betegnede i det nærmeste en fordobling i forhold til Erik XIV's tid, men totalt indebar den stærke kraftudfoldelse, som dog kun var af midlertidig natur, ikke en overskridelse af hærens størrelse under kong Erik.

Den nederlandske indflydelse kom desuden til udtryk i gennemførelsen ved infanteriet af en normalorganisation i feltregimenter. Herved tjente

---

[1] Jf. Oversigt over infanteriet i Livland og Sverige 1601, Bil. 1 samt Oversigt over faner i Livland og Sverige 1601, Bil. 2.

[2] Fra efteråret 1601 kendte styrketal udgjorde for 41 rigssvenske fænniker tilsammen 8.600 mand og for 21 finske 4.135 mand (jf. Bil. 1).

[3] Befalet var ganske vist i antal noget mindre ved en svag fænnike, men på grund af den kostbare aflønning af befalet stillede en organisation med svage fænniker sig dog væsentlig dyrere end en med stærke fænniker.

Side 87

Udviklingen under den ældre vasatid

[Billede: »Nederlandske pikenerer fra begyndelsen af 1600-tallet.« Kobberstik fra Jacob de Gheyn, Waffenhandlung … Amsterdam 1640. KB.]

den mindste udenlandske regimentstype på 4—5 fænniker — svarende til den taktiske »bataljon« — som forbillede.[1] Ved kavaleriet blev der derimod indtil videre ikke anvendt nogen organisation i regimenter.

Den valgte regimentstype, som var gjort talmæssigt svagere end den tidligere anvendte, indebar ganske vist en påtagelig forbedring for troppeledelsens vedkommende, men den havde dog ikke forbilledets taktiske indhold. Manglen på tungt fodfolk, pikenerer, var på ingen måde afhjulpet, og det svenske regiment formåede derfor kun at opstille en skyttebataljon mod mønstrets pikenerbataljon med dertil sluttede skytteafdelinger. Infanteriets følgelig stadig bestående værgeløshed i åben mark over for fjendtligt kavaleri tvang også til sådanne drastiske forholdsregler som skytternes forsyning med 4 til 4½ alen lange stænger, som af dem til beskyttelse blev sat fast i jorden og tjente samme formål som de på kontinentet under visse forhold anvendte »svinefjer«. Fodfolket blev nødt til at tage dækning også bag af trosvogne sammenføjede vognborge, hussitternes efter det tunge infanteris tilkomst opgivne taktik.[2]

Infanteriets begrænsede kampværdi kunne ikke opvejes af det talmæssigt forholdsvis stærke kavaleri. Dets efter kontinentalt mønster befæstede ildtaktik var ineffektiv over for det polske kavaleris kombinerede ild-

[1] Fremstillingen er grundet på bevarede proviantregnskaber og lønningsakter (Ka, Proviant-, penning- og kommissærregnsk., Felttog i østersøprovinserne 1581—1605; Kra, Mr 1600—1601). Fra operationerne i efteråret 1600—foråret 1601 er følgende syv regimenter (hvert på fire fænniker) kendt: Jesper Andersson Cruus', Hans Bengtssons, Jakob Hilles, Nils Kijls, Henrik Liewes, Samuel Nilssons og Krister Somes.

[2] Optegnelser af Gyllenhielm 1597—1601 (HH XX, s. 345, 349 f.).

og stødtaktik. Ved et sammenstød blev det i sin karakolprocedure indviklede svenske kavaleri hurtigt væltet over ende af de polske lansenerers (»husarernes«) frontalangreb i galop, kombineret med kosak- og tatarfanernes samt kyrassererenes (de »tyske ryttere«) ildoverfald mod og indbrud i flankerne.[1] Til det polske kavaleris kvalitative overlegenhed bidrog også dets fortrinlige hestemateriel, som tillod hurtige og overraskende manøvrer. På grund af det svenske kavaleris manglende evne til at holde stand mod det polske og det svenske infanteris mangel på pikenerer frembød feltslag mod den polske hær altid betydelige risici.

Det var en hær af ovenfor angivne beskaffenhed, som i sommeren 1601 blev betroet grev Johan af Nassau. Den vante organisator konstaterede straks de værste mangler: kavaleriets dårlige udrustning, først og fremmest mangel på harnisker, og infanteriets næsten totale mangel på pikenerer. Men greven, som kom fra den nederlandske internationale lejehær, gav samtidig soldatermaterialet og dets moralske kvalitet en god karakter: »... eitel landvolck gewesen, sonsten gabe das fussfolck, wegen ihres gehorsams und weil sie grosse arbeit, hunger, hiz und frost vertragen und sich leichtlichen behelffen könten, auch gar kein weibsvolck und tross mit sich führten, gar gute soldaten« [... det var rent landfolk, ellers ville fodfolket på grund af deres lydighed, og fordi de kunne tåle stort arbejde, sult, hede og frost og let klare sig og heller ikke førte noget kvindfolk og tros med sig, give særdeles gode soldater].[2] Grev Johan anerkendte åbent, at der kunne gøres noget af denne hær, hvis blot fornødne tekniske ressourcer blev stillet til hans rådighed. Men på dette område var der stadig mangel, og grevens reformvirksomhed måtte derfor indskrænkes til den rene troppeenhedsorganisation. Regimentsorganisationen blev nu også udstrakt til kavaleriet, hvis feltstyrke blev inddelt i seks regimenter, hvert på fire til fem faner. Efter nederlandsk mønster blev desuden fanens styrke sænket til 100 ryttere. Infanteriet blev reorganiseret i syv regimenter på 4—6 fænniker. Som beskyttelsesmiddel for fodfolket blev der anskaffet 100 kærrer, som blev beslået med piker. Tropperne blev øvet i formel kampeksercits, som, hvad infanteriet angår, dog næppe kunne give noget udbytte, da der herunder blev leget med ikke-eksisterende tunge våben.[3]

Gennem Johan af Nassaus indsats blev rutinen inden for hæren højnet, men troppernes kampværdi forblev derimod i hovedsagen uforandret, da nogen omvæbning ikke havde kunnet gennemføres. Greven undgik også forsigtigt et feltslag med den polske hær, da denne i efteråret 1601 havde nået en sådan styrke, at den formåede at gå til offensiven. Inden for knap et år var han blevet træt af en opgave, som viste sig uløselig, når fornødne midler ikke blev stillet til hans rådighed for en virkelig omdannelse af hæren.

---

[1] Det svenske kavaleris kampform kan sammenlignes med en harmonika (udstrækningen i dybden ved udførelsen af karakollen), som blev presset sammen af den polske tang. Lansenereren blev af svenskerne sædvanligvis benævnt »spærrytter«.

[2] Grev Johans af Nassau relation angående krigen i Livland 1601—1602 (HH XX, s. 397).

[3] Ibid. (HH XX, s. 400 ff.).

Side 89

Udviklingen under den ældre vasatid

Karl måtte igen selv brydes med hærordningsproblemet. Gennem den kraftige udvidelse af hæren 1600—1601 blev imidlertid de faste forhold modvirket, som hertugen havde villet tilvejebringe gennem sin proposition til 1600's rigsdag. Den fiksering af troppeenhedsstaterne, som udgjorde forudsætningen for at bringe orden i forholdene, blev dog konsekvent kun gennemført ved kavaleriet, hvorimod infanteriets organisation stadig forblev løs. Med hensyn til hovedtroppeartens omfang kom der heller ikke nogen virkelig afvejning i stand, men nedskæringer i organisationen blev først fremtvunget, i den udstrækning vanskelighederne ved at holde visse enheder i live gjorde sig gældende.

Ved kavaleriet skete der i begyndelsen af år 1602 og allerede betydeligt før Johan af Nassaus tilbagetræden en tilbagevenden til den ældre stat, hvorved fanens størrelse igen blev fastsat til 300 ryttere.[1] Forordningen blev imidlertid af kort varighed, thi allerede i efteråret 1603 fik en tilpasning efter den af grev Johan anvendte feltorganisation plads. Fanens størrelse blev for fremtiden bestemt til 120 ryttere.[2] En sådan gennemgribende nedskæring af enhedens antal krævede en ny afvejning af antallet af faner, for at kavaleriet skulle kunne opretholdes ved fornøden styrke. Resultatet af afvejningen, sådan som det fremtrådte i 1604's organisation, blev for Sverige 15 og for Finland 10 landsfaner.[3] Dette indebar dog for Sveriges del en ganske betydelig reduktion af landsrytterne, og for at modvirke denne greb kongen til den udvej at anbefale organisation af ikke mindre end fem fogedfaner på tilsammen 600 ryttere.[4] Kavaleriets totale styrke, Hoffanen og frælsets rustjeneste ikke

[1] Forordning angående rytteriets underhold og bestilling 8/1 1602 (Ra, RR).

[2] Ordning hvorledes rytteriet herefter i Sverige skal holdes 24/10 1603 (Ra, RR). Jf. også fuldmagt for Jochim Hindrich at være ritmester samt ordning på H. F. N:s rytteri 29/4, fuldmagt for ritmester Olof Svensson 7/6, Tencke Zedell for Erik Göransson 28/6, Karl IX til Erik Björnsson 30/6, bestalling for Hans Nilsson 6/7 samt instruks for Axel Ryning 31/7 1604 (Ra, RR).

[3] I foregående note anf. skr.; Ka, Landskapshandl. 1604; Kra, Mr 1604. Fordelingen af de svenske landsfaner var: Uppland 1, Västmanland 1, Södermanland-Närke-Värmland 1, Östergötland 2, Västergötland 7 og Småland 3. I Finland blev 1603's organisation bibeholdt, som omfattede 12 faner, deraf en adelsfane og Rännefanan (besoldningsfane).

[4] Bestemmelser angående organisationen af fogedfaner 23/11 1603 (Ra, RR; Ka, Sandbergska saml. Z. 2, s. 1367); fuldmagt for Per Löös 8/3, Hans Nilsson 28/3, Henrik Nolcken 13/5, Joakim Henrik von Kolen 17/5, Per Larsson 18/5, Frans Weckerberg 23/5, Alfonsus Cato de Canutho 6/6 og Olof Svensson 7/6 1604; Karl IX til Olof Svensson 8/6, til Erik Björnsson 30/6 og til Hans Eriksson 6/7 1604; fuldmagt for Erik Björnsson 11/5 og for Jesper Andersson 12/5 1605; Karl IX til Olof Hård 26/5 og til Sven Some 2/6 1605 (Ra, RR); Ka, Landskapshandl., Västergötland, Småland 1604—1605. Fogedfanerne udgjordes af Hans Nilssons i Uppland og Västmanland, Erik Björnssons i Södermanland-Närke-Värmland, Sven Somes i Östergötland, Per Larssons i Västergötland og Olof Svenssons i Småland. Fogederne skulle kun ansætte ryttere som fogedtjenere samt anskaffe heste og udrustning under anvendelse af renten fra de afskedigede rytteres gårde og fornøden udfyldning fra kronens oppebørsel. Til pasningen af hver gruppe på 6 heste fik en staldkarl lov at ansættes.

[Billede: »Nederlandske musketerer fra begyndelsen af 1600-tallet.« Kobberstik fra Jacob de Gheyn, Waffenhandlung … Amsterdam 1640. KB.]

medregnet, skulle herigennem bringes op til 2.400 ryttere. Den nye form for fogedrustjenesten blev dog i hovedsagen kun en organisation på papiret, thi den gav ikke noget større antal ryttere.

Kavaleriets skydevåbenudrustning blev samtidig forøget gennem bestemmelsen om, at rytteren til sin bevæbning med to pistoler og en karabin skulle føje yderligere en karabin. Den tyngende skydevåbenudrustning indebar en fejlbedømmelse af årsagerne til den svenske rytters underlegenhed over for den polske og modvirkede en hensigtsmæssig omlægning af den svenske ryttertaktik.[1]

Ved infanteriet, hvor fænnikens antal helt siden Johan III's dage i almindelighed betydeligt havde underskredet den reglementariske styrke på 500 mand, burde tiden have været moden til fastsættelsen af en ny, med de herskende forhold bedre overensstemmende stat for den laveste troppeenhed. Den formindskelse af enhedsstørrelsen, som havde fundet sted, stod for øvrigt i samklang med den almindelige udvikling på kontinentet, hvor der bortset fra de ved nederlandsk organisation fremherskende svage enhedstyper i hovedsagen havde udviklet sig to fænniketyper, den ene på 300 og den anden på 200 mand. Nogen normalorganisation, hvilende på en fastsat ny stat, blev dog ikke gennemført, men det i fortsættelsen for fænniken tilstræbte antal sluttede sig dog i regelen til de sidstnævnte typer, af hvilke den større blev forbilledet for den udskrevne og den mindre for den hvervede hjemlige fænnike. Da en herefter afpasset afvejning af antallet af fænniker som allerede antydet udeblev, kom vanskelighederne ved at holde enhederne fuldtallige stadig til at bestå.

[1] Virkningen af kavaleriets ildgivning må have været ganske ubetydelig. Så sent som på Karl XI's og Karl XII's tid lå karabinens effektive skudvidde på omkring 35 og pistolens på 10 meter (Schreeb, s. 59, 64).

Side 91

Udviklingen under den ældre vasatid

Herigennem blev kongen ofte tvunget til for forskellige fænniker at anbefale en vis minimumsfeltstyrke.[1] I årene 1603—1605 blev der desuden truffet foranstaltninger for at forsyne infanteriet med tunge våben, piker og hellebarder, samt med harnisker.[2] I hvilken udstrækning dette lykkedes, kan ikke afgøres i mangel af klargørende akter, men det er dog tydeligt, at infanteriet i slaget ved Kirchholm 1605 havde en rigeligere udrustning med tunge våben end tidligere.[3]

Karls reformarbejde havde imidlertid ikke stået på mere end tre år, før den nyblevne konge opgav troen på inden for den gældende hærordnings ramme at kunne tilvejebringe offensivduelige tropper. Ifølge hans nye tankegang skulle felthæren i fortsættelsen for den overvejende del dannes af hvervede tropper, hvorigennem kravene på fornøden offensivkraft lettere burde kunne tilfredsstilles. Rigsdagen i Norrköping 1604 gik med herpå og bevilgede ekstraordinære midler for tre år til anskaffelse af 9.000 mand hvervede tropper, såvel hjemlige som udenlandske. Efter treårsperiodens slutning udgik den ekstra beskatning stadig til samme formål uden nogen ny bevilling af rigsdagen.[4] Ved siden af de hvervede tropper skulle den nationale hær opretholdes i den udstrækning, kronens ordinære indtægter tillod. Det nye system virkede til en svækkelse af den almindelige værnepligts idé, thi kongen havde for at vinde rigsdagens bifald stillet i udsigt, at udskrivninger i fortsættelsen skulle kunne undværes eller i hvert fald gives en meget mild form. Derigennem formindskedes mulighederne for at holde det udskrevne infanteri ved fornøden styrke.

---

[1] Fuldmagt for Sven Spinke m. fl. 27/3 og for Hans Hansson 8/5 samt bestalling for Olof Ingemarssons knægte 6/6 1604; Karl IX til Anders Olsson 11/5, til Erik Larsson 19/5 og til Josef Mikaelsson 20/7 1604; fuldmagt for Per Rasmusson 9/4 og for Erik Larsson 20/4 samt instruks for Per Nilsson og Bo Wernersson 25/9 1605; Karl IX til Anders Stuart 28/2 og til Jakob Stark 12/8 1605; fuldmagt for Jakob Frensham 11/3, Sven Svensson 2/5, Matts Mattsson 27/5 og Evert Horn 4/6 1606; Karl IX til Hans von Rechenberger 25/4 og til Henrik von Kolen 26/5 1606 samt til Bengt Larsson 17/1, til Anders Larsson m. fl. 21/7 og til Per Nilsson m. fl. 21/9 1607; Tænkeseddel for Samuel Nilsson m. fl. 30/5 1607 (Ra, RR).

[2] Karl IX til Sven Månsson 29/6, til Sven Tidicksson 24/7 1603, til Anders Henriksson 15/1, til Jöns Danielsson 20/2, til Antoni Cleophas 20/3 og 17/5 og til Hans Olsson 4/6 1604 samt til Sylvester Sylvestersson 29/3 1605 (Ra, RR).

[3] Karl IX tilkendegav i en skrivelse 3/10 1604 til Anders Lennartsson, overbefalingsmanden i Livland, sit ønske om, at i det mindste knægtene i de tre forreste rækker bar piker (Ra, RR). Denne anordning var et udtryk for kongens personlige eksperimenteren og lader sig ikke forene med nogen slags kendt taktik. Den ringe pikeudrustning, dette forudsatte, var sikkert betydeligt lavere end den virkelige. Med den kongelige skrivelse fulgte også en tegning, der viste, hvorledes Karl IX havde tænkt sig at opstille infanteriet til slag. Den for bedømmelsen af kongens taktiske spekulationer værdifulde tegning er ikke indført i rigsregistraturet, og skønt originalskrivelsen er genfundet blandt Anders Lennartssons akter (Dorpat, Ra, Estländisches Generalgouverneursarchiv, nr 159), mangler også her tegningen.

[4] Stiernman, s. 542, 633. Nogen ny bevilling behøvedes næppe med hensyn til 1604's rigsdags løfter om øgede anstrengelser, såfremt krigen ikke var slut inden for tre år.

Side 92

Sveriges krig 1611—1632

[Billede: »Nederlandske arkebusserer fra begyndelsen af 1600-tallet.« Kobberstik fra Jacob de Gheyn, Waffenhandlung … Amsterdam 1640. KB.]

Inden anskaffelsen af en hvervet hær endnu havde nået at blive gennemført i nogen anselig udstrækning, lod Karl IX den med hensyn til sin kvalitet derfor uforandrede hær igen gribe til offensiven. Det var det spændte forhold til Danmark efter 1603's mislykkede forhandlinger, som drev kongen til at søge en afgørelse mod Polen for at få frie hænder over for naboen i syd. Politikken stillede følgelig krav til hæren, som denne ikke var i stand til at opfylde. Følgerne udeblev heller ikke. 1604's offensiv kvaltes i et føleligt nederlag, og Karl IX's optræden som feltherre 1605 forårsagede det katastrofale nederlag ved Kirchholm, hvor de svenske tab i faldne og fangne trods en næsten tredobbelt overlegenhed var omtrent dobbelt så store som den polske hærs hele styrke.[1]

Nederlaget fik dybe følger og befæstede en følelse af mindreværd hos den svenske hær. På grund af Karl IX's manglende evne til analyse så han i ulykken et bevis på de svenske troppers manglende uddannelsesevne. Kongen kom derfor til at lægge tyngdepunktet i de herefter forøgede hvervninger på anskaffelsen af udenlandske tropper. Styrken af disse blev forøget fra år til år og beløb sig 1609 til ikke mindre end 10.000 mand.[2] Samtidig slappedes naturligvis kongens interesse for en reformering af den nationale hær, og denne antog, særlig hvad infanteriet angår, en stadig mere militsagtig karakter. Det store behov for stridskræfter gjorde det dog nødvendigt for de årlige som-

[1] Den svenske hær talte omkring 10.736 mand, deraf 2.425 ryttere. Det udenlandske islæt udgjordes kun af omkring 2.200 mand fodfolk. Den polske hær beløb sig til 3.700 mand, deraf 2.660 ryttere. Det officielle, omend ikke udtømmende svenske tabstal i døde og fangne udgjorde 3.854 mand, men det har formentlig i virkeligheden beløbet sig til mere end 6.000 (Styrkeoplysninger angående slaget ved Kirchholm, Kra, Mr 1/1605).

[2] Jf. Arbetsa B. 122, Kriget i öster 1609.

meroperationer at tage hoveddelen af de nationale tropper i brug. Dette havde også en symbolsk betydning, at holde landeværnspligtens idé i live.

Hensigten med den hjemlige hvervning var at skabe særlige eliteenheder, som sammen med de udenlandske tropper skulle danne kernen i felthæren. Forudsætningerne for oprettelsen af nationale, hvervede tropper blev imidlertid forringet af indflydelsen på folkestemningen fra nederlaget ved Kirchholm. Ansættelsesbetingelserne måtte derfor gøres særlig lokkende, og i dette øjemed opfandt Karl IX den såkaldte skjoldrustjeneste. Denne tilsigtede rekruttering af såvel tungt fodfolk som ryttere. I det mandat til det svenske folk, hvori kongen kundgjorde ansættelsesfordelene, fremholdt han, at formålet med den nye organisation var dobbelt, dels at svenskere lige så vel som udlændinge burde komme til at nyde godt af kronens penge, og dels at hans folk skulle gives lejlighed til at vise, »att Göthe nampnett icke aldeles ähr förkolnatt« [at goternavnet endnu ikke er aldeles forkølnet] — en appel til revanche for Kirchholm.[1] Skjoldrytterne og skjoldknægtene skulle nyde evig frihed for deres gårde, få bestemt løn og borglejer samt have ret til at føre et særligt våben i de nationale farver, »nembligen en blåå och guul skiöldh fördeelt, och ther uthi een försilfret, väpnat arm, och på hjelmen tuu försilfradhe väderhorn och tree cronor« [nemlig et blåt og gult skjold delt, og deri en forsølvet, væbnet arm, og på hjelmen to forsølvede vædderhorn og tre kroner]. Ifølge bevæbningsforskrifterne skulle rytterne være udrustet med harnisk, to pistoler og en karabin samt knægtene med harnisk og pike, hvortil for begge slags kom kårder.

I sin plan for specialorganisationen synes Karl IX at have regnet med opstillingen af 9 faner skjoldryttere og 13 fænniker skjoldknægte.[2] Trods en livlig propaganda formåede skjoldrustjenesten dog ikke at slå igennem, men kongen blev tvunget til for rekonstruktionen af hæren i Livland at sende 13 fænniker fra Sverige, som var udtaget med større eller mindre tvang.[3] Mandskabet kom dog til at nyde godt af en del af de fordele, som var bestemt for skjoldrustjenesten. Skjoldrytterne vandt heller ikke en sådan styrke, at særlige faner kunne oprettes af disse, men de blev stukket ind i landsfanerne. De virkelige

[1] Mandat om dem, som vil tjene for frælse, 6/1 1606; åbent brev for rytterne at nyde frihed og frælse, 25/7 1606; åbent brev for knægtene at nyde frihed og frælse som andre frælsesmænd, 25/7 1606 (Ra, RR). Jf. også fuldmagt for Anders Olssen og Olof Kristofersson at handle med krigsfolket i Västergötland, hvilke som har lyst at drage ud og erhverve adelige friheder, 17/4 1606, samt fuldmagt for Sten Klasson, 20/4 1606 (Ra, RR).

[2] Fuldmagter for 9 ritmestre for skjoldryttere og 13 høvedsmænd for skjoldknægte 20/4 1606 (Ra, RR).

[3] Karl IX til Hans von Rechenberger 25/4, til Henrik von Kolen 26/5 og til Mauritz Göransson 27/5 samt Tænkeseddel for Göran Gyllenstierna 30/4 1606 (Ra, RR). I Norrland meldte 600 mand sig frivilligt ved de tre fænniker, som skulle organiseres, men knægtene erklærede sig tilfredse med gårdsfrihed og ville ikke blive skjoldknægte. Jf. også Adlersparre, s. 206 ff. Fra Finland blev 5 fænniker udtaget til tjeneste i Livland (fuldmagt for Evert Horn 4/6 og for Samson De la Motte 17/6 1606 (Ra, RR)).

skjoldknægteenheder har næppe beløbet sig til meget mere end de to fænniker, som endnu eksisterede 1611.[1]

Skjoldknægteeksperimentet blev imidlertid ikke udstrakt til Finland, hvis på tidspunktet for slaget ved Kirchholm stærkt svækkede infanteriorganisation krævede en umiddelbar forstærkning. Inden for denne rigsdel var 1601's organisation i hovedsagen blevet bibeholdt uforandret til 1603, da antallet af fænniker, skønt de fleste med lavt antal, beløb sig til 25 og fanerne til 11, adelsfanen medregnet.[2] Derefter havde en nedskæring måttet foretages, og bunden var derved, som allerede nævnt, nået 1605. Ifølge en dog ikke fuldt udtømmende oplysning beløb knægtenes antal sig i senefteråret dette år til kun 795 mand. Da en ordinær udskrivning af hver tiende mand efter gårdtal ikke var egnet til at give erstatningsmandskab i tilstrækkeligt antal, greb Karl IX, idet han faldt tilbage på 1544's forsvarsordnings bestemmelser om landeværnets indkaldelse i tilfælde af større behov for stridskræfter, til den foranstaltning at anbefale dobbelt udskrivning, af såvel hver tiende som hver femte mand. Trods givne forsikringer blev de såkaldte femtemandsknægte (landeværnsmændene) stukket ind i de regulære fænniker, hvorigennem disse i begyndelsen af 1606 blev bragt op til et antal af omkring 14.[3] Med indgrebet i Rusland blev kravene til det finske krigsfolk udvidet, som i de nærmest foregående år i hovedsagen havde bestridt garnisonstjeneste inden for de estlandsk-livlandske og karelske fæstninger, og særlig infanteriet blev udviklet kraftigt. År 1610 bestod de finske tropper således af 26 fænniker og 10 faner på 1.400 ryttere. Det følgende år var infanteriet forøget til omkring 34 fænniker, hvorimod kavaleriet fortsat talte 10 faner.[4]

Mens den finske organisation fra og med 1606 befandt sig i stærk udvikling, fandt et ligefrem modsat forhold sted ved den rigssvenske. Den sidstnævnte var lige siden 1600 blevet presset hårdt derved, at de svenske tropper i stor udstrækning blev taget i brug for felthæren i Livland. Tabene ved Kirchholm havde desuden revet et dybt hul. Den milde form for udskrivningerne vanskeliggjorde også erstatningsvæsenet.[5] Skønt ingen særlig betydelige styrker blev sendt til Livland i årene 1606—1609, skete der dog en jævn

[1] Kort mandtal på krigsfolket 1611 (UUB, Westinska saml. nr 317).

[2] Leverancer til krigsfolk i Finland og Livland (Kra, Mr 1/1603).

[3] Kort udtog på ryttere og knægte i Finland 1606 (Kra, Mr 37/1606). Ifølge denne oversigt beløb det finske infanteri sig til 11 fænniker med en sammenlagt styrke af 795 ældre knægte, 1.414 tiendemandsknægte og 2.731 femtemandsknægte, tilsammen 4.940 mand. Ud over de i oversigten opførte fænniker eksisterede der imidlertid yderligere mindst tre, nemlig to i Karelen (Olof Bryngelssons og Lars Nilssons) og en i Österbotten (Lars Nilssons). Jf. MKravd, s. 113.

[4] Jf. Oversigt over det finske infanteris fænniker 1611—1617 (Arbetsa U. 124) og Oversigt over finske faner 1609—1615 (Arbetsa U. 123).

[5] MKravd, s. 114.

Side 95

Udviklingen under den ældre vasatid

OVERSIGT

over det svenske infanteris styrkeforhold før og efter mobiliseringen 1611.[1]

Landskab	Ældre knægte	Skjoldknægte	Nye knægte	Sum	Frælseknægte (beregn.)	Præsteknægte (beregn.)	Sum rulleført og beregnet	Fænniker før	efter mobilisering
Norrland	1.161		1.157	2.318		61	2.379	5	10
Uppland	480		378	858	280	110	1.248	3	4
Västmanland	237		566	803	56	34	893	1	3
Dalarna og Bergslagen	671		980	1.651		29	1.680	4	5
Södermanland	363		444	807	226 (Söd., Närke, Värmland)	140	2.552 (Söd., Närke, Värmland)	2	4
Närke	227		270	497				1	1
Värmland	180		702	882				1	3
Östergötland	500		300	800	200	122	1.122	2	4
Västergötland	1.417	150	2.781	4.348	443	133	4.924	10	12
Småland	1.516	200	2.225	3.941	443	156	4.540	12	14
Sum	**6.752**	**350**	**9.803**	**16.905**	**1.648**	**785**	**19.338**	**41**	**60**

forslidning af enhederne. Til den afgørende offensiv mod Riga, som Karl IX søgte at tilvejebringe 1608, kunne der fra Sverige disponeres over 20 fænniker og 8 faner — en ganske lav styrke mod, hvad der tidligere var indsat.[2] Et talende vidnesbyrd foreligger også fra samme år om det ringe antal, som de svenske fænniker nu havde. Gennemsnitsstyrken for 23 fænniker, for hvilke der foreligger detaljerede oplysninger, udgjorde kun 187 mand.

[1] Sammenstillingen grunder sig i hovedsagen på »Kort mantal opå Krigzfolket vthi effterscrefne Lander Åhr 1611« (UUB, Westinska saml. nr 317). Fortegnelsen er desværre fugtskadet, hvorigennem nogle navne og tal delvis eller helt er forsvundet. På grund heraf har der blandt andet måttet gøres antagelser med hensyn til organisationen i Östergötland, som dog allerede i aktens opstilling ikke er udtømmende. Landsfænniken i Värmland blev på grund af dens store styrke opdelt i tre afdelinger, som her er opgjort som særlige fænniker. I det efter mobiliseringen til 60 forøgede antal fænniker indgik 4 frælse- og 4 præstefænniker.

For frælseknægtene mangler oplysninger for Östergötland og Västergötland, hvorfor det førstnævnte landskabs er anslået til 200 og sidstnævnte landskabs sat lig med Smålands, skønt tallet burde være noget højere. Styrkeoplysningerne i listen angående præsteknægtene stemmer overens med præstegældenes antal. Sådanne oplysninger mangler imidlertid for Östergötland og Västergötland, hvorfor der med hensyn til beregningsgrundlaget er indført et tilsvarende antal knægte som præstegæld i tabellen. Den effektive styrke på frælse- og præsteknægte beløb sig ved hvert af slagene dog til højst 450 mand. Jf. også Bil. 3 mellem den af den svenske ledelse beregnede mobiliseringsstyrke og feltstyrken 1611 ved visse infanterienheder i det egentlige Sverige.

[2] RKB 1608 samt Proviant-, penning- og kommissærregnsk., Felttog i østersøprovinserne 1581—1605 (Ka); Kra, Mr 1608.

Side 96

Sveriges krig 1611—1632

Umiddelbart før den danske krigs udbrud 1611 havde den nedadgående kurve for de rigssvenske tropper nået bunden. En bevaret oversigt over styrkeforholdene før og efter udskrivningerne dette år, hvis oplysninger er sammenfattet i foregående tabel, viser, at infanteriet beløb sig til 41 fænniker på sammenlagt 7.102 mand. Gennemsnitsstyrken pr. fænnike beløb sig til 173 mand. Den af Örebro rigsdag i december 1610 bevilgede kraftige udskrivning gav fra almuen 9.803 mand og blev desuden beregnet til at give omkring 1.650 frælse- og 785 præsteknægte. Den rulleførte styrke, frælse- og præsteknægte således ikke medregnet, beløb sig til 16.905 mand. Værnepligtssystemet havde på glimrende vis bestået en svær prøve. Til det gode resultat havde også bidraget den forbedring, som Karl IX havde indført i hærens fredsinddeling gennem ansættelsen af oberster for krigsfolket i grænselandskaberne og visse andre landskaber. Disse behandlede spørgsmål angående enhedens mobilisering, underhold og udskrivning af mandskab. Krigsorganisationen fik et omfang, som vel svarede til personelressourcerne og en stat for fænniken på omkring 300 mand, idet antallet af fænniker blev forøget fra 41 til omkring 61. Men infanteriets styrke blev i virkeligheden væsentlig lavere, end hvad organisationen og personelressourcerne skulle have tilladt. En undersøgelse af den ifølge rullerne disponible og effektive feltstyrke ved 30 fænniker, hoveddelen af de i 1611's operationer indsatte enheder, har nemlig vist, at af de til rådighed stående 12.259 mand rykkede kun 7.020 mand i felten.[1] Det dårlige resultat beroede først og fremmest på utilfredsstillende mobilisering og mangel på våben, men unddragelse fra krigstjeneste har formentlig også indvirket.[2]

Infanteriets allerede tidligere lave kvalitet blev naturligvis yderligere sænket derved, at fænnikerne i stor udstrækning og undertiden helt og holdent kom til at bestå af nyudskrevne knægte. Manglen på tungt fodfolk kunne ikke udfyldes, uanset om fornødne våben havde stået til rådighed, da der til uddannelse af pikenerer krævedes lang tid. Udskrivningerne var nemlig ikke afsluttet før i begyndelsen af marts, og i slutningen af april fandt opmarchen sted. Nogen regimentsinddeling var heller ikke forberedt, og denne blev først gennemført umiddelbart før de første kampe og fik et meget improviseret præg. Mod denne svenske infanterimilits stillede Danmark en international professionel hær i felten.

Kavaleriet manglede naturligvis i modsætning til infanteriet evnen til nogen større udvidelse, hvilket hang sammen med troppeartens rent teknisk vanskeligt rekrutterede natur. Det talte tilsammen 3 livfaner, deraf 2 hertugelige, 3 adelsfaner, 11 landsfaner og 2 fogedfaner, tilsammen 19 faner med en beregnet styrke af 2.640 ryttere.[3] Feltstyrken var dog noget lavere. Ifølge

[1] Bil. 3.

[2] Jf. s. 168 ff.

[3] Arbetsa U. 127.

Side 97

Udviklingen under den ældre vasatid

1609's udrustningsbestemmelser skulle skydevåbenbevæbningen kun udgøres af to pistoler,[1] men i virkeligheden blev dog også karabinen bibeholdt.[2]

Det fremmede islæt i hæren var yderst ubetydeligt og beløb sig kun til nogle få fænniker og faner.[3] Sverige kom således til at optage kampen mod Danmark med en rent national hær af meget begrænset kampduelighed, og dette forklarer den forsigtige tilrettelæggelse af de svenske operationer.

*

Artilleriet udgjorde under hele den ældre vasatid ikke en troppeart i egentlig forstand, men dets organisation fik sit særpræg gennem sammenkoblingen af organerne for våbenfremstillingen og regnskabsføringen med materiellet med feltorganisationen. Højeste målsmand for artilleriet eller, som det benævntes, »arkliet«, var overste arkelimesteren (senere overste tøjmester), hvis hovedsagelige virksomhed i fred var henlagt til hovedstationen i Stockholm, som omfattede såvel hovedforråd (det store rustkammer på Stockholms slot) som kanonstøberi. Personalet udgjordes dels af til våbenfabrikationen fornødne fagmænd og håndværkere samt dels af arkelimestre, »bøsseskytter« (artillerister) og fyrværkere. Ved rigets øvrige fæstninger, hvor der ikke fandt våbenfremstilling sted, bestod personalet af de sidstnævnte kategorier.

Det artilleri, som fra hovedstationen og andre fæstninger blev tildelt felthæren, benævntes »feltarkliet«. Dette bestod såvel af »grovt skyts« — såkaldte murbrækkere — som af egentligt »feltskyts«. Nogen organisatorisk forskel mellem belejringsartilleri og feltartilleri fandtes dog ikke af den naturlige grund, at i datidens krigsforetagender udgjorde indtagelsen af faste pladser et mindst lige så vigtigt moment som de bevægelige operationer. Til betvingelse af en fæstning var det nødvendigt at indsætte groft artilleri. På den anden side var datidens transportforhold på grund af vejenes usle beskaffenhed så vanskelige, at murbrækkerne ikke altid kunne komme frem til det ønskede sted, hvoraf følgen blev en lammelse af krigsførelsen. Således indtraf det år 1563 ved foretagendet mod Halmstad, at af de 17 murbrækkere, som man disponerede over, nåede kun 3 frem, skønt man greb til de mest energiske foranstaltninger for vejenes forbedring.

Murbrækkerne udgjordes af kartover (dobbelt-, hel-, trekvart- og halv-) vejende mellem 4 og 2 tons[4] samt af notslanger, vejende omkring 3 tons, og hvis udmærkende træk var større løbslængde og vægt end tilsvarende kartove, skønt de skød lettere lod.

---

[1] Ordning og bestalling for rytterne i Jönköping 1/4 1609 (Ra, RR); Ka, Sandbergska saml., X: 2, s. 1387.

[2] Sylvesterssons verifikationer (Ka, Röda nr, vol. 204).

[3] Bil. 1 og 2.

[4] Hermed menes løbsvægten.

Feltskytset i egentlig forstand udgjordes af feltslanger (hel-, trekvart-, halv- og kvart-) vejende 1.500—500 kg; falkonetter (dobbelt- og enkelt-) vejende 350—174 kg samt falkoner, vejende kun omkring 75 kg.

Projektilerne udgjordes i regelen af runde lod, men til de grovere stykker, slanger medregnet, fandtes også i mindre antal speciallod såsom kæde- og krydslod m. fl., som blev anvendt såvel i bevægelig krig som i belejringskrig. Også fandtes der ved halve kartover og slanger huljod [hållod], hule, med krudt fyldte kugler, det vil sige granater, som var således indrettet, at de antændtes omtrent ved nedslaget. Desuden fandtes der fra slutningen af Gustav I's regeringstid stormstykker, udgørende nærkampspjecer, der skød skrot. De har formentlig vejet 300—200 kg.

Til feltarkliet hørte også »fyrværket«, som blev betjent af et særligt teknisk uddannet personale, fyrværkere. Fyrværkets særlige pjece var fyrmorteren, beregnet til at kaste ildkugler for at »förbränna hus, torn och fästen« [opbrænde huse, tårne og fæstninger]. Fyrmorteren havde anvendelse så godt som udelukkende i belejringskrigen. Den har formentlig i 1560'erne vejet mellem 200 og 300 kg.

På grænsen til håndskydevåbnene, det vil sige til det lille arkli, stod haken, hvoraf den groveste på grund af den gaffel — micke — ved hjælp af hvilken den var monteret i lavetten, benævntes mickhake. Den vejede omkring 100 kg. Hager blev anvendt såvel under kamp som ved forlægning.

Som belysende for 1500-tallets artilleriorganisation må endelig anføres følgende tabel, som henfører sig til hertug Karls plan for operationen mod Kalmar 1598—1599.[1] Artilleriet udgjordes herved af 2 dobbelt-, 2 hel- og 12 halvkartover, 2 notslanger samt 2 »nyguthne hagel- (skrot-) stycker« [nystøbte hagl- (skrot-) stykker].

	Dobbeltkartov	Helkartov	Halvkartov	Notslange	Haglstykke
Arkelimestre	2	2	2	2	1
Bøsseskytter	6	6	4	6	2
Knægte	100	80	20	60	5
Lod	100	100	300	100	—
Hagl (tønder)	—	—	—	—	10¾
Skydsheste	100	100	40	80	20

Det almindelige indtryk af artilleriets udvikling under den ældre vasatid er, at dette var genstand for en stræben efter vægtformindskelse, forenkling og standardisering, hvilket dog først senere førte til et mere påtageligt resultat.

*

[1] Ka, Röda nr.

Side 99

Udviklingen under den ældre vasatid

Det svenske herredømmes ugunstige grænser medførte også, at Danmark kunne udøve en stadig trussel mod Sverige, hvilket yderligere forøgedes, så længe en svensk flåde manglede.[1] Med rigtig forståelse for den geografiske og kommercielle situations krav blev skabelsen af en flåde under sådanne forhold en vigtig opgave for Gustav Vasa. Allerede gennem den fra Lübeck anskaffede søstyrke, som fremgangsrigt havde bidraget til befrielseskrigens lykkelige gennemførelse, var grunden lagt til en national orlogsflåde. Under rigsbyggerens lange regering blev der på svenske og finske værfter søsat et stort antal fartøjer, som efterhånden blev bygget stadig større og kraftigere. Ved Gustav Vasas død talte flåden over 50 krigsfartøjer af forskellig slags. Med sin stærke personlige interesse for søvåbnet forøgede Erik XIV den arv, faderen efterlod, hvorfor orlogsflåden, som 1566 beløb sig til nær 120 fartøjer med tilsammen omkring 2.400 kanoner samt over 7.000 mands besætning, for sin tid kom til at stå på højden af kraft og udvikling.

Johan III's og Sigismunds regeringsperioder medførte derimod en tilbagegang for vor sømagt, idet disse monarkers interesse først og fremmest på grund af de tilspidsede indrepolitiske forhold blev optaget af andre anliggender. Det oprydningsarbejde, som Karl IX derefter med kraftig hånd gennemførte, kom særlig flåden til gode. Under de senere år af hans regering ejede Sverige et søvåben, som talmæssigt, om end ikke kvalitativt, var jævnstærkt med Erik XIV's og som ikke uden udsigt til fremgang burde kunne optage kampen med de danske søstridskræfter.

Antallet af fartøjer, som under den ældre vasatid indgik i orlogsflåden, varierede således højst væsentligt på forskellige tidspunkter. Også størrelse, typer, armering og besætningsstyrke viste en meget stærk afveksling. De almindeligste benævnelser for orlogsfartøjerne var skibe, kraveller, barker, pinker, pinasser, skuder, lodjer, bojerter og galejer samt lastdragere. Det er dog ikke muligt at drage nogen bestemte grænser mellem en flerhed af disse typer.

De større fartøjer blev drevet frem udelukkende ved vindens hjælp, mens småfartøjerne, såsom galejer og lodjer m. fl., anvendte såvel sejl som årer. På grund af den klodsede form på skibsskroget og de tungt manøvrerede rigninger var orlogsskibene imidlertid lidet velsejlende. De største skibe, som flåden ejede i denne tid, synes at have været den af Gustav Vasa 1532 byggede Stora Kravelen samt Erik XIV's Mars, også kaldet Makalös eller Jutehataren, bygget år 1564. Begge har formentlig haft en længde af omtrent 55 m og en bredde af omkring 15 m.

Skibenes armering udgjordes af kanoner, på denne tid benævnt »skytt«, »byssor« eller »stycken«. Kanonerne blev i almindelighed smedet af jernstænger, indtil man begyndte at støbe dem af jern eller kobber. Benævnelser og stør-

[1] Nærmere om flåden se Bilagsbind I, kap. I.

relser af disse forskellige »skytt« var om muligt endnu mere varierende end selve fartøjstyperne. Også et og samme skib havde ofte forskellig armering ved forskellige lejligheder. De groveste pjecer havde deres plads på det nederste dæk, hvor de stak ud gennem porte i skibssiden, mens de lettere var opstillet højere oppe i skibet. Ved midten af 1500-tallet var armeringen forholdsvis betydeligt kraftigere end senere i århundredet, og den tidligere nævnte Mars skal have haft ikke mindre end 173 kanoner af 11 forskellige kalibre.

Den personlige bevæbning, som med et fælles navn kaldtes »värjor«, bestod af armbrøst, som dog gik af brug under den senere del af 1500-tallet, sværd, økse, hellebard, spyd, lanse samt musket eller »rör«. Hertil kom de på denne tid så vigtige brandpile og brandkugler med flere, beregnet til ved nærkamp at sætte ild på fjendens sejl og takkelage. Projektilerne til skyts og rør blev i almindelighed fremstillet af jern eller bly. Inden for riget fandtes der god adgang til materiale til skibenes bygning og udrustning med undtagelse af, at hamp og sejldug i stor udstrækning måtte indkøbes fra udlandet.

Den højeste ledelse af søvåbnet blev i disse tider udøvet af kongen personlig, men nogen fast organisation af flådens personale fandtes ikke. Senere blev dog overopsynet med flåden lagt i hænderne på en direkte under kongen hørende admiral, som med tiden kaldtes rigsadmiral. Som befalingsmand på udgående søstyrker blev en admiral kommanderet, en benævnelse, som vedkommende dog kun havde ret til at bære under sotoget. Visse stillinger i land, såsom skibsværfts-(værfts-)admiraler med flere, var dog noget mere varige. Befalingsmanden på et skib kaldtes på Gustav Vasas tid høvedsmand, hvilken titel dog med tiden blev ændret til kaptajn.

Underbefalet bestod af skippere, som efterhånden kom til enten at tjene under høvedsmændene på de større skibe eller at føre småfartøjerne, højbådsmænd, styrmænd samt arkelimestre eller konstabler. Højbådsmændene var skippernes nærmeste mænd, mens styrmændene, som ofte blev forhyret for hver rejse, egentlig var lodser. Arkelimesteren eller konstablerne gjorde tjeneste ved fartøjsartilleriet.

Flådens mandskab udgjordes af forhyrede eller udskrevne bådsmænd. Under Gustav Vasas tidligere regeringsår, da anskaffelsen af mandskab udelukkende skete gennem forhyring, indgik både danskere, nordmænd, tyskere, skotter, hollændere og andre fremmede sømænd som skibsfolk i den svenske flåde. I og med den nationale nyskabelses fremgang blev orlogsfartøjerne imidlertid mere og mere bemandet med hjemligt søfolk fra det svenske herredømmes kystegne. Nogen anden uddannelse end hvad den praktiske tjeneste om bord eller ved skibsværfterne gav, kom ikke bådsmændene til del. Visse af dem blev udtaget til bøsseskytter, hvilket nærmest svarer til vore dages kanonrettere.

For at udfylde eventuelle huller i besætningslisten, blandt andet som bøsse-

skytter, samt især for at øge personalets slagkraft ved nærkamp (entring) og for at gøre tjeneste ved landgangsforetagender blev et større eller mindre antal knægte kommanderet om bord, som stod under befaling af deres ordinære landofficerer. Fra at have udgjort omkring to tredjedele af besætningsstyrken blev antallet af knægte efterhånden formindsket til omkring halvdelen og mindre af nævnte styrke.

*

Den militære vasaarv var på godt og ondt. På godt for så vidt som militærorganisationen på grund af sin rent nationale karakter var blevet udtryk for et folk i våben. Den almindelige værnepligt tillod, at hærens kvantitet kunne holdes inden for tøjelige og efter behovet afpassede grænser. I flåden havde Sverige forudsætninger for i nogen grad at mildne truslen fra Danmark. På ondt var derimod den modtagne arv, fordi stridskræfterne manglede hensigtsmæssig organisation og fornøden kvalitet. Dårligst stillet i disse henseender var hærens nationale bestanddel, som ikke havde en fast organisation i regimenter og en derefter afpasset militæradministrativ inddeling af riget. De hårdhændede erfaringer på dette punkt havde avlet en følelse af mindreværd, den farligste råddenskab, som tærer på en hærs eller flådes moral. Det psykologiske bånd mellem hærkongen og folket i våben var brudt. Trods fremragende egenskaber på andre områder havde ingen af de ældre vasakonger haft de militære og personlige egenskaber, som krævedes for på slagmarken at fremtræde som virkelige hærførere.

De svenske stridskræfter krævede ikke blot en reformator, som fra grunden byggede en ny organisation og taktik op, men også kongen selv som leder og anfører i kampen. Kun herigennem kunne det brudte bånd mellem hærkonge og folk knyttes igen og mangedoble styrken i den militære kraftudfoldelse.

2. UDVIKLINGEN 1613—1620

Skabelsen af skvadronenheden og landsregimenterne

Så længe den russiske krig endnu stod på, var et gennemgribende reformarbejde helt udelukket. De organisatoriske spørgsmål kunne dog ikke af den grund helt hvile. Visse partielle reformer måtte nemlig træffes for at sætte infanteriet i stand til bedre end tidligere at svare til krigens krav. En af de mere iøjnefaldende mangler var den tidligere påtalte mangel på en regimentsorganisation ved det hjemlige fodfolk. Uden en sådan kunne de muligheder for

en virkelig offensiv krigsførelse i øst, som fredsslutningen med Danmark havde åbnet, udnyttes på tilfredsstillende måde. Da det derfor i løbet af år 1613 blev nødvendigt at sende forstærkninger til den russiske front, trådte organisationsproblemet for første gang i forgrunden for kongen. Den indre situation måtte imidlertid i visse henseender synes mindre gunstig, thi det var ikke forudsat, at de udskrevne landsfænniker skulle kunne tages i brug til denne tjeneste uden for riget. I stedet blev de nye tropper opstillet gennem hvervning blandt landsfænnikernes knægte. Den valgte fremgangsmåde for de midlertidige regimenters opstilling skænkede kongen en ganske høj grad af handlefrihed, når det gjaldt at afpasse organisationsformen. Gustav Adolf afstod dog forsigtigt fra at søge at efterligne den nederlandske troppeenhedsorganisation og foretrak at bibeholde den ældre, efter tysk mønster udviklede kompagnitype (fænniketypen) på 300 mand.[1] Fastholdelsen af denne organisation indebar en ubestridelig fordel, thi en pludselig overgang til en ny kompagnitype ville have medført visse praktiske ulemper. Sandsynligvis har også økonomiske grunde virket til fordel for en talmæssigt stærk enhed, den mindst kostbare ud fra befalslønningernes synspunkt. Regimentets sammensætning måtte følgelig afpasses efter den valgte kompagnitype, og også i dette tilfælde blev således den tyske organisation udslagsgivende, idet antallet af kompagnier blev sat til ti. Formodentlig havde også erfaringen fra den danske krig talt til fordel for denne regimentstype, som havde været rigeligst repræsenteret inden for den danske hær.

I virkeligheden blev der imidlertid kun opstillet ét regiment af denne slags, Jesper Anderssons (Cruus), fra Sverige, og dette fik ved omstændighedernes magt en sammensætning på ni i stedet for de tilsigtede ti kompagnier. Regimentet bestod 1613 af følgende enheder.

Landskab	Kompagni	Styrke
Västerbotten	Erik Johansson Båge	300
Norrland uden Västerbotten	Ernst Larsson Creutz	300
Uppland og Dalarna	Åke Oxenstierna	280
Dalarna	Nils Boije	246
Västmanland og Bergslagen	Jesper Andersson Cruus	288
Västergötland	Hans Campbell	240
Västergötland	Robert Douglas	238
Småland	Johan Henriksson (Reuter)	282
Småland	Erik Drake	245
I alt		**2.419**

[1] I begyndelsen af 1613 bestemte Gustav Adolf, at den tidligere kun i teorien gældende fænnikestat på 300 mand skulle lægges til grund for infanteriets forstærkning til fuldtallige enheder (Kort mandtal på krigsfolket den 8. januar 1613, UUB, Westinska saml. nr 318).

Side 103

Udviklingen 1613—1620

Regimentet bestod til 1617, da det blev opløst i forbindelse med den første organisation af de udskrevne regimenter. Forinden var dets enheder på grund af desertering og tab formindsket, så at regimentet kun talte syv meget svage kompagnier.

Under 1614 blev der organiseret yderligere et svensk hvervet regiment, Svante Baners. Vanskelighederne ved at holde det allerede foregående år opstillede ved magt virkede sammen til at give det nye regiment et mindre omfang end det muligvis tilstræbte. I hvert fald kom det til at tælle kun seks kompagnier med en styrke betydeligt under de tilstræbte 300 mand. Ved afrejsen til den russiske krigsskueplads i sommeren 1614 bestod regimentet af følgende kompagnier fra:

Västerbotten	**Jakob Frensham**	**310 mand**
Dalarna	Hans Nilsson	166 mand
Dalarna og Uppland	Svante Baner	167 mand
Småland	Evert Bembrich	202 mand
Småland	Anders Gosen von der Maa	206 mand
Småland	Paul Wulf	269 mand
I alt		**1.320 mand**

Gennemsnitsstyrken pr. kompagni udgjorde 220 mand. Regimentet bestod til 1616, da det blev opløst ved hjemkomsten fra Narva.

Forud for den afgørende vending, som kongen 1615 tilsigtede at give krigen gennem en operation til Pskovs betvingelse, krævedes yderligere forstærkninger til felthæren. Til dette formål skulle der i første omgang organiseres to hjemlige infanteriregimenter, det ene i Sverige og det andet i Finland. Da forudsætningerne for deres opstilling gennem hvervning ikke blev anset for betryggende, vendte man tilbage til udskrivningsproceduren. De to nye regimenter fik imidlertid en indbyrdes forskellig sammensætning, som også afveg fra det først beskrevne regiments. Det svenske regiment bestod af otte kompagnier, hvilken organisationstype allerede var repræsenteret i Jakob De la Gardies eget tyske livregiment. Erfaringerne fra anvendelsen af Jesper Andersson Cruus' regiment talte imidlertid for nødvendigheden af en kraftfuld leder for den nye enhed, i stand til fra første stund at slå enhver opløsningstendens ned. I klar bevidsthed herom overtog kongen selv chefskabet over det pågældende regiment, som af denne grund benævntes »Hans Kungl. Maj:ts eget regemente« [Hans Kongelige Majestæts eget regiment]. Dets sammensætning fremgår af følgende tabel.

Heller ikke i dette tilfælde tillod tilgangen på folk, at den tilsigtede kompagnistyrke på 300 mand blev nået. Regimentet deltog kun i 1615's operation mod Pskov, hvorefter det blev opløst ved tilbagekomsten.

Side 104

Sveriges krig 1611—1632

Landskab	Kompagni	Styrke
Västerbotten	Robert Rutherford	197
Ångermanland og Medelpad	Matts Slumpare	167
Ångermanland og Medelpad	Jakob Velamsson	232
Hälsingland	Bengt Bagge	215
Dalarna	Olof Olsson	240
Värmland	Eskil Hansson	278
Västergötland	Anders Munck	193
Västergötland	Sven Pjeske	136
I alt		**1.658**

Hvilken organisation kongen tilsigtede for det finske regiment, fremgår ikke med fuld sikkerhed af bevarede akter. Det forekommer imidlertid, som om regimentet i felten fik et mindre omfang end det oprindelig tilsigtede. Det efter regimentschefen, obersten Hans von Rechenberger, opkaldte regiment bestod af fem kompagnier eller et mindre end Svante Baners regiment. Dets sammensætning under 1615's operation mod Pskov var følgende.

Österbotten	Hans von Rechenberger	299 mand
Österbotten	Erik Tomasson	199 mand
Tavastland	Reinhold Jakobsson	139 mand
Tavastland	Matts Larsson	163 mand
Nyland	Matts Olsson	307 mand
I alt		**1.107 mand**

Kongens bestemmelse om, at hvert kompagni skulle tælle 300 mand, havde kun kunnet virkeliggøres ved to af enhederne. Regimentsenheden bestod til 1618, da den nye organisation af det finske infanteri fandt sted, men i mellemtiden var en del af de ældre kompagnier blevet udskiftet med nye.

Sammensætningen af de hjemlige regimenter, som kongen havde anvendt i felten under den russiske krig, havde således vekslet højst væsentligt, idet et omfattede 9 (tilsigtet 10), et 8, et 6 og et 5 kompagnier. De under tilsvarende tid i svensk tjeneste ansatte udenlandske regimenter viste heller ikke nogen ensartet organisationstype. Også med hensyn til disses sammensætning har rekrutteringsmulighederne formentlig spillet en afgørende rolle. I regelen talte regimenterne 5—8 kompagnier af 150—200 mands styrke, men undertiden et højere kompagniantal, da sædvanligvis på grund af sammenlægning af to regimenter. Krigens karakter var imidlertid af den art, at den gav kun få holdepunkter for en bedømmelse af den ene eller anden organisationstypes værdi. Under Gustav II Adolfs tid var der nemlig ikke blevet udkæmpet et eneste

Side 105

Udviklingen 1613—1620

[Skitse: »Nederländsk bataljon« (Nederlandsk bataljon): 250 pikenerer i midten (50 mand brede), på hver fløj 120 skytter i tre afdelinger, 10 rækker dybt. Derunder »Slagordning grundad på 6-bataljonsgrupper« (Slagorden grundet på 6-bataljonsgrupper) og »Slagordning grundad på 8-bataljonsgrupper« (Slagorden grundet på 8-bataljonsgrupper), hver med tre grupper af bataljoner opstillet parvis i tre træffen.]

stort slag i åben mark. Da derfor freden i Stolbova fra og med 1617 skænkede det fredsslummer, som krævedes for hærens reformering, måtte dette arbejde optages under et videre perspektiv end det, krigserfaringerne havde givet.

Rigets økonomiske stilling var imidlertid som følge af den foregående langvarige krig og den tyngende Älvsborgs løsen sådan, at en ny hærordning med hensyn til omkostningerne ikke kunne gennemføres på én gang. Først og fremmest var det imidlertid af vigtighed at give det tilbageværende infanteri en forbedret organisation. Over for dette uafviselige krav måtte der gøres eftergivelser med hensyn til specialtroppearterne. Ved kavaleriet blev det med hensyn til den knappe adgang på midler til og med nødvendigt ganske væsentligt at beskære organisationen. En forbedring af artilleriets organisation var af lig-

Side 106

[Skitse: »Gustav II Adolfs skvadron«: i midten 108 pikenerer (36 mand brede, 3 korporalskaber), på hver fløj 96 musketerer (16 mand brede, 4 korporalskaber), 6 rækker dybt; inddeling i korporalskab, pluton og division. Nedenunder fire korporalskaber »Kommenderade musketerare« (Kommanderede musketerer).]

nende grund udelukket. Gustav Adolfs første større reformer kom således til at begynde med at koncentreres om infanteriet, og også ved dettes organisation bandt kongen sig i en vis udstrækning af økonomiske hensyn.

Gustav Adolf blev, tvunget af omstændighederne, stillet over for den svære opgave at tage fat på infanteriets organisationsproblem, inden han endnu som feltherre havde vundet en dybere indlevelse i krigens væsen. Inden for landet eksisterede der heller ikke nogen livskraftig militær kultur, hvorfor impulserne til omdannelsen måtte hentes udefra, først og fremmest inden for den nederlandske krigskunst. Med den konsekvens, som udmærkede kongens militære tænkning, gik han derved ud fra den nederlandske taktiske organisation for på grundlag af denne at bestemme den svenske kamporganisation og senere en dertil svarende troppeenhedsorganisation.

Ifølge nederlandsk system blev infanteriets slagorden, som det fremgår af omstående skitse, i regelen sammensat af tre større infanterigrupper. Hver af disse omfattede 6—8 bataljoner, de sidstnævnte parvis ordnet i en korsformig opstilling på tre træffen. Denne i en vis forstand højere taktiske enhed udgjorde dog ikke samtidig en troppeenhed, men blev dannet af et større eller mindre antal regimenter, alt efter det antal bataljoner, disse formåede at op-

stille. Gustav Adolf, som opfattede manglen hos forbilledet, ville afhjælpe denne ved at tilvejebringe overensstemmelse mellem kamp- og troppeenhedsorganisationen. I dette øjemed skabte kongen landsregimentet på seks »skvadroner« (bataljoner),[1] omfattende det minimum af taktiske enheder, som efter nederlandsk opfattelse burde indgå i hver infanterigruppe. Skvadronens, kampenhedens, styrke i rækkerne blev sat til 216 pikenerer og 192 musketerer, tilsammen 408 mod 490 mand ved den nederlandske bataljon. Den normale grundopstillingsform for skvadronen fremgår af vedstående skitse. Skvadronenheden viste sig så vel afvejet, at den ikke behøvede at ændres under kongens hele virksomhedstid.

Landsregimentets sammensætning blev afhængig af den kompagnitype, som blev valgt. En anvendelse af nogen af de inden for nederlandsk organisation brugte, talmæssigt meget svage kompagnier (70—135 mand) var af såvel økonomiske som militære grunde udelukket. Regimentet ville i så fald være kommet til at omfatte et så stort antal kompagnier, at det ikke kunne ledes direkte af landsobersten. Desuden slog de omkostninger, som under den økonomisk trykkede situation kunne lægges på hæren, ikke til for en infanteriorganisation, grundet på et i styrke svagt kompagni.[2] Gustav Adolf blev herigennem tvunget til at bibeholde kompagnitypen på 300 mand, som gennem anselige forbedringer og i forbindelse dermed en noget formindsket styrke (272 mand) blev gjort egnet til sit formål. Det nye kompagnis inddeling var afpasset fuldt i overensstemmelse med den formelle taktiks krav, idet enhedens korporalskaber (underkvarterer) af pikenerer og musketerer udgjorde de lavere enheder, af hvilke skvadronen blev dannet. Organisationen var også smidigt valgt med hensyn til at lette en eventuel overgang til et halvt så stort kompagni. Dette kunne ske gennem formindskelse af antallet af korporalskaber af pikenerer og musketerer til halvdelen. Kompagniet indeholdt imidlertid et overskud af to korporalskaber (underkvarterer) musketerer ud over dets bidrag til skvadronens opstilling. Disse var beregnet til særlige opgaver, at indgå i kampavantgarden, bevogtningsafdelinger ved lejren samt til konstant tildeling til kavaleriet for højnelse af dettes ildkraft, og blev af denne grund kaldt »kommanderede musketerer«. På grund af valget af kompagnitype, som krævede to kompagnier til skvadronens dannelse, måtte lands-

[1] »Skvadron« var Gustav Adolfs benævnelse på bataljonen. Termen fik siden en dobbelt betydning, omfattende såvel kampenheden som den særlige troppeenhed på 4 kompagnier, hvoraf den førstnævnte blev dannet. Jf. s. 83, note 1.

[2] Fastsættelsen af kompagnitypen blev forudgået bl.a. af sammenlignende beregninger angående omkostningerne for et kompagni på 272 mand og to kompagnier på 147 mand, den senere antagne kompagnitype. Det blev derved fundet, at den større kompagnitype muliggjorde en besparelse af 102½ daler ved det nationale og 202 daler ved det fremmede infanteri i forhold til underholdsomkostningerne for to mindre kompagnier (Ka, Ordninger og undervisninger fra 1600-tallets første halvdel; Röda nr, vol. 191; Kra, Mr 1618).

regimentet omfatte 12 kompagnier for at kunne organisere de forudsatte seks skvadroner.[1]

Med udgangspunkt i landsregimentets styrkebehov skete der derefter en afvejning af det antal regimenter, som kunne tilvejebringes inden for hærordningens ramme. Disse beregninger kunne støttes på de erfaringer angående virkelig og mulig kraftudfoldelse, som var at hente fra den ældre vasatid. Afvejningen gav til resultat, at Sverige skulle opstille 6 og Finland til at begynde med 2 landsregimenter med et sammenlagt personalebehov af 26.112 mand. Personalebehovet for Gustav Adolfs nye organisation af infanteriet oversteg imidlertid betydeligt den tidligere ikke blot i fred, men også under krig tilvejebragte kraftudfoldelse. Til dens tilfredsstillelse krævedes således en grundigere udtagning af værnekraften. Med den logiske skarphed, som altid prægede kongens virksomhed, stillede han derfor fra første stund sine planer for infanteriets udvikling i direkte forbindelse med en mere effektiv organisation af udskrivningen. Målet blev nået gennem en forbedret sammensætning af udskrivningsnævnet, en til hver tiende knægt efter mandtallet skærpet udskrivning samt faste former for denne. Visse af Gustav Adolfs principper for udskrivningernes anordning har vist sig at have en sådan livskraft, at de går igen også i vor indskrivningsforordning og i vor indskrivningsrevisions sammensætning.

For gennemførelsen af den tilsigtede infanteriorganisation krævedes det, at Sveriges og Finlands landskaber (i visse tilfælde len) alt efter personelressourcerne militært blev indordnet i de til de kommende landsregimenter svarende rekrutteringsområder. Ved bestemmelsen af disse blev der taget hensyn, foruden til civiladministrative forhold, også til deres egnethed til samtidig at udgøre rammer for kavaleriets for fremtiden stillede regimentsorganisation. I virkeligheden kom herigennem inddelingen i landsregimentsområder til at betegne en højere militæradministrativ inddeling af tilsvarende art som vore hærfordelingsområder.

For Sveriges del blev den første udskiftning 1617 af landskaberne på de forskellige regimenter kompliceret gennem eksistensen af de også i militær henseende autonome hertugdømmer, som var selvskrevne til at danne stammen i egne landsregimentsområder, samt det til Danmark pantsatte Älvsborgs slotslen. Gennem hertug Johans død 1618 og tilbageleveringen af det nys omtalte slotslen bortfaldt de momenter, som havde virket til en stærk sønderdeling af visse landskaber inden for Götaland på de enkelte regimenter. I Finland blev leninddelingen lagt til grund for den 1618 gennemførte militæradministrative

[1] Da Gustav Adolf 1621 gik over til den mindre kompagnitype på 147 mand, krævedes der følgelig 4 kompagnier til at danne kampenheden skvadronen. Gennem formindskelsen af kompagniets størrelse kom dette til kun at indeholde ét korporalskab »kommanderede musketerer«, men gennem forøgelsen af kompagniantallet blev det totale antal korporalskaber til dette formål — fire — uforandret.

inddeling, hvorved Det finske regiment fik Österbottens og Åbo len samt Tavastehus len (undtagen Borgå len) og Det karelske regiment Viborgs og Nyslotts len samt Borgå len.[1]

På grund af rigets anstrengte tilstand efter de langvarige krige kunne den nye infanteriorganisation kun gennemføres på én gang i Finland, for hvilket kravene var sat lavere end for det egentlige Sverige. Af de to inden for den østlige rigsdel 1618 organiserede landsregimenter nåede Det finske regiment straks fuld styrke på 12 kompagnier, hvorimod Det karelske regiment manglede et kompagni til og med 1620. I det egentlige Sverige blev der ganske vist allerede 1617 gennemført en organisation på 6 landsregimenter, men af fremholdte grunde blev de udskrivninger ikke foretaget i en række år, som havde været nødvendige for i et hurtigt tempo at bringe de forskellige landsregimenter op til fuldt antal kompagnier af reglementarisk styrke.

Under den nærmeste fireårsperiode efter organisationens ikrafttræden skulle dog personelressourcerne ved de svenske landsregimenter, undtagen ved det inden for Karl Filips hertugdømme, forøges så væsentligt, at organisationsmålet skulle have stået inden for nær rækkevidde efter 1621's udskrivninger. Den mod Polen sidstnævnte år genoptagne krig skulle dog af flere grunde fremtvinge anvendelsen af en særlig krigsorganisation, og derigennem blev det af praktiske årsager nødvendigt at lade landsregimenterne beholde 1620's organisation som fredsorganisatorisk ramme, så længe krigen varede.[2]

Den udvikling, som landsregimentsorganisationen i dens helhed kom til at undergå under den ovenfor angivne fireårsperiode, udgjorde forudsætningen for den nye krigsbeslutning.[3]

Ved kavaleriet blev det, som allerede fremholdt, nødvendigt at gribe til en besparelsesorganisation. Efter at denne var trådt i kraft 1618, fandtes der i Sverige med kongens livfane 6 og i Finland 4 kompagnier foruden adelens uorganiserede tre rustjenestekompagnier.[4] Styrken ved disse fredskompagnier blev afpasset således, at hvert formåede at opstille to feltkompagnier på hver 125 ryttere samt noget erstatningsmandskab. På grund af kavaleriets midlertidigt beskårne tilstand forelå der ikke noget behov for en regimentsorganisation, men denne blev stillet i bero i afventning af, at forholdene skulle tillade troppeartens udvidelse. Artilleriet fik af tidligere antydede grunde lov at beholde sin komplicerede organisation.

---

[1] MKravd, s. 124, 126.

[2] Jf. MKravd, s. 130 ff.

[3] Bil. 4.

[4] Kra, Mr 1618—1620; Ka, Uppgifter om krigsmakten, nr 28; Landskapshandl., Sverige 1618—1620; Helsingfors, Finl. Sta, Handl. och räkenskaper. Landskapshandl., Finland 1618—1620. De svenske landsrytterkompagnier benævntes Upplands, Södermanlands, Östgöta, Västgöta og Smålands ryttere samt de tilsvarende finske (Satakunda og Egentliga Finland), Nylands, Tavastlands og Karelske ryttere. Kongens livfane var en besoldningsfane.

Side 110

Sveriges krig 1611—1632

OVERSIGT

over befalingsstillinger ved den svenske hær under Gustav II Adolf.

Generalitet[1]

Feltherre

Feltmarskal

Kongens generalløjtnant (stedfortrædende hærchef)

Kongens generalmajor (generalstabschef)

General af infanteriet

Generalløjtnant af infanteriet

General af kavaleriet

Generalløjtnant af kavaleriet

General af artilleriet (rigstøjmester, generalfelttøjmester)

Oberst af artilleriet

Generalmajor (hærstabschef)

Generalkvartermester (kvartermester ved hoved- og hærkvarterer)

---

[1] Titlerne feltherre for overbefalingsmanden og feltmarskal for dennes nærmeste mand stammede først fra den senere del af Karl IX's regeringstid, da den førstnævnte rang til at begynde med blev indehavt af grev Joakim Fredrik von Mansfeld og derefter af grev Jakob De la Gardie. Øvrige højere befalingsmænd benævntes sædvanligvis feltobersten. Ved hærens udvidelse forud for og under den tyske krig blev Gustav Adolf tvunget til at ordne sit generalitet på bredere og fastere basis, hvorved forbillederne først og fremmest blev søgt i nederlændernes organisation af de højere befalingsforhold. Feltherretitlen blev derved sat ud af praktisk brug nærmest af den grund, at kongen som krigsherre selv var overbefalingsmand og ikke havde behov for nogen militær grad. Jakob De la Gardie fik dog lov efter nedlæggelsen af sin befaling 1629 stadig at bære titlen feltherre. Feltmarskalsværdigheden blev derimod bibeholdt og indehavt af Herman Wrangel, men den synes at have mistet sin karakter af overbefalingsmandens nærmeste mand. For særlig at udmærke Gustav Horn blev nemlig også denne tildelt feltmarskals værdighed. En stedfortrædende overbefalingsmand blev først udset 1632, da hertug Vilhelm af Weimar blev beskikket som sådan under benævnelsen »kongens generalløjtnant«. Tilføjelsen af »løjtnant« til en militær titel betegnede nemlig titelindehaverens nærmeste mand, hvoraf følger, at kongen betragtede sig selv som general af hæren. En generalstabschef inden for hovedkvarteret blev derimod ansat i efteråret 1629, da Dodo von Knijphausen blev beskikket i denne stilling under benævnelsen »kongens generalmajor«. Efter hans tilfangetagelse 1631 bestred den nedenfor omtalte Maximilian Teuffel stillingen. Hærstabscheferne blev tildelt generalmajors grad. Generalkvartermesteren inden for hovedkvarteret (Olof Hansson Örnehufvud) var ekspert på slagopstillinger, anlæggelse af feltlejre og befæstninger og behandlede kortvæsenet. Denne ligesom kvartermestrene ved hærkvartererne havde i almindelighed kun oberstløjtnants grad. De højeste troppeartchefer udgjordes af generalen af infanteriet (Johan Baner), generalen af kavaleriet (Åke Henriksson Tott) og generalen af artilleriet (rigstøjmesteren, generalfelttøjmesteren). Troppeartgeneralerne ved infanteriet og kavaleriet skulle efter nederlandsk brug disponere over deres generalløjtnant, men den designerede generalløjtnant af infanteriet Maximilian Teuffel (Det gule regiments chef) vægrede sig ved at modtage en sådan udnævnelse, hvorfor kun en generalløjtnant af kavaleriet (Wolf Henrik von Baudissin) blev beskikket. Ved artilleriet blev der under generalfelttøjmesteren kun ansat en oberst (Lennart Torstensson), som førte befalingen over feltartilleriet.

Side 111

Den militære forvaltningsorganisation

Troppebefal

Stabsofficerer[1]

Oberst

Oberstløjtnant

Major (overstevagtmester)

Regimentskvartermester.

Kompagnibefal[2]

	Infanteriet (dragoner)	Kavaleriet	Artilleriet
Overbefal	Kaptajn (kaptajnløjtnant)	Ritmester (kaptajnløjtnant)	Kaptajn
	Løjtnant	Løjtnant	Løjtnant
	Fændrik	Fændrik (kornet)	Fændrik
Underbefal	Feltvæbel	Korporal	Styk-junker
	Sergent	Furer	Sergent
	Mønsterskriver	Mønsterskriver	Tøjskriver
Ringere (underbefal)	Fører		
	Furer		Korporal (kvartermester)
	Rustmester		Rustmester
Menigt befal	Korporal		Konstabel

3. DEN MILITÆRE FORVALTNINGSORGANISATION

De opgaver, som i begyndelsen af Gustav Vasas regering tilkom den militære administration og forvaltning, var ikke af den art, at de i og for sig betingede et selvstændigt organ for denne virksomhed. Rigsgrundlæggerens kræfter blev helt taget i brug til omdannelsen af den middelalderlige svenske stat til en national enhedsstat og i forbindelse dermed til udviklingen af en stærk kongemagt og en denne tjenende centralforvaltning. Genoplivelsen af de ældgamle statsembeder, såsom marskens, som også fandt sted, manglede dog praktisk formål og sigtede nærmest til at skænke en vis glans til det unge hof. Spørgsmål angående den militære administration blev behandlet af

[1] Øvrigt stabsbefal fremgår af Bil. 5.

[2] Øvrigt kompagnibefal fremgår af Bil. 5. Løjtnantens og førerens oprindelige benævnelser var i overensstemmelse med den tidligere anførte militære terminologi »høvedsmands (kaptajns) løjtnant« og »fændriks løjtnant« (det vil sige reservefører af fanen). Ved obersten kompagni, for hvilket obersten selv var chef, benævntes løjtnanten kaptajnløjtnant.

kongen i rigsrådet eller under samvirke med til dette formål midlertidigt anvendte personer, den militære forvaltning blev besørget direkte af kammeret.

Gennem den statslige omdannelsesproces med dens delvis militære konsekvenser og den tidligere omtalte, af økonomiske grunde fremtvungne nedrustning fandt en vis forenkling sted i hærens struktur. Så længe denne bestod, var opgaverne af administrativ og forvaltningsteknisk natur af forholdsvis ringe omfang. Med omdannelsen af de middelalderlige len til udelukkende forvaltningslen og konfiskationen af kirkens gods og rigdomme forsvandt to selvstændige islæt i hæren, lensherrernes ryttere og knægte samt biskoppernes rytteri. Rytteriet kom gennem disse forandringer til i hovedsagen at blive rekrutteret ved hjælp af adelens rustjeneste, hvis effektivitet dog blev forøget gennem den tidligere omtalte nytilkomne regulering efter formue.[1] Indførelsen af den graduerede rustjeneste stillede væsentligt øgede krav til statens kontrollerende virksomhed. Den praktiske kontrol blev dog ligesom tidligere udøvet gennem de i landsloven foreskrevne, men aldrig årligt udførte våbensyn, som blev forrettet af dertil særligt beskikkede mønsterherrer, sædvanligvis hørende til rigsrådet. Revisionen blev lettet gennem detaljerede registre over adelens arvegods og forleninger, hvilke akter derved blev sammenlignet med af de enkelte adelsmænd indgivne deklarationer over indtægterne fra deres forskellige godser. I yderste tilfælde blev der inden for de forskellige landskaber foretaget særlige »ransagninger« af dertil beskikkede rigsråder med medhjælpere. Kontrollen af rustjenesten indebar følgelig en krævende forvaltningsopgave.[2]

Den anden del af Gustav Vasas i fred bestående første hær udgjordes af tidligere omtalte hvervede knægte og ryttere samt bøsseskytter (artillerister),[3] som blev beholdt i kongens tjeneste efter befrielsesværket. Deres styrke var på grund af den nødvendige nedrustning yderst ubetydelig — omtrent hvad sturerne tidligere havde underholdt. Disse militære kategorier blev regnet under den »kongelige gård«, det vil sige hoffet i videste forstand. Aflønningen og underholdet af hoffet og således også af det deri indgående krigsfolk blev besørget af kammeret. Krigsfolkets lønningsfordele udgjordes af en vis kontant årsløn, fordelt på forskellige terminer, af uniformsklæde og af naturalieunderhold (føde og indkvartering) i form af borglejer. Våben blev desuden modtaget fra kronen, men afdrag herfor blev gjort i lønnen. På grund af krigsfolkets ringe styrke kunne navnene på hver mand føres ind i kammerets hovedregnskaber.

Regnskabsføringen med det artilleri, som fandtes opstillet på fæstningerne og slottene, blev besørget af vedkommende statholdere eller slotsfogeder i deres til kammeret indgivne årsregnskaber, som opførte våbeninventariet for rust-

[1] Jf. s. 24, 62, 73.
[2] Steckzén, s. 7.
[3] Jf. s. 61 f.

Side 113

Den militære forvaltningsorganisation

kamrene på slottene. I disse rustkamre og særlig i det på Stockholms slot fandtes der også mindre partier våben og harnisker, beregnet for fodfolk og rytteri.

Jurisdiktionen over den »kongelige gård«, hvis personale af forskellig slags udgjorde kongens egne mænd til forskel fra befolkningen i øvrigt, skete efter middelaldermønster ifølge en særlig »gårdsret«, som, hvad krigsfolket angik, senere blev kompletteret ved hjælp af særlige krigsartikler. Gårdsretten støttede sig principielt på den almindelige landslov og indebar en komplettering af denne.

Den midlertidige oprustning, som blev fremkaldt af Grevefejden, blev tilvejebragt under anvendelse af ordinære forvaltningsorganer. Som sammenholdende instans ved den hjemlige knægtehvervning fremtrådte statholderen på Stockholms slot, hvorhen organisationen af dette fodfolk blev henlagt.[1] Den direkte hvervning blev besørget af fogederne inden for de enkelte landskaber, som i visse tilfælde udbetalte ansættelsespenge. Mønstringen og aflønningen af tropperne under krigen blev til at begynde med udført på sædvanlig måde af mønsterherrer sammen med regnskabsførere fra kammeret. Under den senere del af krigen blev aflønningen af landstridskræfterne besørget af knægteobersten Jakob Bagge, som herudover indgav særlige regnskaber til kammeret.[2] Troppernes naturalieunderhold — kostgårde og forlægning — blev ordnet af fodermarsken, en af »gårdens« embedsmænd.

Den i slutningen af 1530'erne i forbindelse med den usikre ydre situation iværksatte stærke oprustning — anskaffelsen af et forholdsvis stort antal udenlandske fænniker og noget rytteri[3] — faldt tidsmæssigt sammen med Gustav Vasas bestræbelser for efter udenlandske forbilleder at omdanne rigsstyrelsen og centralforvaltningen. Under indflydelse af kansleren von Pyhy søgte kongen derved også at skabe et særligt organ for en ensartet behandling af alle spørgsmål angående hæren. I dette øjemed indrettede han krigsrådsinstitutionen, som dog kom til kun at omfatte to krigsråder, Konrad von Pyhy selv og Sten Eriksson Leijonhufvud (Lewenhaupt). Efter alt at dømme var det Gustav Vasas hensigt at give krigsråderne en stadig overkommando over hæren, som skulle behandle spørgsmål angående forsvarsberedskabet, besørge fornødne hvervninger og mønstringer samt også stå i spidsen for jurisdiktionen.[4] Gennem kongens brud med von Pyhy og almindelige afstandtagen fra dennes kostbare eksperiment på statsstyrelsens og statsforvaltningens områder blev også krigsrådsinstitutionen afviklet. Spørgsmålet om en ensartet administrativ ledelse af hæren skulle imidlertid senere tages op igen af Gustav Adolf.

---

[1] Jf. s. 64, Petri, s. 65.

[2] Jakob Bagges regnskaber 1535—1536 (Ka, Sandbergska samlingen, Z, fol. 1130 ff.).

[3] Jf. s. 64.

[4] Steckzén s. 7. Ved siden af visse politiske hverv fik von Pyhy under Dackefejden til opgave at lede de store af denne betingede hvervninger af krigsfolk i udlandet.

Side 114

Sveriges krig 1611—1632

Overgangen til Gustav Vasas nationale hærordning blev i administrativ henseende vanskeliggjort af manglen på en hærledelse, som kunne have fået betroet omsætningen af 1544's forsvarsbeslutning.[1] Udformningen af forsvarsordningen og den dertil knyttede plan for det faste forsvars organisering synes at have fundet sted under samvirke mellem kongen og rigsrådet. En lignende udvej for behandlingen af spørgsmål af forsvarspolitisk indhold blev også grebet til i fortsættelsen, som da det spændte forhold til Danmark 1559 foranledigede kongen til at nedsætte en særlig forsvarskommission, hvori hertugerne Erik (den ledende) og Johan samt et par rigsråder indgik. Manglen på en administrativ ledelse af hæren nødte Gustav Vasa til en stærk decentralisering ved gennemførelsen af den nye hærordning. Anskaffelsen af landsknægte og landsryttere blev besørget af fogederne inden for de enkelte landskaber, men statholderen på Stockholms slot synes dog ligesom under Grevefejden at have udøvet en vis overledelse af virksomheden.[2] Da kongen imidlertid til at begynde med af økonomiske grunde afstod fra at oprette allerede i fred bestående troppeenheder, måtte en omstændelig rulleføringsorganisation gennemføres for krigsfolkets regnskabsføring.[3]

Gennem opkomsten af en national hær, som skulle aflønnes, bevæbnes og beklædes af kronen, blev statens administrative og forvaltende opgaver udvidet i høj grad. Før den nye organisation endnu havde nået et større omfang, kunne fogederne dog svare for disse anliggender, og i deres årlige regnskabsaflæggelse til kammeret indgik regnskaberne for krigsfolkets underhold. Men i samme grad som krigsfolkets styrke steg, og fogedernes oppebørsel ikke slog til for disse nye formål, måtte underholdet overflyttes til kammeret. Med tilbagefald til ældre praksis blev aflønningen og fornødne omlægninger af krigsfolket i borglejer besørget af mønsterherrer med bistand af særlige regnskabsførere.[4] Forretningerne fandt derved sædvanligvis sted stiftsvis på grund af rulleføringsorganisationens tilpasning efter den kirkelige administration. Aflønningssystemet var særlig hvad fodfolket angik højst indviklet, beroende på den inddeling i tre kategorier, som Gustav Vasa af sparsommelighedsgrunde havde indført. Den første af disse var repræsenteret af knægte, som var i tjeneste året rundt og på grund heraf fik en vis kontant årsløn og uniformsklæde samt underhold i borglejer (fri indkvartering og føde). Den anden kategori udgjordes af sådanne, som kun midlertidigt gjorde tjeneste, og derfor fik lavere årsløn, men derudover underhold i borglejer. Den tredje kategori omfattede knægte, som i fredstid var fritaget for tjeneste, og disse fik kun en lav årsløn. Våbnene blev stadig tilvejebragt af kronen

[1] Jf. s. 64.

[2] Jf. s. 113, note 3.

[3] Jf. s. 66.

[4] Omlægningen i borglejer blev ikke sjældent ordnet af statholderen på Stockholms slot.

mod sædvanligt afdrag i lønnen. Senere fik samtlige knægte uniformsklæde. Rytterne fik aflønning efter samme principper som den første kategoris knægte, men deres årsløn var naturligvis betydeligt større.

Efter at der efter Gustav Vasas russiske krig var gennemført en i fred bestående troppeenhedsorganisation ved fodfolket og rytteriet, blev den militære forvaltning forenklet i en vis grad. De forskellige mandskabskategorier ved den førstnævnte troppeart forsvandt. Det mest betydningsfulde var imidlertid, at krigsfolkets underhold og regnskabsføring kunne ske troppeenhedsvis.

Forvaltningsvirksomheden i forbindelse med våbenanskaffelsen fik øget betydning, i den udstrækning organisationen voksede. Virksomheden blev i hovedsagen centraliseret til Stockholm, hvor slottets ældre rustkammer blev omdannet til sit nye formål. En opdeling kom i stand, hvorved artilleripjecerne med tilbehør dannede det store og våbnene til fodfolket samt rytteriet det lille arkli (det store henholdsvis lille rustkammer). Med arkliet blev krudtforrådet forenet. Årsregnskaberne blev udført af særlige arkliskrivere, som samtidig var oppebørselsmænd. Det store arkli var fælles for hæren og flåden, et forhold, som bestod under hele vasatiden. Artilleriparkerne ved rigets øvrige slotte blev derimod stadig opgjort i de enkelte slotsregnskaber på tidligere angivne måde. Indkøbene af håndvåben og harnisker fra udlandet blev besørget af kammeret enten med borgere som mellemmænd eller gennem særligt udsendte. I importen indgik imidlertid ikke materiel for artilleriets regning, hvoraf behovet kunne fyldes helt gennem hjemlig fremstilling. Gennem kammerets omsorg blev også det for hæren fornødne uniformsklæde anskaffet. Under den tidligere vasatid måtte så godt som alt tøj importeres. Først på Gustav Adolfs tid kunne klædebehovet delvis dækkes gennem hjemlig produktion ved de såkaldte vantmagerier.

I judiciel henseende blev den nyskabte nationale hær forlenet med samme stilling som de fordums gårdstropper. Den var således underkastet gårdsretten. Et fornødent supplement til denne udgjorde de af Gustav Vasa år 1545 udstedte krigsartikler.[1] Gennem disse blev kongens stilling som den højeste krigsherre yderligere fastslået. I øvrigt var de en modsvarighed til vore dages krigslove. Erik XIV fik under sin korte regeringstid ikke lejlighed til at omsætte alle de militæradministrative ideer, som foresvævede ham. Visse af kongens indsatser var dog af bestående art. Hertil hørte først og fremmest indførelsen af et militært regnskabsvæsen, nemlig troppeenhedsregnskaberne.[2] Disse blev ført af mønsterskriveren ved de forskellige fænniker og faner i egenskab af regnskabsfører. Troppeenhedernes regnskaber blev årligt aflagt til kammeret.

Krigsfolkets aflønning udgik under Erik XIV efter samme principper

[1] Petri, s. 62 f.

[2] Jf. s. 66. Disse regnskaber indgår i krigsarkivets serie militieregnskaber.

som under Gustav Vasas regeringstid. År 1561 blev der for første gang opgjort en virkelig lønningsstat.[1] På grund af sine store krav til det hjemlige krigsfolk blev Erik imidlertid nødt til under Den nordiske Syvårskrig at lade dette ligesom det fremmede få feltløn, såkaldt månedssold. Denne udgik dog kun under selve operationerne, og dens midlertidige karakter blev understreget derved, at månedslønningen blev fremstillet som af kongen af nåde bevilgede »skænkepenge«. Af præjudicerende art blev derimod den lettelse i årlige afgifter, såkaldt gårdsfrihed [hemmansfrihet], som blev bevilget knægte og ryttere for deltagelse i felttog.[2] De, som nød sådan »afkortning« i afgifter, blev opført i fogedernes regnskaber for »den årlige rente« i overensstemmelse med af troppebefalet indleverede særlige ruller over sådant befal og mandskab.[3] Dette medførte en øget arbejdsbyrde for kammeret, som gennem revision undersøgte berettigelsen til de pågældende afkortninger.

En betydningsfuld udvidelse af de administrative opgaver angående hæren var kommet til under Erik XIV's regime ved, at udskrivning konsekvent blev lagt til grund for fodfolkets rekruttering. Udskrivningerne blev forrettet af særlige udskrivningsnævn, i hvilke vedkommende fænnikes høvedsmand og mønsterskriver indgik samt fogeden, herredshøvdingen med herredsnævningerne og sognepræsterne.[4] I fortsættelsen blev der for hvert enkelt tilfælde ansat personer til ensartet at lede udskrivningerne inden for et eller flere landskaber. Ikke blot tilrettelæggelsen af udskrivningerne, men også kontrollen af disse — bearbejdningen af det omfattende statistiske materiale, som forelå i roterings- og udskrivningslængder[5] — frembød et nyt og stort virksomhedsfelt. Roterings- og udskrivningslængder blev indsendt til kammeret, hvor dette materiale blev gransket.

Under Johan III's og Sigismunds regeringstid skete der kun ubetydelige forandringer inden for den militære forvaltning. Den førstnævnte konge moderniserede dog i en vis udstrækning systemet for krigsfolkets aflønning. Karl IX søgte siden med en vis principiel tilknytning til det af Johan III anvendte aflønningssystem at overflytte underholdet såvel i fred som krig til de enkelte landskaber for at sikre en hær af bestemt størrelse. Den af ham tilsigtede løsning af underholdsproblemet — efter alt at dømme i overensstemmelse med et inddelingsværks principper — blev dog umuliggjort, som tidligere fremholdt, på grund af rigsdagens afvisende holdning.[6] På grund

---

[1] Petri, s. 120 f.

[2] Petri, s. 121 f.

[3] I fogedernes afkortning i den årlige rente blev de militære kategorier opført under betegnelsen »Knægtes og rytteres friheder«.

[4] MKravd, s. 109.

[5] Roteringslængderne opførte alle udskrivningspligtige, sammenført efter hjemsted i visse rotter. I disse længder blev der gjort anmærkning om dem, som blev udtaget til knægte. Udskrivningslængderne, som grundede sig på de førstnævnte, opførte kun de udtagne knægte.

[6] Jf. s. 85.

Side 117

Den militære forvaltningsorganisation

af de stadige krige måtte årslønnen, adskilligt forhøjet, desuden udbetales i rede penge, og som erstatning for det fordums borglejerunderhold blev krigsfolket tildelt særligt kornunderhold. Det nød desuden frihed for afgifter for sine gårde.

Først med Gustav Adolf indledtes en målbevidst administrativ udvikling. Gennem sin tidligere omtalte landsregimentsorganisation tilvejebragte kongen en militæradministrativ inddeling af riget og fik i landsregimentscheferne en militær ledelse af samme slags, som i vore dage udøves af hærfordelingscheferne. Gennem tilkomsten af regimentsskriverstillingen vandtes desuden en ensartet ledelse af regnskabsvæsenet ved troppeenhederne. På grundlag af regimentsinddelingen blev der gennemført en forbedring af udskrivningsorganisationen, idet regimenterne fik deres bestemte udskrivningsområder. Udskrivningsnævnet fik en til vore dage i hovedsagen bevaret sammensætning, og dets forretninger hvilede, ligesom endnu, på samvirke mellem landshøvdingen og infanteriregimentschefen.

Med Gustav Adolfs stærke sans for organisation var det naturligt, at kongen skulle tage fat på den hidtil forsømte opgave at skabe en ensartet administrativ ledelse for alle virksomhedsgrene ved hæren. Et første forsøg herpå repræsenterede 1619's forslag om oprettelsen af et krigsråd,[1] hvorigennem Gustav Vasas kortvarige krigsrådsinstitution genopstod. Efter alt at dømme var det kongens hensigt, at krigsrådet ikke blot skulle fungere som en militær overdomstol (generalkrigsret), i hvilken egenskab det påberåbes i Gustav Adolfs krigsartikler af 1621, men også udfylde administrative opgaver.[2] Organisationen kunne imidlertid ikke gennemføres fuldstændigt på dette tidspunkt. Forud for afrejsen til Tyskland genoptog Gustav Adolf imidlertid sine administrative planer og udstedte fuldmagt for Jakob De la Gardie til at oprette et militært embedsværk under navn af krigsretten.[3] Marsken skulle stå i spidsen for denne i egenskab af præsident med feltmarskalken Herman Wrangel som vicepræsident og et antal oberster som assessorer. At krigsretten tillige havde en vis administrativ opgave — i det mindste midlertidigt — fremgår af rapporter om dens virksomhed, ifølge hvilke den behandlede sager angående udskrivninger, mønstringer, hvervninger og gennemgang af ruller samt krigsfolkets bevæbning.[4] En overgangsform var dermed skabt til det kollegiale militære embedsværk, som fik sin endelige udformning i 1636's regeringsform under benævnelsen krigskollegium.

---

[1] Steckzén, s. 19 ff.

[2] Ibid., s. 25, 27.

[3] Ibid., s. 34 ff.

[4] Ibid., s. 36 ff.

Side 118

Sveriges krig 1611—1632

Også det militære lønningsvæsen fik under Gustav Adolf sin organisation for lang tid fremover. På grund af de store krav, kongen stillede til krigsfolket, måtte den ældre lønningsform med særlig løn i felten genoptages. Fredslønnen bestod af kontant årsløn, kornunderhold og gårdfrihed[1] samt uniformsklæde. Lønnen i felten blev udbetalt enten som månedssold eller som »läning« (lønning med naturalforplejning). Hvad den første angår, synes hensigten at have været, at den skulle udbetales under bevægelige felttog, hvor underhold in natura ikke altid kunne påregnes. Lønningens kontante beløb var derimod mindre, eftersom man fik proviant.[2]

---

[1] En menig knægt nød afgiftsfrihed for 1/8 gård og en rytter for 1 gård. De, der ikke ejede en gård, fik anvist tilsvarende afgifter i såkaldte tildelingsgårde.

[2] Bilag 5 giver eksempler på lønningsstater for infanteriet og kavaleriet.

Side 119

IV · KRIGET MED DANMARK 1611–1613 · (Karta I och II. 1. Skiss 1 och 2) · 1. DET POLITISKA FÖRSPELET

Interessemodsætningerne mellem Sverige og Danmark skærpedes yderligere i 1600-tallets første årti. Dette var kun en naturlig følge af de to regenters karakter og opfattelse af de forudsætninger, som de respektive landes fremtid burde bygges på. Karl IX's aktive politik i øst og nord, der havde til formål at bryde en omringning, som truede med at lamme et selvstændigt svensk liv, indebar samtidig en stærk trussel mod Danmarks stilling som herre over Østersøen og Nordhavet. Det fastere grundlag for en svensk magtvækst, som var lagt med freden i Teusina, ville blive betydeligt udbygget, hvis Sverige formåede at føre kampen med Polen i Baltikum til et frugtbart resultat. En fremgang for den svenske politik ville derfor i sine konsekvenser medføre en betydelig svækkelse af Danmarks stærke stilling i Østersøen og ved Nordhavet.

Christian IV var fra begyndelsen fuldt bevidst om, at Danmark for at bevare og styrke sin stilling som Nordens ledende stat måtte genoptage en aktiv politik over for Sverige og udnytte gunstige konjunkturer til at krydse de svenske planer. Så uvist som udfaldet af den kamp, der var indledt mellem Sverige og Polen, tog sig ud, fremstod hævdelsen af Danmarks interesser ved Nordhavet for kongen som den for øjeblikket mest presserende opgave. Den udformning af magtforholdene længst mod nord, som Sverige ville gennemføre på grundlag af freden i Teusina, indebar nemlig et klart forsøg på at trænge Danmark tilbage. Konsekvenserne for Danmark af et svensk kystområde ved Ishavet, som skilte Norge fra Rusland, lå åbenlyst for dagen. Grundlaget for dets overhøjhed over Nordhavet med den deraf følgende beskatning af handelen dér ville blive brudt, og hvis Sverige varigt fik fodfæste ved kysten, ville de danske krav på Kolahalvøen blive uholdbare. Allerede den måde, hvorpå freden i Teusina visse steder i Europa blev opfattet — om end fejlagtigt — betød desuden et prestigetab for Danmark. På nyudkomne nederlandske kort blev kysten fra Tysfjord til Varangerfjord således betegnet som svensk land.[1] Den

[1] Johnsen, s. 105.